

TO THE READER

K I N D L Y use this book very carefully. If the book is disfigured or marked or written on while in your possession the book will have to be replaced by a new copy or paid for. In case the book be a volume of set of which single volumes are not available the price of the whole set will be realized

SRI PRATAP COLLEGE
SRINAGAR.

LIBRARY

Class No. 891.267

Book No. 5493Y

वासवदत्ता ।

महाकवि-सुबन्धुविरचिता ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया

तथा

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया समलङ्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीय संस्करणम्

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८९३ ।

वासवदत्ता ।

महाकवि-सुबन्धुविरचिता ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया

तथा

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया समलङ्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीय संस्करणम्

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इ. १८३३ ।

सर्वे सत्तं संरक्षितम् ।

मूख्यं राजतमुदानावम् ।

14796

891.267

Sm. 934

14796

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीभाशुबोधविद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोधविद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, आम्हार्ट-
स्ट्रीट पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

वासवदत्ता ।

—०००००—

करवदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥
खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं विभ्रमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

प्रारिप्सितस्य निरन्तरायपरिहृताप्रवे कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति । कर-
वदरेति । यत्प्रसादतः सूक्ष्ममतयः कवयोऽखिलं समस्तं भुवनतलं भुवनस्वरूपं करे
वदरं वदरोफलम् । फले लुगिति लृक् । तत्सदृशं पश्यन्ति । सा सरस्वती देवी वागभि-
नेयता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्धते । स्वरूपानुद्ध्योक्तलमिति रुटः । अधःस्वरूपयोरस्ती
मित्यमरः । आर्यावृत्तम् । लघ्वेतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
ऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमाख्यायाः । षष्ठे द्वितीयलात् परके नले मुखलाच्च
तिपदनियमः । चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठी लः इति लक्षणात् ।
खिन्नोऽसीति । हे कृष्ण खिन्नोऽसि । गोवर्द्धनधारणादिति भावः । शैलं गोवर्द्धनं मुञ्च
वयं विभ्रम इति गोपेषु वदत्सु शिथिलभुजः व्यथबाहुः । भरेण गिरिभरेण भुजाः
कुटिला बाह्वी येषां तादृशेषु सत्सु हसन् हरिः कृष्णो जयति । भुजो कौटिल्ये ।
कौटिल्येति निष्ठानत्वम् । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति गोपेष्वात्तसप्तमी । एकैक-
त्ववेदं दृतं किमस्माभिर्न धार्येत इति सगर्वतया वयमिति बहुवचनाभिधानमुद्दीपन-
विभावः । तथा च भरतः । विपरीतालङ्कारैर्विकृताचाराभिधानवैशेष्यम् । इति । भुज-
कौटिल्यननुभावः । तथा च भरतः । विकृताकारैर्वाक्येरङ्गविकारैश्च विकृतवैशेष्यम् ।
ति ।

*मुत्फुल्लाननलोचनम् । किञ्चिद्विचित्रतदन्तायं हसितं तद्विदो

कठिनतरदामवेष्टनलेखासन्देहदायिनी यस्य ।

राजन्ति बलिविभङ्गाः स पातुष्टामोदरो भवतः ॥

स जयति हिमकरलेखा चक्रास्ति यस्योमयोत्सुकान्निहिता ।

नयनप्रदीपकञ्जजिह्वक्षया रजतशुक्तिरिव ॥

भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।

बहति विकाशितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥

विषधरतोऽप्यतिविषमः खलु इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।

विदुः ॥ इति भरतः । कण्विषयहरतिरूपभावस्य ह्यस्वरसोऽङ्गमिति रसवदङ्गहारोऽव ।
कठिनेति । कठिनतरं यद्दामवेष्टनं तेन लेखा रेखास्तासां सन्देहदायिनी यस्य बलि-
विभङ्गास्त्रिवलिपङ्क्तयो राजन्ति । स दामोदरो भूतपूर्वगत्या दामोदरता । भवतो
दुष्मान् पातु । बलिस्त्रिवलिद्वेययोरिति विश्वः । दामोदरविषयहरतिरूपभावस्य पराङ्गत्वात्
प्रेयोऽलङ्कारोऽव । स इति । उमयोत्सुकदौत्कण्ठात् । नयनं भालनेवं तदेव प्रदीपो
दीपस्य कञ्जजिह्वक्षया तदीयकञ्जजिह्वक्षयेऽक्षया रजतशुक्तिरिव रौप्यशुक्तिरिव ।
कनरवटा इति भाषायाम् । निहिता व्यापिता । यस्य हिमकरलेखा चन्द्ररेखा चक्रास्ति
स शिवा जयति । विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपात्तरिति इदं लभ्यते । अत्र सुभमिन्ता
गुणः । यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यनामः सः सुभमिन्तत्त्वलङ्कारश्चरः । उत्सुकशब्दोऽव
भावमधानः । यदा । अन्तति वध्नातीत्यन् । उत्सुकस्यानुत्सुकान् उत्कण्ठितवन्धनकर्त्री ।
अनुत्कण्ठः पादिकेति यावत् । अति अदि बन्धने । क्रिप् । हिमकरलेखाविशेषणम् ।
यद् उवादाने । सन् । अः प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । अ साम्प्रतिक इति तु जगदस्य
प्रमाद एव । औत्सुक्यनव शङ्काररसस्य व्यभिचारिभावः । उत्सुकः निहितेति कश्चित्
पाठः । परोपकृतये सर्वथा घमनीयमिति खल्वाम् प्रत्याह । भवतीति । विस्तारिता अने-
केषां स्तुतिपथं गीताः परेषां स्वातिरिक्तानां गुणाः सरस्वतीलक्ष्मीचमादिगणिता येन
तस्य सुजनस्य सुभगत्वं सोभाग्यमधिकं भवति । अनुपकृत्यवस्थापेवयेत्यर्थः । विकाशि-
तानि कुमुदानि येन तादृशः । शरत्कालिक इत्यर्थः । हिमकरोद्योतयद्भातपो द्विगुण-
रुचिं वर्षाकालिकापेवयाधिकां कान्तिं बहति । अर्थान्तरव्याप्तोऽलङ्कारः । उत्तिरर्था-
न्तरवासः क्वात् सामान्यविशेषयोः । प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः । विषधरत इति ।
विषधरतोऽपि सपांश्चि खलो दुर्जनोऽतिविषमोऽतिकूर इति विद्वांसः पण्डिता मृषा

यदयं न कुलद्वेषो सकुलद्वेषो पुनः पिशुनः ॥

अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलनामतोव निपुणा धोः ।

तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥

विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामतोव मलिनत्वम् ।

अन्तरितशशिरुचामपि मलिनमुचां मलिनिमाभ्यधिकः ॥

हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।

दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥

मिथ्या न बदन्ति अपि तु तथ्यमेव । यद्यनोऽयं सर्पः न कुलं द्वेषं शीलमस्य तादृक् ।
यथाप्यपराधी तमेव दगति न तु तत्कुलद्वेषेयम् । पिशुनो दुर्जनः पुनः सकुलद्वेषो ।
योऽस्य द्वेषविषयस्य सकुलव्याघ्रं द्वेषेयम् । पक्षे न कुलो द्वेषो द्वेषाशङ्क्यः । स प्रसिद्धः
पिशुनः कुलद्वेषो सकुलद्वेषः । पिशुना दुर्जनः खलः । पाशोविशो विषधर इति दशा-
रमरः । समद्वेषेवाशान्तरन्यासः सङ्गरः । सामान्यं वा विशेषो वा तदन्तेन सम-
र्थ्यते । यत्र सोऽशान्तरन्यासः । अविद्यान्तिजुषामात्मन्यङ्गादित्वे तु सङ्गरः ॥ अति-
मलिन इति । खलानां पिशुनानां धोर्द्विदरतिमलिने मतामनुवादेयौ कर्तव्ये कार्य-
ऽतीवात्यन्तं निपुणा स्वविषयपक्षपटुर्भवति । हि यतांस्तिमिरेऽस्यकारे कौशिकानामनु-
कानां चक्षुः रूपं स्वविषयं प्रतिपद्यते गृह्णाति । यदा । रूपं विषयग्राहकत्वरूपं स्वभावं
प्रतिपद्यते प्राप्नोति । रूपं स्वभावे मोन्दर्यं गुकादिपणभेदयोः । इति विश्वः । अती-
वेत्यन्यथममुदायोऽतिशये । महन्तगुणलुप्त-व्यालगादिषु कौशिक इत्यमरः । काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । समर्थनोपस्थाप्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् । विध्वस्तेति । विध्वस्तपर-
गुणानां खलानामतोव मलिनत्वं भवति । अव्यथानामनेकाद्यन्तादापि हेतोः । अपि
यतोऽन्तरितशशिरुचां क्षुद्रितचन्द्रकान्तीनां मलिनमुचाम् । हेतुगर्भम् । वर्षाकालिक-
मेघानां मलिनिमा । इमनिजनः । मालिन्यमधिकं भवति । परिकरालङ्कारः । खल-
ङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । दुर्जनोऽस्यान् स्तोत्रपाठे निन्दति तस्याभिनिवेशो
व्यर्थे एवेति प्रदर्शयन्नाह । हस्त इवेति । खलो भूतिमलिनो हस्त इव यथा यथा सुजनं
लङ्घयत्यङ्गद्वयति । पक्षे । घर्षयति । तं सुजनं दर्पणमिव तथा तथा निर्मलच्छाय-
मुज्ज्वलकान्तिं कुरुते । भूतिभङ्गानि सम्पदि । दर्पणे मुकुरादयोः । काया नृप्यप्रिया
कान्तिरित्यमरः । पूर्णपिमा । साधयन्मुपमाभेदे । वर्णमानकालिकान् नृपतीन्

सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः ।

सरसीव कौत्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥

अविदितगुणाऽपि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दृश्यं मालतीमाला ॥

गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।

स्वमहिमदर्शनमक्षोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

सस्तवनायोग्यान् ध्वनयन् विक्रमादित्यं शीति । सा रसेति । विक्रमादित्ये राजनि सर-
सीव सरोवर इव कौत्तिशेषं गतवति विरामं प्राप्ते सति भुवि पृथिव्या सा पुरुषान्तरेऽनुप-
लभ्यमाना रसवत्ता बोध्यवत्ता विहता नटा । नवकाः कुम्भित इति कन् । कुम्भितनव-
राजा विलसन्ति विलासं कुर्वन्ति । अतः कः सबलः कं निर्वलं नो चरति न भजति ।
अत्यर्थे पीडयतीति यावत् । अराजन्वत्त्वादिति भावः । यद्वा । नवका अज्ञात इति
कन् । अज्ञातनामगोत्रगुणा राजानो विलसन्ति । अतः को जनः कं व्यवहारं नो चरति
न करोति । हेतुस्तु एव । यद्वा । सा रसवत्ता शृङ्गारादिरसवत्ता गुणवत्ता वा ध्वनी
सामिलावत्ता वा विहता । अतो नवका अनुकम्पायां कन् । अनुकम्पितनवीनकवयो
विलसन्ति । गुणशरीरभावेनालटादीनां प्रचारराहित्येनेति भावः । अतः कसाहक्
पण्डितगणः कं मूर्खानं नो चरति न गच्छति नारीकति । अपि त्वारीकत्येव । पक्षे ।
सा रसवत्ता जलवत्ता विहता । अत एव वक्ताः कदा भाषायां वकुला इति ख्याता न
विलसन्ति । कडो लोहपृष्ठः ककड इति ख्यातो नो चरति । यद्वा । सारसः पक्षि-
विशेषस्तद्वत्ता । कमलवत्ता वा । शृङ्गारादौ विषे बोध्यं गुणे रागे द्रवे रसः । अथ वक्
कडः पुष्कराङ्गस्तु सारसः । लोहपृष्ठस्तु कडः स्नात । कासारः सरसी सरः । कं
शिरीऽम्बुनोः । सारमं सरसीकडम् । इति षट्समरः । चर गतिभक्षणयोः । सभङ्गाभङ्ग-
शेषयोः संसृष्टिः । सेटा संसृष्टिरेतेषां मेदेन यदिक स्थितिः । अविदितेति । अवि-
ज्ञाता गुणा अोजःप्रसादमाधुन्यरूपा यस्यास्तादृश्यापि सत्कविभणितिः कर्णेषु मधुधारां
लोदधारां वमत्युद्गिरति । यथा लोदधारासङ्काटसमासुखमेवं सत्कविभणितिश्रवणात्
कर्णयोः सुखमित्यर्थः । हि यतोऽनधिगतपरिमलाऽपि मालतीमाला दृश्यमनुवातस्थितस्त
द्वष्टं हरति । गुणिनामिति । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः स्वरूपज्ञानं परत एव
परमादेव सम्भवति । तेन निर्गुणानां स्वरूपज्ञानं परमादेव विनायक्यम् । यस्या-

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चे सुवन्धुः मुजनैकवन्धुः ।

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रवन्धविव्यामवेदग्धानिधिनिवन्धम् ॥

अभूदभूतपूर्वः सर्वाविपतिचक्रचारुचूडामणिश्रेणीशाण-
कोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणिनेसिंह इव दशितहिरण्य-

द्यतोऽज्योः स्वमहिमदर्शनं स्वविकारदर्शनं मुकरतले जायते । सर्वदर्शनचमयनैतयोः
स्वमहत्त्वदर्शनं दर्पणाधीनमेवेत्यर्थः । सरस्वतीदत्तेति । प्रगतः सादोऽस्यति प्रसादः ।
सरस्वतीदत्तेन वरेणाभीष्टेन प्रसादो विगतकायः स्वीयाऽतोक्तिविभावनातन्द्वादिन-
त्वादित्यर्थः । यदा । सरस्वतीदत्तवरं प्रसादः प्रसन्नता यस्य सः । सर्वोत्कृष्टा नव-
कृतिरिति प्रसन्नताविशिष्टत्वम् । अनुमेवायमसमस्य वाणमाप्यभाषि । कवीनामगल-
हरी नूनं वासवदत्तया । शक्यं वाणपूर्वाणां गतया कर्णगात्रम् ॥ इति । प्रसादस्य
प्रसन्नतयमरः । वरऽभीष्टा देवतादेवरो जामातृविद्गयीः ॥ चिदन्त्यवत् पारवती ।
प्रसादोऽनुयुद्धे काव्य-वाणस्त्राण्यवसाक्तम् । इति इयंविदुःकाशः । मुजनैकवन्धुः
सज्जनानामद्वितीयो भाता । प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रवन्धविव्यासे रचनायाः वेदग्धा-
नैपुण्यं तस्य निधिः सुवन्धुस्तन्नामकः कविनिवन्धश्चक्रे । व्यादारान्तराविष्टमनसो ममास्य
निर्माणे प्रवृत्तिर्न त्वन्वन्मनःप्रणिधानपूर्वकमेवेति मुकरतां भवनयितुं निष्टः प्रयोगः ।
उपजातिव्रतम् । अनन्तरीदोरतल्लज्जामाजो पादौ चदोषावुपजातवक्त्राः । इति
लक्षणात् । अनुप्रासनाह । अभूदित्यादि । चित्तामणिनाम राजाऽर्भादित्यन्वयः । पूर्वं
भूतो भूतपूर्वः सुप्प्रसुति समासः । भूतपूर्वं चरादिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
पश्चाद्भूतममानः । अभूतपूर्वः । तादृक् पूर्वं कोऽपि नाभूदित्यर्थः । सर्वेषामुर्वीपतीनां
चक्रं समूहस्तस्य चारुचूडामणिश्रेणी पङ्क्तिः नैव श्रेणी नक्षत्रस्तस्य कोणोऽग तांस्मिन्
कषणेन निर्मलीकृतचरणनखो मणिरिवैलुपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति
समासो व्याघ्रादिराकृतिगणत्वान् । स यस्य सः । जनावने समूहे च दम्भे भेदरथादयोः ।
शस्त्रभेदे च सेनायां चक्रं चापि विदुःकं । इति रत्निदेवः । चूडामणिः शिरोरत्नम् ।
वीर्याल्लिरावन्निः पङ्क्तिः श्रेणी । निक्षपः कष इति विश्वमरः । श्रेणिरिति क्लृप्तपाठे तु
अपभागे च पङ्क्तौ च श्रेणिरुक्ता मनीषिभिः । इति विश्वः । द्वैकानुप्रासः । स्यात्
पादपदवर्णानामावृत्तिः सयुतायुता । अतत्पदः स्याच्छ्लोकानाम् । इति । श्रीजी गणः ।
श्रीगः समासभूयस्त्विति । वेदर्भा रीतिः । एका भूयःसमासा स्यादिति निषु

कशिपुचेतदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो नारायण इव
सौकर्यसमासादितधरणिमण्डलः कंसारातिरिव जनितयशोदा-
नन्दसमृद्धिरानकदुन्दुभिरिव कृतकाव्यादरः सागरशायीवानस्तः

वाग्मटाखडारः । काव्यप्रकाशरोत्या इत्यनुपासः । एवमप्यसकृत् पर इति ।
काव्यादर्शरोत्या वक्ष्यमाणाः समानोपमाः । सङ्गपञ्चदशायत्वात् तत्समानोपमा मता ।
वालेबोद्यानमालियं सालकाननशोभिनी । इति । अखडारशेखररोत्या श्रेषोपमेयम् ।
पदश्रेषनिबन्धनं साम्यं श्रेषोपमा । उक्तमेवोदाहरणं मतान्तरे । श्रेषोपमासङ्करी-
त्याह । नृसिंह इव दर्शितो हिरण्यकशिपोर्देवस्य चेतदानेन शरीरसुष्ठुनेन विजयो
येन सः । दोऽवसुष्ठुने । पक्षे हिरण्यं सुवर्णं कशिपुर्भोजनाच्छादने चैवं केदारशेषां
दानेन वितरणेन श्रेष्ठं प्राप्नुवत् । एवमप्येऽपि । कशिपुस्त्वसमाच्छादनं इयमित्यमरः ।
अथवस्त्रदक्षिणाप्रद इति भावः । चैत्रं शरीरे केदारे सिद्धयानकलवयोः । इति
विश्वप्रकाशः । वाच्यभेदेन मित्रा यद्युगपद्वाचकस्युग्रः । अत्र्यन्ति शब्दाः श्रेषोऽसाव-
चरादिभिरप्युक्ताः । कृष्ण इव कृतं वसुदेवस्य तर्पणं तप्तो रचयं वा येन वदन्नात् वा
कंसोद वा चातूनामनेकाग्रत्वात् रचयार्थस्तपिः । तर्पणं प्रीयनावनमित्यमरः । पक्षे
कृतं वसुभिर्द्रव्येदेवानां तर्पणं प्रीयनं येन । यदा कृतं वसुना ध्रुवादीनां देवानां
च तर्पणं येन । ध्रुवो वरुण सोमश्च आपसेवानिखोऽनलः । प्रसूयश्च प्रभावश्च
इत्यष्टौ वसवः स्मृताः । नारायण इव सौकर्येण सुकरभावेन समासादितमुद्धृतं
धरणिमण्डलं येन । ब्राह्मणादित्वाद्भावे व्यञ्ज् । तालव्या अपि दन्त्याः स्युः साम्य-
सुकरपांसवः । इति शङ्कारभेदः । पक्षे सौकर्येणानायासेन समासादितमा-
कालम् । सौकर्यं छादनायासे क्रियायां सुकरस्य चेति विश्वप्रकाशः । कंसारातिरिव
जनिता यशोदानन्दयोः समृद्धिर्द्वन्द्वेराधिक्यं येन । यशोदाया आनन्दममृडिषीं येन ।
पक्षे आनन्दकारिणो समृद्धिः प्राकपार्थिवादिः । जनिता यशोदा कीर्तिप्रदानन्दसमृद्धि-
र्देन । पक्षांश्रातिरिक्ते निर्जोति इति ध्वनिः । आनन्ददुन्दुभिरिव कृतः काव्यायाः
पूतनायाः दरङ्गाशो येन । यदा । कृतकावो तत्पुत्रो तयोरादरो यस्येति
गुरुवरणाः । वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः । इति विश्वप्रकरणेऽमरः ।
दरङ्गाशो भीतिभौरिति च । काव्यं यस्य पुमान् गुके काव्याख्या पूतना मता
इति विश्वः । पक्षे कृतः काव्ये लोकोत्तरवर्णनरूपे कर्मण्यादरो येन । यदा कृत-
काव्याणां कवीनामादरो यस्मात् । यथाऽसौ ममाभिमतया कवीन् मानयति तथा नाव्य

भोगिचूडामणिमरौचिरञ्जितपादपद्मो वरुण इवाशान्तरक्षणी-
ऽगस्त्य इव दक्षिणायाप्रसाधको जलनिधिरिव वाहिनीशतनायकः
समकरप्रचारश्च हर इव महासेनानुगतो निवर्तितमारश्च मेरु-
रिव विबुधालयो विश्वकर्माश्रयश्च रविरिव क्षणदानप्रियम्हाया-
सन्तापहरश्च कुसुमकैतुरिव जनितानिरुद्धसम्पद्व्रतिसुखप्रदश्च

इति भावः । सागरमायोव । नारायण इव । अनन्तभोगी शेषस्य चूडामणिमरौ-
चिभौ रञ्जितपादपद्मः । शेषोऽनन्तः इत्यमरः । पक्षेऽनन्ता अनेके भोगिनी विलासिनः ।
न केवलं स्वभृत्यैः सेव्योऽपि तु ममूहैः पौरैरपीति भावः । वरुण इव । आशा पश्चिम-
दिक् तदन्ते रक्षणं यस्य । दिशन्तु ककुभः काष्ठा आशादेत्यमरः । पक्षेऽशान्तमविरतं
रक्षणं प्रजापालनं यस्य । अगस्त्य इव दक्षिणाया दक्षिणादिक् तस्याः प्रसाधकोऽनङ्गता ।
पक्षे दक्षिणाया आशा तृणा । आशा तृणादिभ्योः प्रीतिरिति विश्वप्रकाशः । यदा दक्षि-
णानां कुशलाणां परच्छन्दानुवर्तिना आशाप्रसाधकः । दक्षिणः सरलऽवामं परच्छन्दानु-
वर्तिनि । वाच्यवर्द्धाक्षणावाचौ यज्ञदानप्राप्तययोः । इति विश्वप्रकाशः । जलनिधि-
रिव । वाहिनीशतस्य नदीशतस्य नायकः । मकराणां जलजन्तुविशेषाणां प्रचारेण
सहितछादकः । अथ यादासि जलजन्तवः । तद्देहाः शिशुमारोद-गङ्गदी मकरादयः ।
इत्यमरः । पक्षे वाहिनीशतस्य सेनाशतस्य नायकः प्रभुः । समो हिताहितसाधारणः
करस्य राजयाज्ञमागस्य प्रचारो यस्य । यदा समः सन्तुष्टीकः करस्य इत्यस्य प्रचारो
यस्य । तरङ्गिण्यां च सेनाया वाहिनी परिकीर्तिता । इति विश्वः । बालदस्तांशवः
करा इत्यमरः । हर इव महासेनेन कार्तिकेयनानुगतः । निवर्तितो मारः कामो येन ।
कार्तिकेयो महासेनः । मदनी मन्मथो मार इत्युभयव्यामरः । पक्षे मदत्या सेनयाऽनु-
गतः । निवर्तितो मारयतीति मारा विघ्नो येन । मृड् प्राणत्यागे णिजन्तादच् । मेरुरिव
विबुधानां देवानामालयः । विश्वकर्मा मूर्त्यो देवशिल्पी वा तदाश्रयः । विश्वकर्मा देव-
शिल्पी विश्वकर्मा दिवाकरः । इति विश्वः । पक्षे विबुधानां पण्डितानामालयः । विश्वेषां
जनानां कर्म शिल्पादि तदाश्रयः । रविरिव क्षणदा रात्रिनं प्रियेष्टा यस्य । छायाया
निजांश्रयाः सन्तापहरश्च । न प्रियेत्यत्र नैकधेत्यादिबन्निषेधार्थको न शब्दः । पक्षे क्षणेष्ट-
वेषुदानं प्रियं यस्य । छायाया स्नकान्त्या सन्तापहरः । एतज्जावण्यस्याद्वादजनकत्वादिति
भावः । अथ यथ उद्गर्भो मद उद्भव उत्पन्नः । छाया मूर्त्यप्रिया ज्ञानिः प्रतिविम्बमनाः

विद्याधरोऽपि सुमना धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः क्षमानुगतोऽपि
सुधर्माश्रितो बृहन्नलानुभावोऽप्यन्तःसरलो महिषीसम्भवोऽपि
वृषोत्पाद्यतरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम । यत्र

तपः । इति दयोरमरः । कुसुमकेतुरिव काम इव जनितानिरुद्धस्त्रीषापतेः सम्पद्येन ॥
इति प्रियायाः सुखप्रदश्च । कन्दर्पः पुण्यकेतनः । अस्यैव प्रकरणे रतिः प्रिया सुतो-
ऽनिरुद्ध ऋष्यङ्ग उषेग्र इति विष्णु हेतुः । पक्षे जनितानिरुड्डानिवारिता सम्पत्तिर्मेव ।
वतो मुरतेऽनेककामतन्त्रकलाभिज्ञतया सुखपटः । विरोधाभासेनाह । विद्याधरोऽपि
देवयोनिविशेषोऽपि सुमना देव इति विरोधः । विद्याधरोऽसंगेयचरश्चोगन्धर्व-
किन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धी भूतोऽमो देवयोनयः ॥ सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिविवेशा
दिवोकसः । इति दयोरमरः । विद्याधरोऽष्टादशविद्यानिधिः । सुमनास्त्रिविधमानस-
पापरहित इति परिहारः । तानि चोक्तानि मनुजा । परद्वयेष्वाभ्यासं मनसानिट-
चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं व्युत्तम् ॥ इति । आभासत्वे विरोधस्य
विरोधाभास इष्यते । काव्यप्रकाशे त्वयमेव विरोध इति व्यवहृतः । विरोधः सोऽवि-
रोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । इति । एवमयेऽपि । अपिरापाततो विरोधस्य शीतकः ।
यथाकारेऽनेकार्थत्वात् समुच्चयस्य । धृतराष्ट्रोऽपि पाण्डोरयमोऽपि गुणप्रियः । भीमप्रिय
इति विरोधः । गुणोऽप्रधाने शुक्लादौ गुणः मूढे त्रकोदरे । इति विश्वः । धृतराष्ट्रो
धृतराज्यः । गुणाप्रियः सन्धिविषदादिषड्गुणाप्रिय इत्यविरोधः । सन्धिनां विषदो
यानमानसं वैधमाश्रयः । षड्गुणा इत्यमरः । क्षमानुगतोऽपि वृथिव्यनुगतोऽपि सुधर्मा-
श्रितो देवसभाश्रित इति विरोधः । अमा शान्तिः अमा धरति विश्वः । स्यात् सुधर्मा
देवसभेत्यमरः । क्षमानुगतः शान्तियुक्तः सुधर्माश्रितः शोभनधर्माश्रित इत्यविरोधः ।
बृहन्नलान् धो नलस्तृणभेदस्तृणानुभावो यस्य । यथा यवानपेषः सोऽभिवर्धते तथा-
यमपोत्पद्यते । तादृशोऽप्यन्तर्ध्ये सरलो यत्थिरहित इति विरोधः । बृहन्नलानुभावो-
ऽर्जुनानुभावोऽन्तःसरल इति परिहारः । बृहन्नलो गुडाकेशं नलं कौशिकनन्दने । इति
विश्वः । महिष्याः सम्भवो यस्य तादृशो महिषो वृषोत्पादो वृषभजनक इति महोत्पात इति
विरोधः । महिष्याः कृताभिषेकायाः सम्भवो यस्य वृषोत्पादो धर्मजनक इति परिहारः ।
कृताभिषेका महिषो भोगिन्योऽन्या नृपास्त्रयः । इण्यत्रेयसी सुकृतं वृष इत्युभयव्यामरः ।
अतरलोऽपि हारमध्यमचिन्तामणिर्नाम महानायको हारमध्यमचिन्तामणिर्नाम विरोधः । तरलो

च शासति धरणिमण्डलं कुलनिग्रहप्रयोगो वादेष नास्तिकता
चावांकेषु कण्टकयोगो नियोगेषु परोवाटो वीणासु खलसंयोगः
शान्तिषु द्विजिह्वमङ्गुलीतिराहितुण्डिकेषु करच्छेदः क्लृप्तकरग्रहणेषु
नेत्रोत्पाटनं मुनीनां द्विजराजविरुद्धता पङ्कजानां सावर्भौमयागा
दिग्गजस्याग्नितुलाशुद्धिः सुवर्णानां सूचीभेदो मणोनां शूलभङ्गो

हारमध्यग इत्यमरः । नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि । इति विश्वः । अतरलो
धोरो महान् नायको नेता महानायक इति परिहारः । परिसङ्ग्राहः । काव्या-
देशनियमशेषाऽयम् । यत चिन्तामणौ । कुलो वाक्कुलो नियमः प्रतिज्ञादान्यादि-
शेषां प्रयोगो वादेष । पक्षे च्छलं कपटः । निपटो वक्ष्यते । तादृगव्यपोहाय
परिसङ्ग्राहः तु सा स्मृता । नास्तिकता परलोकाभावज्ञानवत्त्वं चावांकेषु बोद्धव्येषु ।
भावे तत् । अस्तिनास्ति दिष्टं मतिरिति ठक् । तावानेव हि लोकोऽयं यावानांन्द्र्य-
गोचरः । इति तत्सिद्धान्तः । भिष्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यमरः । पक्षे नास्तिकता दरिद्रता ।
कण्टकः अनेनेदं भुक्तमिति तत्स्वामिनि कथकस्तस्य योगो नियोगेषु । मोहासिवा इति
भाषायाम् । पक्षे । कण्टकः चुटशत्रुः । कण्टकः चुटशत्रो च कर्मस्थानिकदूषणे ।
इति विश्वः । परोवाटो वीणावादनवस्तु । पक्षे परोवाटोऽपवादः । परोवाटोऽपवादे
व्याहोषावादनवस्तुनि । इति मेदिनी । खलं धान्यमर्दनभूमिः । खलं भक्ष्यानकल्केषु
क्रूरे नीचेऽधमे खलः । इति विश्वप्रकाशः । पक्षे खलः पिशुनः । पिशुनो दुर्जनः
खल इत्यमरः । आदितुण्डिकेषु व्यालशङ्खेषु द्विजिह्वमङ्गुलीतिः सर्पसङ्गः । व्याल-
याह्यादितुण्डिक इत्यमरः । पक्षे द्विजिह्वः खलः । द्विजिह्वः पन्नगे पुंसि खले
स्यादत्यलिङ्गः । इति रत्निः । आदितुण्डेन दीव्यति । तेन दीव्यतीति ठक् । क्लृप्तकर-
ग्रहणेषु राजपाद्याभागेषु करच्छेदस्तस्यैव न्यूनीकरणम् । पूर्वनिश्चितादपि भार्यनादिना
न्यूनपदणमित्यर्थः । पक्षे करच्छेदो हस्तच्छेदः । बलिहस्तांशवः कुरा इत्यमरः ।
विरोधाभासपरिसङ्ग्राहमदरेणाह । मुनीनां यतीनां नेत्रमपि । पक्षे मुनीनां वच-
विशेषाणां नेत्रोत्पाटनं मूलोत्पाटनम् । तरुमूलाद्यवस्त्रेषु नेत्रमर्थिगुणे रत्नं । मुनि-
यंतोऽङ्गुलीभूत-प्रियालागस्त्यकिंगुके ॥ इति इयोर्विश्वः । पङ्कजानां कमलानां द्विजराज-
चन्द्रसद्विरुद्धता । द्विजराजः शशधर इत्यमरः । पक्षे द्विजा ब्राह्मणाः पश्चिमी वा ते च
राजानय । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । सावर्भौमो रुद्रः सावर्भौमशब्दस्तयोगो
दिग्गजस्य । सर्वभूमिपुषिषीभ्यामिति व्युत्पन्नश्च त्वेन्द्राजभिन्ने नास्ति प्रयोग इत्यर्थः ।

युवतिप्रसवे दुःशामनदर्शनं भारते करपत्रदारणं जलजानाम् ।
महावराहो गोत्रोद्धरणप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धननमकरोत् । राघवः
परिहरन्नपि जनकभुवं जनकभुवा सह वनं विवेश । भरतो रामे
दृष्टिंतभक्तिरपि राज्ये विराममकरोत् । नलस्य दमयन्त्या
मिलितस्यापि पुनर्भूपरिग्रहो जातः । पृथुरपि गोत्रसमुत्सारण-

उक्तं च । न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अत्रविद्वन्निव ज्ञानं सर्वे
शब्देन भासते ॥ इति बहुवचनानुपादे त पक्षेऽप्यपरत्वं राजपक्षे पूर्ववच्छब्दपरत्वम् ।
सावंभौमस्तु दिङ्नामे मर्दपृथ्वीपतावपि । इति विश्वमेदिन्यौ । पुण्यदत्तः सावंभौमः
सुपतोकश्च दिग्गजाः । इत्यमरः । अग्निना तुलया च शुद्धिर्वर्णन्याययोगानाम् ।
सुवर्णानाम् । अत्राभिप्रायेण बहुवचनम् । तादृशशुद्धीग्यानामन्वेष्टामभावादिति
भावः । मूची लोहं मोहनसाधनं तेन भेदो मचीनाम् । न तु मूची कराद्यभिनयस्तस्य
भेदः । सर्वेषां नर्तककोतंकाणां परिनिष्ठितत्वादिति भावः । यदा मूची नारीणां कर-
णान्तरं गोताङ्गहारसंवेशक्रिया । तस्या भेद इति भावः । एतेनास्य राज्ये सपत्नीर्ज्येष्ठा-
कनिष्ठान्यवधारणभावो ध्वनितः । करणं साधने चैवे कायकायप्यकर्मसु । गोताङ्गहार-
संवेश-क्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥ इति विश्वप्रकाशः । मूची कराद्यभिनये नारीणां करणान्तरे ।
मूची मोहनद्वय इति च । शूलेनोदरपोडया भङ्गं चामर्दः । भञ्जो चामर्दने । न तु
शूलेन दुष्टपाण्डिबन्धोपायेन भङ्गः । तादृशापराधिनोऽभावादिति भावः । यदा शूलः
केतनं तस्य भङ्गः । मूची प्रहरणे शूलः केतने धीमरोगयोः । इति विश्वप्रकाशः ।
दुःशामनस्य धार्तरुद्रस्य दर्शनं ज्ञानम् । न तु दृष्टशामनस्य निरोक्षणम् । करैः मूर्ध्ने-
किरत्यैः पत्रदारणं दद्यातां विद्यासनं पद्मजानाम् । न तु करपत्रेण क्रकचेन दारणम् ।
क्रकचोऽस्ती करपत्रमित्यमरः । करपत्र इति भाषाशाम् । विरोधाभासेनाह । महा-
वराहो गोत्रोद्धरणाय पृथिव्युद्धरणाय प्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धननमकरोत् । यदुद्धरणाय
प्रवृत्तत्वात् गोत्रोद्धननमनुचितम् । गोत्रः पर्वत इत्यर्थात्तरेण परिहारः । एवमप्येऽपि ।
जनकभुः पितृभूमिः । पक्षे जनकभुवा सीतया । विरामो रामाभावो वेराग्यं च ।
दमयन्त्या मिलितस्यापि नलस्य पुनर्भूपरिग्रहः पुनरुद्धापरिग्रहः । पुनरुद्धतथोक्तत्वादुच्यते
या यथाविधि । न पुनर्भूः । पक्षे पुनर्नाहतोयवारं भूपरिग्रहः पृथ्वीपरिग्रहः । गोत्राणां
स्वगोत्रजानां स्ववंशजविरोधिता विरोधः । गोत्राणां पर्वतानामिति परिहारः । इत्थं

विस्तारितभूमण्डनः । इत्थं नास्ति वागवसरः पूर्वतरराजिषु ।
स पुनरन्य एव देवो न्यकृतसर्वाधीपतिचरितः । तथाहि स
पर्वतः कटकसञ्चारिणो गन्धर्वान् दग्धिनशृङ्गीव्रतिः सुवयनं न
विरराम । स हि मान्यो नावग्यायोऽञ्जलिनी नो मायाजन्मने
हितश्च । स हि मानो गिरिस्थितो हृषध्वजः । अनी रुदा-
गतिरवधूताखिलकान्तारः पावकाग्रेवरा नमोगो मुक्तः सुपनी-
हरश्च । स रत्नाकरोऽनहिमयः कथमगाधः समर्यादो नाद्रोको-

वर्णितविगीषामामान् पूर्वममहावराहोदय वागवसरः स्तुतियोग्यं नास्ति । तिला-
मण्डितो राजा । यदेव वक्तव्यं तत्र दशकुमारमयणं दृश्यम् । वापनन्याऽन्यगुण-
विशिष्ट एव । अत एव न्यकृतसर्वाधीपतिचरितः । रुदकातिगयोऽन्यगुण-
कातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । इति लक्षणात् । पुनः दृश्यम् । पर्वत उच्य-
सुवयान् । कटकं कैवलयम् । गन्धर्वा अश्वाः । शृङ्गं प्राधान्यम् । पक्ष कटकः । नितम्बः ।
गन्धर्वा हाहाहूहाभयः । शृङ्गं शिखरम् । तत् पर्वतमहदंशमिति न चर्थापस्तु ।
वाजिवाहावंगन्धर्व इति । कटकोऽश्वो नितम्बोऽदेरिति । शृङ्गं प्राधान्यमात्मीयं इति
विश्वतरः । सुवयनं तमाह । स हि मान्यो लज्जीगृहम् । अवग्यायो गर्वः ।
माया कपटम् । जन्मने हितः । हितयोगे चेति चतुर्थी । पक्षे स हि मानयः ।
अवग्यायो हिमः । उमायाः पार्वत्याः । अवग्यायो हिमे गर्व इति धराणः । गङ्गा-
श्रेयमाह । स हि मानो हिमसंहतिरूपो गिरिः पर्वतस्तव स्थितो हृषध्वजः । पक्षे ।
स हि मानो चितोन्नत्यवान् । गिरि वचने । हृषध्वजः धर्मध्वजः । पुण्ड्रश्रेयसो मुक्तं
इय इत्यमरः । सतां साधूनामा साकल्येन गतिर्निर्वाही यस्मात् । येषां कापि गति-
र्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः । इति वत् । अवधूताः कम्पिता दूरीकृता वा कान्तारा
दुर्गममार्गा दुर्भिक्षा वा येन । पावकानां पवित्रकर्तृणामयेमरः । तथा च मनुः ।
अग्निं चतुः कपिला सती राजा भिक्षुमंडीदधिः । दृष्टमावाः पुनल्येन तस्मात् पश्येत्
निश्चयः ॥ इति । पावकोऽग्नौ रुदाचार इति विश्वप्रकाशः । नमोगो देवपुत्रमुक्तः ।
यदा । नमोगेषु स्त्रादिमुविशुत्तमुक्तः । उक्तं च । अग्याचाकथा पामं गार्हतामि
मंडोद्यताम् । दृष्टासेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनेपधर्माणु ॥ इति । सुमतसः पण्डिताम्
हुरति गुणयद्विप्रायनायां स्वकीकरोति । पक्षे रुदागतिर्वाति । अवधूताखिल-

ऽप्यस्य विषयः सदा हिमकराश्रयोऽमृतमयः सपीतस्तस्या-
चलो नक्रोधो महानदीनः समुद्रः । स चन्द्र इव क्षणदानन्द-
करः कुसुदवनवन्धुः सकलकलाकुलगृहं नतारातिबलः । मित्रो

कान्तारः कल्पिताखिलकाननः । पावकायेसरी वज्रिसहायः । गभीरेषु मेघेषुसुख
उत्कृष्टितः । तथा च कालिदासः । मरुत्सखस्येव वलाङ्कस्येति । सुमनसः पुष्पादि
हरति तादृशः । तथा च कालिदासः । इत्यश्रुं हरति पुष्पमनोज्ञानामिति ।
सुमनाः पुष्पमालयोस्त्रिदशे कोविदेऽपि च । इति विश्वप्रकाशः । स्त्रियः सुमनसः
पुष्पमिथमरः । कान्तारः कानने चेन्नो दुर्भिक्षे दुर्गन्धमनि इति विश्वः । रत्नानामुत्तम-
वस्तूनामाकरः । रत्नं स्वजातियेष्ठेऽपीत्यमरः । अद्विदिवादिः खलुस्तन्यायो न भवती-
त्यनद्विमयः । कथम् । अगाधः गभीराश्रयः । यहा । लिप्सारहितः । गर्भा लिप्तमरः ।
समर्याद उचितानतिक्रमचशोचः । उद्भूत उत्थितः रीको दीप्तिर्यस्य सः । इव दीप्तो ।
चञ् । इत्यप्यस्य न विषयः । अलुप्तत्वादस्य दीप्तेर्न नाश इति भावः । तथा
चोक्तम् । देहोति वचनद्वारा देहस्याः पञ्च देवताः । तत्तत्तत्तदेव नश्यन्ति धीश्रीङ्गी-
कान्तिश्चोत्तमः । इति । किञ्च । स पाथः पाथिबान् मर्वांन् भूमिष्ठोऽपि रचयितान् ।
एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव ॥ इति । यहा । अल्लोट इति न कोऽपि
विषयः । जलाखेटशीलस्याल्लोटमङ्गाङ्कत्वादिति भावः । सदा हिमकराश्रयस्तन्मय
आश्रयो गृहं यस्य । अमृतमयः । आम्नादकरूपवत्त्वात् । सपीतः सवालकः । पीतः
पाकोऽर्भको विश्वः पृथुकः श्रावकः शिशुः । इत्यमरः । तस्य क्रोधोऽचलो न प्रणि-
पाताश्रयपनेशो न भवतीति भावः । महान् येष्ठः । अदीनः । समुद्रः । मृदा राजाचक्रं
तत्तमदितः । पक्षेऽगाधसखस्यमरदितः । मर्यादा सोमा अल्लोट इति न कोऽपि
विषयः । उद्भो जलमार्जारः । सदा हि निश्चयेन मकराणां जलजन्तूनामाश्रयः । यहा
हिमकराश्रयः । अमृतं सुधा गर्भं वा । पयः कोलालममृतम् । पीयूषममृतं सुधा ।
इत्युभयव्यामरः । पीतो यानपात्रम् । यानपात्रं तु पीतोऽम्बि-भवे त्रिषु समुद्रिणम् ।
इत्यमरः । तस्याचोऽचलो मेनाकः । नक्रः कुम्भीरः । नकस्तु कुम्भीर इत्यमरः ।
स चन्द्रः । अदि आम्नादे । स्फायितश्चिबधीति रक् । अक्षदानां सुखप्रदाना-
मानन्दकर्ता । खडिते रतान् सन्तोषयतीत्यर्थः । यहा । अण्ड उत्सवप्रदशामा-
वानन्दकरय । सुदावनं मुदवनं कोः पृथिव्या मुदवनं तेन वन्धुारव वन्धुः । यहा च
कालिदासः । तेनार्थेर्वालोभपराङ्मुखेन तेन प्रता विघ्नमयं क्रियावान् । तेनास लोभः

तुः काचनशोभां विभ्रटचलाधिकलक्ष्मीः समेतरिव । यस्य
शिवपुवर्गः सदा पार्थोऽपि न महाभारतरणयोग्यः, भीमोऽप्य-
शक्तोऽपि न गोवभूषितः । अपि च त्रिशङ्कु-
नक्षत्रपथस्खलितः, शङ्करोऽपि न विषाढो, पावकोऽपि न
कण्ठवर्मा, आश्रयाशोऽपि न दहनः, नान्तक इवाकस्मादपहृत-

नृमान् विनेवा तेनैव शोकापनदेन पुनः । गाम आगत इतिवत् कोलपुत्रपुत्राः ।
कलायतुःमष्टिकलाः । नतमरातिमलं यस्मात् । पक्षे—चण्डा रावः । वसुदे-
केरवम् । कलाः षोडश कलाः । न तारा नचवाप्यतिवन्ना यस्मात् । मितं सुहृत् ।
किञ्च चकारो वाऽहं, का वा शोभा न विद्यते ? अचला छिरा, अधिका लक्ष्मीर्लभ्य ।
पक्षे—मित्रः मृत्युः । काचनं मृत्युर्लभम् । अचलेभ्यः पर्वतभ्योऽप्येका लक्ष्मीर्लभ्य । (“अथ
मित्रं मखा सुहृत्” । “युष्मच्छिस्तरणिमित्रः” इत्युभयवाक्यमरः) पुनर्विरोधाभासेनाह
— पार्थोऽर्जुनस्य महाभारत रण-योग्यतानपेक्षो विरोधः । एवमप्यपि । पक्षे—यस्य
शिवपुवर्गो महतो भारस्य तरणे योग्योऽपि न, अत एव सदा सर्वकालेऽप्यपि अपगतोऽप्य-
प्रयोजनं यस्य तादृशः । भीमोऽपि शक्तनुपुत्रोऽपि, अशक्तनवे पितामहाय हितः,
विने न हित इति विरोधः । भीमो राजगुरुर्भयानकः ; तथाच कालिदासः—
“भीमकान्तेभृंगगणैः स वभूवोपशोविनाम् । अष्टव्यथाधिगम्यथ यादोरक्षैरिवार्षवः ॥”
इति । (“दारुणं भीषणं भाग्यं घोरं भीमं भयानकम्” इत्यमरः) अशक्तमन-
स्समितं नवं स्तुत्यमोदितं चण्डितं यस्य ; [अस्तु नवे इत्यमरः] यदा—
नवं नवीनमन्येभ्यो विलक्षणम् । शक्तनुवाचकः शब्दो दीर्घादः शान्तनुरित्यप्यादिः ।
तथाच विविक्रममदः शान्तनूतनयः इति, तव शान्तनोन्नतयः शान्तनूतनयः
इत्येकोऽर्थः । पक्षे—शान्तो नूतो नया यस्योत्त । सानुप शिखरेषु चरति तादृशोऽपि न
गोवभूष पर्वतभूषादायतः स्थित इति विरोधः । अनुचरः सेवकः संहितः । न
गोवैर्गोवर्जभूषित इति परिहारः, स्वयमेव तेषां भूषक इत्यर्थः । [नजयंजनशब्देन
सुप्तुपेति समासः] त्रिशङ्कुरिव नक्षत्रपथस्खलितः । नक्षत्रपथं आकाशं । पक्षे—अथ-
पथात् अवधमांत । शङ्करः शिवो विषाढो विषमस्तु नेति विरोधः । शङ्करः मुखकरः,
न विषाढो न दुःखोति परिहारः । पावकोऽग्रिमः । कण्ठवर्मा नाग्रिरिति विरोधः ।
पावकोऽन्येषां पवित्रकलां न कण्ठवर्मा न दराचारः । (“बहिः गुप्ता
कण्ठवर्मा ज्ञानुः पावकोऽनलः” इत्यमरः । “कण्ठवर्मा हुताग्निं स्थादुराचारं
विधुनुदे” इति विश्वप्रकाशः) आश्रयाशोऽपि वज्रिरपि न दहनो न वज्रिरिति

जीवनः, न राहुरिव मितमण्डलयद्वयविवर्द्धितरुचिः, न नन्दगीप
कलिविघटितः, न चक्रीव शृगालबधस्तुतिसमुद्भूतः, न नन्दगीप
इव यशोदयाऽऽश्रितः, जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः, भाग्यं
इव सदा नभोमः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितः
दिलोप इव सुदक्षिणानुरक्तो रक्षितगुह्य, राम इव जनि
कुशलवयोरूपोच्छ्रायः ।

तस्य च पारिजात इवाश्रितनन्दनः, हिमालय इव जनितः

विरोधः । चाश्रयाश्रमाशा तृणा यस्मिन्नाश्रयाश्रः ; न दहनी नेहानां सन्नापक इति
परिहारः । ("चाश्रयाश्रो तदन्तागुः दहनी इत्यवाहनः" इत्यमरः) नानाक इव
इवाकक्षात् सदसा अपहतं जीवनं जीवितं येन । पक्षे—जीवनं जीविका [जीवितं
स्युट्] न राहुरिव मितमण्डलयद्वयेन सूर्यमण्डलयद्वयेन विवर्द्धिता रुचिर्दीप्ति
सः । पक्षे—सुष्ठुद्राज्यपदसे विवर्द्धिता रुचिरिच्छा येन सः । न नल इव कलि न
युगविशेषेण विघटितो व्यासः । पक्षे—कलिः कलहः । न चक्रीव कश्च इव शृगालस्य
राजविशेषस्य बधेन मारणेन सत्या समुद्भूतः । पक्षे—शृगालः कातरः । ("शृगाली
जम्बुके भोरु यूर वै पार्थिवान्तरं" इति विश्वः । कीशे दानवान्तर इति पाठस्त्वय
एतन्मूलक एव जम्बुकरश्चमः) नन्दगीप इव यशोदया तन्नामनिजस्त्रियाऽश्रितः । पक्षे
—यशसा दशया च । जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः शरीरं यस्य । पक्षे—घटितो
सन्धिविग्रहो येन सः । भाग्यं इव युक्त इव, सदा सर्वदा नभोग आकाशमानी ।
पक्षे—दानभोगाभ्यां संहितः । दशरथ इव सुमित्रया लज्जजनन्योपेतो युक्तः,
सुमन्त्रसञ्चकसारथिना अधिष्ठित आश्रितस्य । पक्षे—सुमित्रेणोत्तमपुत्रेण, सुमन्त्रेण
श्रीमन्नगुप्तवादेन । दिलोप इव सुदक्षिणायां तन्नामनां पद्मशान्तरक्त आनक्तः, रक्षिता
पालिता गोवांमिष्ठो येन तादृशस्य । पक्षे—सुदक्षिणायां पावे दानम्यये, रक्षिता गोः
पृथ्वी वायो वा येन सः । ("स्वर्गेपुपगुह्यस्वयं । दहनेवष्टाचभृजले । लक्ष्यदृष्ट्या । स्वर्गा
पुंस गोः" इत्यमरः) राम इव जनिः कुशलवयोः रूपस्य सोन्दर्योच्छ्राय औन्नत्यं
यस्मिन् । पक्षे—रामे यथा क्काच्छ्रायस्तथा जनिः कुशलवयोः । विभक्त्यन्तरेषांऽयं
गोलोत्पलस्यहिनी नेत्रे तनुवां स्मरितवत् । तथा च कालिदासः,—“रूपं तदीजास्त
तदेव बोध्यं तदेव नेत्राङ्गकमुपतत्त्वम् । न चारणात् सादविःसदं कुमारः प्रवातंभी
दोष इव मदीपात् ॥” इति ।

शिवः, मन्दर इव भोगिभोगाङ्कितः, कैलास इव महेश्वरीपभुक्त-
कोटिः, मधुरिव नानारामानन्दकरः, चौरौदमथनोद्यतमन्दर
इव सुखरितभुवनः, रागरज्जुरिवोक्तामितरतिः, ईशानभूतिसञ्चय
इव सम्योच्छलितः, शरन्मेष इवावदातहृदयः विष्णुपदावलम्बो

तस्मै पुनः कन्दपङ्केतुनामेति सम्बन्धः । पारिजातो देववृक्षः, ("पञ्चेने देवतरवो
मन्दारः पारिजातकः" इत्यमरः) आश्रितं मन्दनमिन्द्रवनं येन सः, ("मन्दनं वनम्"
इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः । पक्षे—आश्रितान् मन्दयतीति तादृशः । हिमालयो हिमवान् ।
जनितोत्पादितः शिवः गौरी येन, ("शिवः भवानो रुद्राणो" इत्यमरः) पक्षे—
शिवं सुख, ("शुः श्रेयसं शिवं भद्रम्" इत्यमरः) मन्दर इन्द्रकोलः । भोगी
सर्वः । भोगः शरीरम् । पक्षे—भोगी सुखो । भोगः स्वादिसम्भोगः । ("उरगः
पद्मगो भोगी" । "भोगः सुखे स्वादिभुजावहेष कणकाययोः" । इति उभयवाच्यमरः)
कैलासः पर्वतः । महेश्वरः शिवः । कोटरयम । ("कोटिर्ये प्रकृषे च" इति
शरणिः । "रजतादिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः" इति हेमः । "शिवः
शुक्लो महेश्वरः" इत्यमरः) पक्षे—महेश्वरैर्मन्दाराङ्कपभुक्ताः कोटयस्तस्याङ्काणि
जनानि यस्य सः । ("कोटिः स्त्री धनुषोऽथे ध्यात् सङ्गाभेदप्रकरणयोः" इति विश्वः)
मधुर्वसलः । नाना आरामा अनेकोपवनानि तेष्वानन्दकर्ता । ("आरामः स्यादुप-
वनं कृत्स्नं वनमेव यत्" इत्यमरः । "अथ पुष्परसे मधु । दैत्ये चैवे वसन्ते च मधुः"
इति विश्वः) पक्षे रामाः स्त्रियः । ("सुन्दरो रमणो रामा" इत्यमरः) चौरौदः
चौरसमुदः । ["उदकस्योदः सञ्जायाम्" इत्युदकस्योदादेशः] ("रत्नाकरो जलनिधि-
यादिसां पतिरप्यतिः । तस्य प्रभेदाः चौरौदो लवणोदलयाऽपरे ॥" इत्यमरः)
मन्दरो सम्योच्छलः । सुखरितं शब्दायमानं भुवनं जलं येन । ("पथः कोला-
समृतं जीवनं भुवनं वनम्" इत्यमरः । "इन्द्रकोलस्तु मन्दरः" इति हेमचन्द्रः) पक्षे—
भुवनं जगत् । ("विष्टपं भुवनं जगत्" इत्यमरः) अस्मिन् पक्षे जयशब्दधीषण्येति
शेषः । रागरज्जुः कामः । ("कन्दर्पो दपङ्कः कामः शिखिमृत्युर्जग्रावहः । सर्वधर्म-
मनोहारो रागरज्जुः प्रकीर्तितः ॥" इत्युत्पलिनो) रतिः कामस्ती । पक्षे—
रतिरनुगमः । ईशानः शिवः । ("शर्व ईशानः शङ्करः" इत्यमरः) भूतिभङ्गः । ("भूति-
भङ्गनि सप्तर्षि" इत्यमरः) सम्यःसुच्छलितः । पक्षे—सम्यग्भाष्यतीति सम्यः ।
["भातयोपसर्गे" इति कः] सम्यः सम्यग्स्वभारकर्ता, अत एवासुच्छलितः केनापि

च, पार्थ इव समरसाहसोचितः, कंस इव कुवल्यापीडभूषितः,
तार्क्ष्य इव विनताऽऽनन्दकरः सुमुखनन्दनश्च, विष्णुरिव क्रोडी-
कृतसुतनुः, शान्तनव इव स्ववशस्थापितकालधर्मः, कौरव-
व्यूह इव सुशर्माधिष्ठितः, सुबाहुरपि रामानन्दः, समदृष्टिः

हलितुमशक्यः । [“तदस्य सत्रातम्” इति छलशब्दादितच्] शरत्कालिकमेघ-
प्रवापदातहृदयः कलसम्बन्धप्रतिभासमाननैस्वरहितान्तःप्रदेशः । विष्णुपदावलम्बी
आकाशावलम्बी । (“विद्यद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी” इत्यमरः) पक्षे—
अवदातहृदयः मुहूर्तःकरणः । (“हृदयं स्नानं इन्मनसं मनः” इत्यमरः) [देप्
शोधने इत्यस्मात् क्तः, “आदेवः” इत्यात्वम्] विष्णुपदं हरिचरणम् । पार्थोऽर्जुनः ।
समरं सङ्ग्रामं साहसं तद्वोचितो योग्यः । पञ्चदशेऽपि समोऽयः । यदा—रसी-
ऽनुरागः, आहसः स्मितम्, [आडोषदर्थे] समाभ्यां सर्वजनतुल्याभ्यां रसाहसाभ्यां-
सुचितो योग्यः, चमराज इव समवर्णीत्यर्थः । (“पक्षो हसः । दासो दास्यं च”
इत्यमरः) कंसस्तत्रामा देवः । कुवल्यापीडस्तडको । पक्षे—कोः पृथिव्याः बलस्य
द्रवापीड इव कुवल्यापीडः पृथ्वीमण्डनायमान इति यावत्, तादृशीन भूषितः ।
“यस्याशोरश्चिकुरानिकरः कर्णपुरो मयूरो भासो दासः कविकुलगुरुः कासिदासो
विलासः । रघो रघो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्त बाणः देवां मेवा कथय कविता-
कामिनो कोतुकाय ॥” इतिवत् । (“कटको बलधीऽस्त्रियाम् ।” “शिखास्वापीड-
शेखरो” इत्युभयवाच्यमरः) तार्क्ष्यो गरुडः । विनता तन्माता तदानन्दकरः ।
(“गरुक्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैजतेयः” इत्यमरः) पक्षे—विनतानां नसाणामानन्दकरः ।
सुमुखाः पण्डितास्तेषां इववर्णा । पक्षे—सुमुखो गरुडपुत्रः स नन्दनः पुत्री यस्य
सः । विष्णुरिव क्रोडीकृता शूकरीकृता शोभना तनुः शरीरं येन सः । (शूलः
क्रोडशब्दः । “क्रोडः शूकरमातङ्गोः” इति विश्वप्रकाशः । “स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनुः”
इत्यमरः) पक्षे—क्रोडीकृतोऽस्यक्रोडता सुतनुर्येन सः । [आशीध्वजं तारण्यात्
ताण्ड्याम्] (“उत्सङ्गशूकरो क्रोडः” इति पादश्लोकाधिकारेऽनेकाग्रध्वनिमञ्जरी)
यदा—क्रोडीकृता चालिकृता सुतनुर्येन सः । (“चालिङ्गं परिष्वङ्गः संश्लेष उप-
गूढनम । अङ्गपालिः परीरम्भः क्रोडीकृतिः” इति हेमः) शान्तनवो भीष्मस्तद्वत् स्ववशे
स्थापितः कालधर्मो मृत्युर्येन सः । (“स्यात् पञ्चता कालधर्मो द्दितान्तः पञ्चयोऽन्वयः”
इत्यमरः) पक्षे—कालस्य धर्मः ; तथाच व्यासः,—“काशो वा कारचं राशी

रवि महेश्वरः, मुक्तामयाऽप्यतरलमध्यः, जलद इव विमल-
तरवारिधारावासितराजहंसः, वंशप्रदीपोऽप्यक्षतदशस्तनयः
कन्दर्पकेतुर्नाम ।

येन च चन्द्रेणैव सकलकलाकुलगृहेण, शर्वरीतिहारिणा,

राजा वा कालकारणम् । इति ते संग्रहो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥
राजा धर्मस्य कारणम्" इति श्रुतिः । कौरवव्यूहे सुशर्मा नाम याडा । पक्ष-
सुशर्मणा अतिसुखेनाविहितः । ("शर्मणातसुखानि च" इत्यमरः) पुनर्विरोधा-
भासेनाह—सुधाकुलव्रामको राजसः । रामो दाशरथिः । सुधापुराणस्य रामानन्द-
कर्मत्वं विरोधः । अवापिताऽऽपाततो विरोधः, पक्षान्तरं परिहारः । सुधाहः
श्रीभनभुजः । रामाः स्त्रिय आनन्दयतीति तच्छील इति परिहारः । ("भुजवाह
प्रविष्टो दीः" । "सुन्दरी रमणी रामा" इत्युभयवाक्यमरः) समदृष्टिः अविषमदृष्टिः ।
महेश्वरः शिवः । ("शिवः शूलो महेश्वरः" इत्यमरः) शिवः समदृष्टिरिति विरोधः ।
पक्षे—समदृष्टिः सर्वजनेषु समानदर्शनः, महेश्वरी महाराजः । ("स्वामी त्वीश्वरः
प्रतिरोधिता" इत्यमरः) मुक्तामयो मौक्तिकप्रचुरः । ["तत्प्रकृतवचने" इति मयट्]
अतरलमध्यः तरलो हारमध्यमणिकदहितो मध्यो यस्य सः ; हारस्यातरलमध्यता
विरोधः । ("तरलो हारमध्यगः" इत्यमरः) अत मध्यशब्दप्रयोगस्तु "यस्यो
निवापाञ्चलयः पितृणाम्" इत्यादिवद्बोध्यः । वस्तुतस्तु मध्यशब्दरहितः पाठः ।
पक्षे—मुक्तामयो मीरोगः । अतरलो घोर इति परिहारः ; पराङ्मनासु पराङ्मुख
इत्यर्थः । ("रोगव्याधिगदामयाः" । "चञ्चलं तरलं चैव" इत्युभयवाक्यमरः) जलदी-
पः । विमलतरया अतिस्वच्छया वारिधारया वासिता राजहंसा येन सः । ("राज-
हंसास्तु ते अद्यु-चरकैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः । उपलक्षणे वतीया) पक्षे—
विमलतरवारिः खड्गदीपधारया वासिता राजान एव हंसा येन सः । ("करबाल-
निस्त्रिंशलपाखड्गाक्षरवारिकौक्षिकमण्डलाणाः" इति हेमः । "खड्गादीनां च
निश्चित-मुखे धारा प्रकीर्तिता" इति विश्वः) वंशप्रदीपः वंशे वेणो प्रदीपः आकाश-
दीपः । अचता अदग्धा दग्धा वर्तिर्यस्य तादृशः, दीपस्यादग्धवर्तिता विरोधः ।
पक्षे—वंशप्रदीपः कुलदीपः । अचता अनटा दग्धा अवस्था यस्य तादृशः । ("दग्धा
वर्तिर्दग्धा वयः" इति हारावली । "दो वंशो कुलमस्करो" । "दग्धाऽवस्था
नेकविधा" इत्युभयवाक्यमरः ।

दलितकैरवेण, कुसुदवनवभुना, प्रसाधिताग्नेन विलोकिताः,
जतधय इवोन्नसितगोवाः, सुदूरविवर्द्धितजीवनाः, प्रसन्नसत्त्वाः
सन्तः परां हृदिमवापुः ।

यस्य च जनितानिरुद्धलीलस्य, रतिप्रियस्य, कुसुमशरासनस्य
मकरकेतोरिव दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुन्नतास ।

यस्मै चानुगतदक्षिणसदागतये, श्रुतिसुखदकोमलकोकिल-

श्लेषेणाह—येन कन्दर्पकेतुना चन्द्रेणैव सकलकलाकुलमृदेव । पुनरुक्तोऽसौ
श्लेषः । शर्वरोतिहारिणा शर्वण्यां रावेरोतिरिवेतिर्दुःखदत्तात् तमकाहारिणा
तन्नागकेन । दलितकैरवेण विलासितकुमुदेन । प्रसाधिता अलङ्कृता आशा दिग्घो
येन तादृशेन । विलोकिता दृष्टाः । जतधय इव समुद्रा इवोन्नसितगोवा उन्नसित-
पर्वताः, सुदूरविवर्द्धितजीवना दूरप्रवृद्धजलाः, प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नजनकाः सन्तः
परामुत्कृष्टां हृदिमवापुः । (“सत्त्वोऽस्त्री जलपु क्रीवे व्यवसाये पराक्रमे” इति
वैजयन्ती । “अथ शर्वरी निशा निशोषिणी राविः” । “प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च” ।
“आशाश्च हस्तिश्च ताः” । “मित्रे कुसुदकैरवे” । “अट्टिगोवगिरिणावा” । “जीवने
भुवनं वनम्” । “कवचमुदकं पायः” इति षट्सप्तमरः) अर्थात्तरे—शर्वण्य शिवस्य
रोतिः सम्प्रदायकेन हारी मनोहरः तेन । दलितानि नाशितानि कैरवाणि शर्वरी
येन । प्रकर्षेण साधिता आशा अर्थिनामभिलाषो येन । [साध संनिद्धौ] उन्नसित-
गोवाः प्रसिद्धवंगाः, सुदूरमायतं विजिघेक्ष बर्द्धितं जीवन्त्यनेनेति जीवनं जीविष्या
येनां तादृशाः, प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नस्वभावाः, सन्तः कोविदाः । (“कैरवो चन्द्रिका
प्रीता कैरवं कुमुदे दिशि” । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः ॥”
इत्युभयत्रापि विश्वः । “सन् मुषीः कोविदो दुष्टः” इत्यमरः) ।

यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादिता अनिरुद्धलीलापतेर्लीला विलासो येन तस्य,
दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुन्नतासौज्ञासं प्राप्तम् । (“अनिरुद्ध उपापतिः” । “लीला
विलासक्रिययोः” इत्युभयत्राप्यमरः) पक्षे—जनितानिरुद्धलीलस्योत्पादितानिवारित-
विलासस्य । रतिप्रियस्य अनुरागवद्धमस्य । कुसुमशर काममल्लति विपति अतिसुन्दर-
त्वात् तादृशस्य । [असु सेवये] (“स्त्रीणां विलासविषयांश्च-विभ्रमा ललितं तथा ॥
किंवा लीलेष्वपी हावाः क्रियाः गङ्गाभारभावाः ॥” इत्यमरः) ।

द्वितीयमाहरेणाह—वसन्तायेव यस्मै तदण्यः स्पृहयाचक्रुरिति सम्बन्धः ।

रुताय, विकामिनपल्लवाय, कृतकान्तारतरङ्गाय, सुरभिसुमनो-
भिरामाय, सर्वजनसुलभपद्माय, विस्तारितकनकचम्पदे, अति-
क्रान्तदमनकाय वमन्तायैव, वनलता इवोत्कलिकामहस्र-
सङ्कुलाः, भ्रमरसङ्गताः, प्रवालहारिण्यः, विलसद्वयसस्तरुण्यः
सृष्टयाचक्रुः ।

[“सुहृदोसितः” इति सम्प्रदानमञ्जुः] अनुगतो दक्षिणसदागतिदोऽवणमाकृतो
यं तस्मै । श्रुतेषुखः कोमल कोकिलवत् पिकगन्दा यव तस्मै । कृतः कान्तारस्य
कान्तस्य तरङ्गः कम्पनं येन तादृशाय । विकामिता, पल्लवा किञ्चलवानि येन
तादृशाय । सर्वजनानां सुलभं पद्मं यव तादृशाय । विस्तारिता कनकस्य धुत्तूरस्य
चम्पकस्य वा सम्पत्तयेन तादृशाय, अत एव सुरभयः सुगन्धयः सुमनसः पुष्पाणि
ताभिरभिरामाय सुन्दराय । अतिक्रान्तो दमनकः पुष्पविशेषो येन तथाभूताय ;
शिथिलरजत्वात् तस्यातिक्रान्त इति भावः । वनलता इवोत्कलिकामहस्रपोद्गनकोरक-
सङ्क्षेपेण सङ्कुला व्याप्ताः । भ्रमरैर्मधुपैः सङ्गताः । प्रवालैर्न नदयश्चैव हारिण्यो
मनोहराः । विलसद्वयमो विलसत्पवित्रः । (“वायुमांतविश्वः सदागतिः” । “श्रुतिः स्त्री
यवत्वं श्रुत्” । “कोकिलः पिक इत्यपि” । “तरयां वासितं कृतम्” । “पल्लवोऽस्त्री
किञ्चलयम्” । “वा पुंस पद्मं नलिनम्” । “धुत्तूरः कनकाद्वयः” । “सुरभिर्द्रोणतपणः” ।
“इष्टगन्धः सुगन्धः स्यात्” । “गन्धयः सुमनसः पुष्पम्” । “कलिका कोरकः पुमान्” ।
“पट्पदस्यारालय” । “प्रवालमङ्गुरोऽप्यस्त्री” । “खगत्रात्यादिनीवयः” इति चतुर्दश-
स्वयमरः । “कान्तारः कान्तने चिदो” । “कनकं चम्पकं हंस धुत्तूरऽपि दिगद्यते” ।
इत्युभयव्यापि विद्य । “दमनो वीरपुष्पयोः” इति धर्माणि । पक्षे—अनुगतानां दक्षिणाना-
मुदाराणां नदा सवेदा गतिरागमनं तस्मै । [तादर्थ्यं चतुर्थी] यदा—अनुगता, सर्वका-
दक्षिणा व्यवहारकुशलाः सन्त्य तेषानागतिसा साकल्येन गतनिर्वाही यस्मात्,
विषयस्यापि जनस्य पालनकर्तृत्वं । श्रुतिषुखः कोमलं कोकिलवत् कृतं शब्दो यस्य
तस्मै । [६ शब्दे क्त.] कृतः कान्तानां स्त्रीणां रतरङ्गः सुरतरङ्गो येन तस्मै, अत एव
विकामितः पल्लवः शङ्करो येन तादृशाय, अत एव सुरभिसुमनानि, सुगन्धिपुष्पैरभि-
रामाय । यदा—सुरभयः व्याप्ताः सुमनसः पण्डितास्ते । सर्वजनानां सुलभा पद्मा
सञ्जीवस्य तादृशाय । विस्तारिता कनकस्य सुवर्णस्य सम्पत्तयेन तादृशाय । अतिक्रान्तो
दमनका वीर्यो येन तस्मै । यदा—दमयतीति दमनः शत्रुः । उत्कलिका सत्कण्ठाकाशं

यस्य च समरभुवि भुजदण्डेन कोदण्डं, कोदण्डेन शराः,
शरैररिशिरः, तेनापि भूमण्डलं, तेन चाननुभूतपूर्वो नायकः,
नायकेन कीर्तिः, कीर्त्या च सप्त सागराः, सागरैः कृतयुगादि-
राजचरितस्मरणम्, अनेन च स्थैर्यम्, अमुना च प्रतिक्षण-
मास्यर्थासादितम् ।

यस्य च प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलताडन-
भीतेरिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः ।

यस्य च निशितनाराचजर्जरितमत्तमातङ्गकुम्भस्थल-

सङ्क्षेप सङ्गुलाः । भमरैः कामुकैर्ललाटालकैर्वा सङ्गताः । प्रवाली विद्रुमः, डारी
मुक्तावली, तो तो यामां ताः । यथा—प्रकटा बालाः केशाक्षेडारिण्यो मनोहराः ।
विषमरथो योवनं यामां ताः । (“दक्षिणे सरलोदारो” । “मेघनं निधुवनं रतम्” ।
“लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा” । “स्वर्णे सुवर्णे कमलम्” । “उत्कण्ठोत्कलिके समे” ।
“अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकम्” । “चिज्जुरः कुमली बालः” । “डारी
मुक्तावली” इत्यष्टम्यमरः । “पल्लवः स्नातु विसलये विद्मद्वारयोरपि” । “सुरभिः
सौरमे ख्याते वसन्ते पण्डितेऽपि च” । “भमरः कामुके भङ्ग-ललाटावकयो-
रपि” इति विष्णुपि विद्मः । “वयो बाल्यादि पक्षी च योवनं च कचिदयः” इति
शाश्वतः) ।

मालादीपकेनाह—यस्य कन्दर्पकेतोः समरभुवि रणाङ्गणे भुजदण्डेन कोदण्डं चतुः
सनामादितम् । अथ यथायथं लिङ्गव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च । (“शरासनकोदण्डकामु-
कम्” इत्यमरः) पूर्वे नानुभूतोऽननुभूतपूर्वस्तादृशो नायकः कन्दर्पकेतुः । कृतयुगादि-
राजानां प्रियव्रतसगरादीनां चरितं स्वेनैव तेजसा लोकप्रकाशनादि तत्स्मरणम्, अनेन
स्मरणेन स्थैर्यम्, अमुना स्थैर्येणायय्ये, स्मरणस्यागुविनाशित्वात् । “मालादीपकमाद्यं
चेत् यथोत्तरगुणावहम्” ।

यस्य कन्दर्पकेतोः प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलेन ताडनं पत्युर्मरणी-
तरसुरस्ताडनं तेन भीतेरिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । उत्प्रेषालहारः ।
“सम्भावना स्यादप्रेषा” इति लक्षणात् । (“पय्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः) ।

यस्य कन्दर्पकेतोः समर एव सागरस्तस्मिन् खड्गो रराजित्यन्वयः । निशित-
नाराचैस्तीक्ष्णबाणैर्जर्जरितानि शिथिलावयवानि यानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थानि

विगलित-मुक्ताफलानिकरदन्तुरितपरिसरे, पतत्पत्ररथे, रक्तवारि-
सञ्चरदनेकच्छायापलपुण्डरीकवाहिनीमृतसमाकुले, नृत्यत्-
कवन्धे, सुरसुन्दरीसमागमोत्सुकचारुभटाहङ्कारसम्भारभोषणे
समरसागरे भिन्नपटातिकारितुरगरुधिराद्रेजयलक्ष्मीपादालक्तक-
रागरञ्जित इव खड्गो रराज ।

अथ कदाचिदवसन्नायां यामनृत्यां दधिधवले कालक्षपणक-
ग्रासपिण्डे इव, निशायमुनाफेनपुञ्जे इव, मेनकानखमाजेन-

तेभ्यो विगलितैः सप्तमुक्ताफलानिकरैर्दन्तुरितो दन्तुरवदाचरितः परिसरो यस्य
तस्मिन् । [दन्त उन्नत उरन् । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुः । अस्मादाचारे किप्,
क्तः इट्] यदा—दन्तुरं विषमालरं तद्वदाचरितम् । ("दन्तुरं वाच्यं वादद्यादन्तुरे
विषमालरे" इति विश्वप्रकाशः) पतत्पत्ररथे पतद्वाणे । रक्तमेव वारि कलं तत्र
सञ्चरदनेकच्छायापलपुण्डरीकं तद्गतं पलं मांसं यस्मात् उत्पलं मांसगुल्मं तत्र पुण्डरीकं
सितच्छवे च यत्र तादृशं यदाहिनीमृतं मेनामृतं तेन समाकुले । नृत्यत्कवन्धे
नृत्यच्छिन्नमल्लकगोरे । सुरसुन्दरीणामसुरसां समागमोत्सुकानां चारुभटानां योधा-
नामहङ्कारोऽहङ्कारमित्यस्य सम्भारमेव भोषणे । वषट्कार इति निर्देशात् समुदायादापि
कारः । यदा—अहङ्कारस्य गर्वस्य सम्भारेण भोषणे । ("भटा योधाय योधारः" ।
"कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलिवरम्" इति इयोरप्यमरः । "तराङ्गिण्या च सेनायां
वाहिनी परिकीर्तिता" इति विश्वः । "उत्पलं कलभरुहं । इन्दोवरं मांसगुल्मः"
इति हेमः । "पुण्डरीकं सिताभोजे सितच्छवे च भेषजे" इति विश्वप्रकाशः । "पत्ररथो
वाणपथे" इति धरणिः । पत्रे—पत्ररथः पथी । उत्पलमिन्दोवरम् । पुण्डरीकं
सिताभोजम् । कवन्धं कलम् । वाहिनी नदी । ("कवन्धमुदकं पायः" इत्यमरः)
सुरसुन्दरी मन्थमेदयारुभटोऽपि । छेकानुपामार्थ्यं पमाश्लेषरूपकीर्तये चालङ्काराणां
यथामगलं सङ्करसंस्पृष्टो । भोजो गणः । वैदर्भी रीतिः ।

अथानन्तरं, स इति शेषः । कन्दर्पकेतु कदाचिदवसन्नायां समागमायां राजन्या-
मटादशवर्षदेवीयाम् ["ईषदमनात्रो कल्पवृक्षेऽष्टशोथर्" इति देगीयः] ईषद-
समागमाटादशवर्षां कन्यां स्वप्नपुण्यदित्यन्वयः । अथमन्नायामित्यनेन स्वप्नस्य भोज-
फलदत्तं धनितम् ; तदुक्तं गुरुणा—“अरुणोदयवेलायां दद्याद्देन फलं भवेत्” इति ।

शिलाशकले इव, मधुच्छत्रच्छाद्यमण्डनोदरे, पश्चिमाचलीपधान-
सुखनिलीनशिरसी राजतताटङ्गे इव, शेषमधुभाजि चषके इव
विभावरीवध्वाः, अपरजनधिपयमि शङ्खकान्तिकामुके मञ्जति
कुमुदिनोनाथके, शिशिरकर्दमितकुमुदधूलिमध्यवहचरणेषु षट्-
चरणेषु, कल्पलापबोधितचकिताभिसारिकासु सारिकासु,
प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेषु मठेषु, विभामरागमुखरकार्पटिकजमोप-
गीयमानकाव्यकथासु रथ्यासु, सकलनिपौतनिशातिमिरमति-

एतादृशे कुमुदिनोनाथके चन्द्रेऽपरजनधिपयमि पश्चिमममुदजले मञ्जति सतीत्य-
न्वयः । काल एव चान्वहन्त्य दधिधवले वामपेण्डे इव ; अरुणस्य भवसायं
दधिधवल, पिण्डो दीयते इति प्रसिद्धम् । निशा रात्रिः सेव यमुना तस्याः फेनपुच्छ
इव । मेनकागच्छालगायै शिलाशकले "भांवां" इति भाषायाम् । मधुच्छत्र-
च्छाया मधुच्छत्रच्छाद्यं ["विभाषासेना—" इति लोबन्तम्] तद्व्याण्डनोदरं मण्डलमप्यो-
यत्य तस्मिन् । पश्चिमाचलीऽस्त दिः, स एवोपधानं शिरोऽवलम्बनं, तत्र सुखेन
निलीनं प्लुतं शिरो यस्यास्त या विभावरीवध्वा रात्रिप्लिया राजतताटङ्गे इव रौप्य-
क्षरंभुवनविशेषे इव "टैडो" इति भाषायाम् । तस्या एव शेषमधुभाजि पीतशेषमय-
सहिते चषके पानपात्रे इव । शङ्खकान्तेः कामुकेऽभिलाषुके तुल्ये इव । ("चषकोऽस्तो
पानपात्रम्" । "उपधानं तूरपट्टः" । "कामुके कमितानुबः" इत्यमरस्त्रिष्वपि)
उप्रेचालङ्कारः । शिशिरेण तुषारेण कर्दमितः कर्दमवदाचरितः कुमुद-
धूलिसन्मये वडाचरणा येषां तादृशेषु षट्चरणेषु भ्रमरेषु । ("शिशिरः स्यादतोर्भेदे
तुषारे शीतलेऽपवत्" इति विश्व-काशः । "षट्पदभ्रमरालयः" इत्यमरः)
कल्पलापाऽव्यक्तमधुरध्वनितेन बोधिता यत एव चकिता अभिसारिका याभिलासु
सारिकासु । ("कालाचिन्तो तु या याति सहेतुं साऽभिसारिका" इत्यमरः)
सारिकाशब्दतालव्यादिर्दन्त्यादिषु, तदुक्तमूषभेदे— "स्तोत्रिङ्गोऽयं शारिः शकुनि-
विशेषे तु दन्त्यतालव्यः" इति । प्रबुद्धाध्ययनकर्मठा अध्ययनशीला येषु तादृशेषु
मठेषु कृदाङ्गित्येषु । ["कर्मणि षटोऽडच्" इत्युक्त्वात्] ("कर्मशीलस्तु
कर्मकः" । "मठश्चादिनिचयः" इति इयोरमरः) विभामरागेण रागविशेषेण मुखर-
कार्पटिकजनेर्बलयाचकभिपुभिः, "कपटिया" इति भाषाप्रसिद्धैरुपगीयमाना

त्यतङ्गेषु प्रदीपेषु, अनवरतमकरन्दविन्दुमन्दोहलुब्धमधुकर-
निकुरुस्वभङ्गारमुखरितेषु, श्लानिमानमुपगच्छत्सु वासागार-
कुसुमोपहारेषु, विगलत्कुन्दैरलकैः प्रियविरहशोकाद्वाष्पविन्दू-
निवीत्सृजतीषु, प्रियतमगमननिषेधमिव कुर्वतीषु वाचाल-
तुलाकोटिभिश्चरणपङ्क्तवैः, रजनिशेषसुरतभरपरिश्रमविगलित-
केशपाशदरदलितमालतीमालापरिमललुब्धमधुकरनिकरपद्मा-
निलनिपीतनिदाघजलशीकरासु, उद्देहज्ज्वलिकङ्कणभणत्कार-
मुखरासु, नवनखपदसंसक्तकेशनिर्मोकवेटनाकतशीत्कारविनि-

हसवस्यमदनम्" इत्यमरः) अस्तितिरिस्ताचलसिखरेष्विव । पतङ्गः सूर्यः । पद्मे —
पतङ्गाः शलभाः । ("पतङ्गः शलभादिलो" इति विश्वः । "अस्तु चरमः आभन"
इत्यमरः) एतादृशेषु वासागारकुसुमोपहारैर्विबल्यन्वयः । अनवरतं मकरन्दविन्दु-
मन्दाहः पुष्परसममृदुस्तत्र लुब्धमधुकराणामभिलाषुकभनगाणां निकुरुस्वं दृष्टं तस्य
भङ्गारेण रविविशेषेण मुखारतेषु शब्दायनानेषु । ("चन्दोहविसरवगाः" । "लब्धो-
भिलाषुकस्य षक्" । "निकुरुस्वं कदम्बकम्" इति विश्वव्यमरः) एतादृशेषु प्रियतमा-
विलम्ब्यन्वयः । विगलत्कुन्दैः पतत्कुन्दकुसुमैरलकैः । [करणे द्वितीया] प्रियविरहेण
भाविमिविरहेण शोभस्तमाद्वाष्पविन्दुनिवीत्सृजतीषु, अनेन व्रटिध्वंनिताः ; अत एव
प्रियगमननिषेधमिव कुर्वतीषु । तदाह नारदः, — "अकालजेषु नृपतिर्विद्यद्वाजं त-
वृष्टिषु । उत्पानय विविधेषु सप्तशतं तु न व्रजेत ॥" इति । प्रवक्ष्यतुपांतका
नायिका । ("प्रवक्ष्यति प्रियतमे प्रवक्ष्यत्यतिकेयते" इति रसरत्नधारः) अक्षोरप्रेक्षयोः
सङ्करः । वाचालान्तुलाकोटयो येषु तादृशेश्वरपङ्क्तवैरुपलदितासु । [उपलक्षणे
द्वितीया] स्मितमनेन ध्वनितम् । ("स्याञ्जल्याकस्तु वाचालः" । "पादाङ्गदं
तुलाकोटिर्मञ्जोरो नूपुरोऽस्त्रिवाम्" इति इथोरप्यमरः) रजनिशेषः पद्माविकास-
कालस्तत्र सुरतभरस्तत्र परिश्रमस्तेन विगलितः केशपाशः केशकलापस्तत्र दरदलित-
मामोषदिकनितानां मालतीनां मालास्तानां परिमलो जनमनोहरो गन्धललुब्ध-
मधुकरनिकरपद्मानिलेन निपीताः शोषिता निदाघजलशीकरा अन्धकणा यासां तासु ;
पशियः स्त्रियः इमाः । यत् — "वमाते मेघनं निदा सद्यः प्राचदराणि पट्" इति,
शशिविण्यादिविषयम् । ("पाशः पञ्चश इत्यं कलापाशाः कचान परं" । "द्विपदं
द्विपदं" । "विगदोत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे" । "स्त्रीमोषनिकरतातः"

गंतदुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाधवलितभोगावासासु, पुनर्दर्शन-
 शृच्छाविधुरमखीजनानुक्षणवीक्ष्यमाणप्रियतमासु, क्षणटागत-
 वैयात्यवचनशतस्मारकगृहशुकचाटुश्याहृतिक्षणजनितमन्दाजासु,
 शरदासरसक्षोष्यव न-खालङ्कृतपयोधरासु, आसन्नमरणास्त्रिव
 जीवितेशपराभिमुखीषु, वसन्तवनराजिष्विवोत्कलिकाबहुनासु,
 प्रियैरालिङ्ग्यमानासु कामिनीषु : आन्दोलितकुसुमकमरे, केशरगु-
 मुषि रणितमधुरमणौनां रमणीनां, विकचकुमुदाकरे मुटाकरे
 सङ्गभाजि, प्रियविरहितासु रहितासु सुखेन मुमैरामिव वर्षति,

इति चतुर्थं वचनम् । उदेत्तद्वनराजिष्विव इत्यर्थः भवत्कारः शिघ्रितं तेन मन्त्ररासु,
 अनेनापि क्षणितं ध्वनितम् । नवनखपटं राविजातं नखवतं तव संनक्त के॥स्त्रि-
 मोंको निर्मोचनं तेन वेदना तथा कृतः शोत्कारसम्प्रादिनिर्गताभिर्दुग्धमुग्धदशनकिरण-
 च्छटाभिर्धवलितो धवलोक्तो भोगावासो वासवदत्तं याभिस्तासु, दशनकिरणच्छटा-
 भिस्तद्विहृतिता । ("मुग्धो वर्धरमुन्दरो" इति विश्वः । "भोगावासो वासवदत्तम्"
 इति हारावली) प्रियतमाः प्रेयांसः । अणं क्षामोत्सवं ददानोति चण्डा
 राविस्तद्वतं वैयात्यवचनशतं छटतावचनानि ततस्मारकगृहशुकच चाटुश्याहृतिभिः
 अणं चणमात्रं जनितं मन्दाचं सन्ना वासां तादृशीषु । तथा च मात्र — "चण्डा
 भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योवितः । पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतस्त्रिव ॥"
 इति । ("चट्, चाट् प्रिये वाक्ये" । "वैयात्यं छटता मता" इति हारावली ।
 "ललाविशेषोत्सवयोः चणः" । "मन्दाचं क्षीरपा मीडा" । "व्याहार उत्क्रि-
 ष्ठपितम्" इति विश्ववचनम् ।) शरच्छरदतुः । न खीनाकाशनालङ्कताः पयोधरा मेवा
 यासु ; "मण्डनं मण्डनानाम्" इति वदाकाशभूषणानामाकाशस्यैव भूषणत्ववर्णनम् ।
 यदा—न खीलङ्कता भूषिताः सज्जताः, अतिनीला इति यावत्, तादृशाः पयोधरा
 मेवा यासु ; शरत्काले निर्मलत्वादललङ्कृतत्वमित्यर्थः । पक्षे—नखेन तरुतं लक्ष्यते,
 त्रेनालङ्कताः पयोधराः सन्ना वासां तादृशीषु । ("क्षीरनान्दो पयोधरो" इत्यमरः)
 जीवितेशो यमस्य पुरं संयमनो । पक्षे—जीवितेशः पतिः, तत्पूरं शरीरम् । ("वज्रमे
 वमंराजे च जीवितेशो वनागमे" । "पुरं पुरि शरीरे च गुणुषो ववितः पुरः"
 इत्यमर्यापि विश्वः) वनराजिर्वनपरम्परा । उत्कलिकोद्गतकोरकः । ("उत्कलिका
 कोरकः पुमान्" इत्यमरः) पक्षे—उत्कलिकोत्कलिका । ("उत्कलिकोत्कलिके उमि"

समन्तादर्पके दर्पकेषुदहनस्य, दूरप्रसारितकीकप्रियतमारुते,
मारुते वहति; जघनमदनपुरतोरणेन, मदननगरमहानिधि-
कनकप्राकारेण, रोमावसौलतालवालेन, जघनचन्द्रमण्डल-
परिवेषेण, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिरोमावलीकनकपद्मेण, सकल-
हृदयवन्दिनिवासपरिखावलयेन, जगहोचनविहङ्गममाता-
लासकशलाकागुणेनेव मेखलादाम्ना परिहृतजघनस्यलीम् ;

इत्यमरः) यमकेनाह—एतादृशे मारुते वहतीत्यवयवः । चान्दोषिजकुसुमकेसरे
क्षिप्तपुष्पक्षिप्रस्के । रचितेन मधुरा मन्थो यासां तादृशीनां रमणीनां केसरेषुमुषि
क्षिप्रपदेन तत्प्राप्तिं पुष्पाणि नश्यन्ते तटकीकारके । विहङ्गानि विहसितानि
च त्वानि कुमुदानि च केरवाणि तेषामाचरे, एतादृशे सरसि सङ्गमानि, अत एव
मुदाकरे दर्पकारके । [सुदेवस्य भागुरिमते ठाप्] एतेन विज्ञेयचरयेन शीतमन्द-
सुगन्धितं ध्वनितम् । विद्यविरहितासु, अत एव सुखेन रचितासु, समन्तात् परितो
दर्पकेषुदहनस्य कामवाचाप्रदर्पके समदर्पके, अत एव मुर्मुरमिव तुषाग्निमिव वर्धन्ति ।
("मुर्मुरस्तु तुषाग्नौ" इति केजयनी) कीकप्रियतमा चकवाको । केसरे केसरे
इत्यव स्मरेदग्रमकं, सीनराजेनीटाडृतं च—“मालं वहती सुरतापनीयं सालं
तच्छिहासुरतापनीयम् । रचीमरचीमरससिकूटा लङ्काकलङ्काकलिकादिकूटे ॥”
इत्यव मालं सालमिति स्मरेदग्रमकमिति रचितम् । इदं स्थूलमन्यपेतयमकम् ।
केसर इति तावथ्यमध्यपाठे त्विदमेव यमकप्रमाणम्—“कसें सत्यसंभिद्याना पटानां
शा पुनः स्मृतिः । यमकम् । (“केसरो वक्रो विहङ्ग-सटायां पुष्पमध्यगे” इति विश्वः ।
“विहङ्ग केसरोऽन्धियाम्” । “रेणुहंशोः स्थिती धृतिः” । “सुप्नोतिः प्रमटो दर्पः” ।
“व्याकीर्णविहङ्गस्युटाः” । “फुल्लयेने विकसिते” । “चित्ते कुमुदकेरवे” । “कन्दर्पो
दर्पकोऽनङ्गः” । “पयो रोप रेणुहंशोः” । “कीकशकशकवाकः” इत्यष्टस्यमरः)
मेखलादाम्ना चाचोदाम्ना परिहृतजघनस्यलीमित्यन्वयः । [जानपदेति डीप्]
तोरणेन वहिर्गारेण । प्राकारेण सरसेन । रोमावसौलतालवालेन । “माला”
इति भाषायाम् । परिवेषेण परिधिना । प्रशस्तिः प्रशस्तिरूपः, मेव रोमावली, गच्छाः
जगत्पदेण जगत्प्रदेण पदेण, [शाकपार्थिवादिः] यथा—तास्यपदेन जगत्-
पदम् । सङ्गमानां हृदयान्तेव न्यः प्रपङ्कासेना निवासः कारा तत्परिखावलयेन,
“खाई” इति भाषायाम् ; सर्वेषां हृदयानि तत्रैव निवसन्तीति भावः । जगहोचनवि

भ्यामिव, हृदयतडागकमलाभ्यामिव, हृच्छयकपोलचातुरिका,
 विभ्रमाभ्यां, रोमावलीलताफलाभ्यां, कन्दर्पद्वर्षवर्धनवशीकरण-
 चूर्णपूर्णममृद्काभ्याम्, अशेषजनहृदयपतनमञ्जातगौरवाभ्यां,
 संसारमहातरुफलाभ्यां, यौवनमहापादपप्रसवाभ्यां, हारलता,
 सुणाललोभनीयचक्रवाकाभ्यां, हारलतारोमावलीमङ्गमभ्याञ्ज-
 प्रयागतरुफलाभ्यां, त्रिभुवनविजयपरिश्रमस्त्रिदश मकरकेतो-
 विजयवासवगृहाभ्यां, पयोधराभ्यामृद्धाममानाम् ; मुखचन्द्र-
 सन्निहितसन्ध्यारागेण, दन्तमणिरत्नामिन्दूरमुद्राऽनुकारिणा,
 निःसरता हृदयानुरागीणेव रश्मितेन, रागमागरविद्रुमनवपल्लवे-
 नेवाधरपल्लवेनोपशोभमानाम् ; तरुणतरकेतकटनद्राघीयसा,

श्रीदशमीनेन कीर्तिताभ्यामिव । अथदीर्घवयस्येभ्य निमित्तत्वात् एवावशिष्टस्य काव्यस्य
 सप्तम्यामिव । ("मुक्तापल्लवः स्वायासास्यस्यमिवान्तरा । प्रतिभाति वदकेषु
 तद्भाषण्यविशोभ्यते ॥" इति मेदिनी) हृदयतडागकमलाभ्यां कमलचौरवाभ्या-
 मित्यर्थः । हृच्छयः कामः । कपोलचातुरिका "मालमसुरिका" इति भाषायाम् ।
 रोमावलीलता तरुफलाभ्याम् । कन्दर्पः कामसूत्रं वदंस्तरुदं तद्विषयस्य चूर्णे तेन
 चूर्णममृद्काभ्यां ममृटाभ्याम् ; सनद्वर्धनादेव कामाविर्भावो वर्धनामिति भावः ।
 अशेषजनां सर्वेषां जनानां हृदयस्य जनस्यः पतनं तेन मञ्जातगौरवाभ्याम् ; अथ
 कठिनतरुमालागमिवातामुरीरे यत्त्रिदशमकरकेतवत्तसि युवमनसा पातात् पयोधर-
 मिव । एतेनेतच्छरीरमादंवं कुचयोः काठिन्यं च वक्षितम् । संसारमहातरुफलाभ्यां
 संसारस्येवमेवेवं भावः । यौवनं तादृशं तटेव महापादपो हृच्छयस्य सवाभ्यां
 मृदाभ्याम् । ("तादृशं यौवनं तमे" । "विटपो पादपसकः" इत्यमरः ।
 "पुष्पं प्रभुं सुमनः प्रसवस्य मनीषजन" इति हेमः) त्रिभुवनविजयपरिश्रमस्त्रिदश
 कीर्तिगवाको ध्वनितोऽत एव विजयवासवगृहाभ्यां पटमण्यपाभ्यामित्यर्थः, तदाकारानु-
 कारिणादिति भावः । दन्तमणिरत्नवर्धनात् मन्दरहितत्वं ध्वनितम् । उपशोभया
 श्रीदोत्ता । आह—अथरपल्लवेनाधरोडकिसल्लवेनोपशोभमानामिति सन्त्यः । ("पल्लवे-
 ऽङ्गो किमलपम्" इत्यमरः) मुखचन्द्रसन्निहितसन्ध्यारागोपवर्ती सन्ध्यारागस्यात्माविश-
 कीर्तित्वविशेषः । दन्तमणीनां रत्ना आतिविशेषमंदरवर्ध, तदप्येवा विन्दूरमुद्रा
 ममृदुकारिणा । निःसरता हृदयानुरागीण रश्मितेनेव । कोर्तो नेत्रवदनुरामी कीर्ति-

पद्मलचटुलालसेन, हृदयवासगृहावस्थितहृच्छयविलासिनो
गवाक्षशङ्कामुपजनयता, सरागेणापि निर्वाणं कुर्वता, गतिप्रसर-
रोधकश्रवणकृतकीपेनेवोपान्तलाहितेन, धवलयेव जगदशेषम्,
उत्फुल्लकमलकाननसनाथमिव गगनं कुर्वता, दुग्धाभ्राधि-
सहस्राणीवोदमता, कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता,
नयनयुगलेन भूषिताम् ; दशनरत्नतुलादण्डेन, नयनसमुद्रसेतु-
बन्धेन, यौवनमन्मथमत्तवारणयोर्वरण्डकेनेव नासावंशेन परि-

वर्णनं कविसम्प्रदायः ; तथा च साधः,—“कादितः कवमपि सपथाऽन्तर्यः प्रियं प्रति
चिराय रमय्या । वारुणीमदविशङ्कमयाविश्वत्रुधोऽभवदसाविश रागः ॥” इति । राग-
सागरोऽनुरागसमुद्रस्तस्मिन्निबिडमस्य प्रवालतरोर्मवपल्लवेनेव । अथ प्रौढोक्तिरपि,—
“प्रौढोक्तिरुत्कर्षादितो तद्वैतत्वप्रकल्पनम्” । (“विद्वन्मः पुंसि प्रयानः पुंनपुंसकम्”
इत्यमरः) नयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः । तरुणतरकेतकदनटाचोयसा तद्वद्दीर्घं ।
[इयमुनि “प्रियञ्चिर—” इत्यादिना दीर्घशब्दस्य दाध्यादेशः । “दन् पणै कदः
पुमान्” इत्यमरः] पद्मलं पद्मयुक्तं चटुलं चञ्चलमलसं मन्दं तादृशेन । हृदयमेव
वासगृहं तवावस्थितस्य हृच्छयविलासिनः कामविलासिनो गवाक्षशङ्का वातायन-
शङ्कामुपजनयता । (“वातायनं मवाचः” इत्यमरः) सरागेण सानुरागेण, निर्वाणं
मोक्षं कुर्वतेति विरोधः । (“सुक्तिः केवल्यनिर्वाणम्” इत्यमरः) परिहारस्तु—
निर्वाणं निवृत्तिः, एतद्दर्शनाज्जनानां पटायांलरेभ्यश्चेतसो निवृत्तिरिति भावः ।
[निर्वाणोऽवात इति निपातः] गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकीपेनेव अन्तस्य समीप-
मुपान्तं प्रान्तदेशस्तत्र लोहितेन रक्तेन । [उपान्तमिति “विभक्ति” इत्यादिना
सामीप्येऽन्यथीभावः । “रोहितो लोहितो रक्तः” इत्यमरः] दृष्टिसञ्चारजन्यं विशेषं
मर्त्येयम्राह—धवलयेव जगदशेषम् । उत्फुल्लानि व्याकीर्णानि कमलानि
तेषां काननं तेन सनाथं गगनमन्तरिक्षं कुर्वता । (“प्रफुल्लोत्फुल्लमम्फल्ल-व्याकीर्ण-
विकम्फटाः” । “गमोऽन्तरिक्षं गगनम्” इत्युभयवाच्यमरः) दुग्धाभ्रीधिमहस्राणी-
वोदमतोद्गिरता । [टु वम उद्गिरणे] कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता,
सदधिकशोभनत्वादिति भावः । नासावंशेन परिष्कृतां भूषितामित्यन्वयः । (“भूषितस्य
परिष्कृतः” इत्यमरः) दशनरत्नानि दन्तरत्नानि तेषां तुलादण्डेन । नयनसमुद्रस्य
सेतुबन्धेन । (“सेतुरालो स्त्रियां पुमान्” इत्यमरः) यौवनमन्मथावेव मत्तवारणो

ष्कृताम् ; विलोचनेन्द्रीवरभ्रमरपङ्क्तिभ्यां, मुखमदनमन्दिर-
 तोरणाभ्यां, रागसागरवेलाभ्यां, यौवननर्तकलासिकाभ्यां,
 भ्रूलताभ्यां विराजमानाम् ; घनसमयाकाशलक्ष्मिमिवोन्नस-
 च्चारुपयोधराम् ; जयशब्दघोषणापन्नजनमूर्तिमिवोन्नसत्तुला-
 कोटिप्रतिष्ठिताम् ; सुयोधनधृतिमिव कर्णविश्रान्तलोचनाम् ;
 वामननीलामिव दर्शितबलिविभङ्गाम् ; वृश्चिकराशिरविस्थिति-
 मिवातक्रान्तकन्यातुलाम्, उपामिवानिरुद्धदर्शनसुखां, शचीमिव

सप्तगजो तथोद्वेगकेन, “भित्तेदमवपाने हो ज्ञापयित्वा सतङ्गजो । घोषयन्तीति
 प्रसिद्धं । भतिः सा तु वरपङ्क्तम् ।” “अनङ्ग” इति भाषायां प्रसिद्धम् ।
 (“कुसरो वारकः करो” इत्यमरः) उपजातिप्रतीत्या याव—भ्रूलताभ्यां विराजमानां
 शोभमानामित्यन्वयः । विलोचनेन्द्रीवरञ्च जेवनीलोत्पलस्य भ्रमरपङ्क्तिभ्याम् ।
 (“इन्द्रीवरं च नीलेऽस्त्रिम्” इति कुमुदमरकरकेऽमरः) मुखमदनमन्दिरस्य तोरणाभ्यां
 माङ्गिकारालाम् । (“तोरणीऽस्त्री बहिर्द्वारम्” इत्यमरः) रागसागराऽनुरागसमुद-
 ष्टहेलाभ्याम् । (“अस्त्रान्मुनिगतो वेला कालमस्यांदयोरपि” इत्यमरः) यौवननर्तक-
 लासिकाभ्याम् । (“नर्तकीलासिके समे” इत्यमरः) श्रेवेवाह—घनसमयो वर्षा-
 कावस्तव यदाकाशं तस्य लज्जोः शोभा तामिवोन्नसच्चारुपयोधराम् । (“स्त्रीलनादौ
 वशीवरी” इत्यमरः) जयशब्दस्य घोषणामापन्ना प्राप्ता या जनमूर्तिस्तामिवोन्नसत्तुला-
 कोटौ प्रस्फुरमावतुल्याये प्रतिष्ठितां स्थिताम् ; परोक्षासमये गृहीभवन् सर्वैर्जयं
 जयन्त्यते । (“उद्येघुटं तु घोषणा” इत्यमरः) पदे—उन्नसत्तुलाकाटना शोभमान-
 काकाहट्टेन प्रतिष्ठितां प्राप्तप्रतिष्ठिताम् । [“तदस्य सञ्जातम्” इति तारकादित्वादितच् ।
 “पादाहट्टं तुलाकोटिः” इत्यमरः) सुयोधनो दुर्योधनस्य धृतिर्धैर्यमिव कर्णविश्रान्त-
 लोचना तां, वावत कर्णे पश्यति तावत् तस्य धृतिरिति भावः । पदे—कर्णयोः
 त्रीवयोर्विश्रान्ते लोचने यस्यास्ताम् । (“कर्णशब्दपङ्क्तौ शोभनम्” इत्यमरः) वामनलोला-
 मिव वामनावतारविष्णुलोलासमव दर्शितो बलेस्तप्राप्तो देवस्य विमङ्गो यस्यां
 ताम् । पदे—दर्शितो वनीनां त्रिवलीनां विभङ्गा यस्यां ताम् । (“बलिः प्राण्यङ्गजे
 श्वशाम्” इत्यमरः) वृश्चिकराशौ रविस्थितिमिवातक्रान्ते कन्यातुले तन्नामकराशौ
 ज्ञेया तां, तयोक्तत्पुर्वत्वादित्यर्थः । पदे—यातक्रान्ता कन्यानां तुला तुलना यथा
 ज्ञेया । उपा नाचासुरस्य कन्या तामिवानिरुद्धस्य दर्शनेन सुखं यस्यां ताम् ।

मिव ; संसारभित्तिचित्रलेखामिव, त्रैलोक्यसौन्दर्यसङ्केतभूमि-
मिव, रसायनसिद्धिमिव यौवनमहायोगिनः, सङ्कल्पभित्तिमिव
शृङ्गारस्य, निधानमिव कौतुकस्य, त्रिभुवनविजयपताकामिव
मकरध्वजस्य, आविर्भूतिमिव मनसः, अभिभूतिमिव मदनस्य,
सुश्रानचूर्णमिवेन्द्रियाणां, मोहनशक्तिमिव मन्मथस्य, विहार-
स्थलीमिव सौन्दर्यस्य, एकायतनशालामिव सौभाग्यस्य,
उत्पत्तिस्थानमिव लावण्यस्य, आकर्षणसिद्धिमिव मनसः,

जगतामितयेति भावः । पक्षे—अनेयरः सौरिः । (“समो सौरिशनेशरो” इत्यमरः)
तम इव तमसादृशेन केशपात्रेण मादृशदेष्टव्यंस्त्रासतादिगुणेन, चन्द्रपदार्ये च चतुर्गतिप्रति-
रोधकत्वादिति भावः । (“केशः केशः शिरोरुहः” । “पाशः पञ्चव दसव कक्षापाशः
कक्षात् परे” इत्यमरः) पक्षे—तमसा राहुया । (“तमस्तु राहुः स्वर्मातुः” इत्यमरः ।
सर्वलोपलक्षणे तृतीया) राहुकेत्वोरेकत्वात् “शुक्ले कितो च विकचः” इति विश्वकोषात्
विहचशब्देन वा कितोरपि संघटः । “कमिकं मलताद्यानां न्यासं रत्नावली विदुः” ।
संसारभित्तिचित्रलेखामिव, चित्रलेखेवेयं शोभिकेति भावः । यौवनमहायोगिनः
रसायनसिद्धिमिव जराव्याधिगतं सद्यश्चमत्कृतिज्ञात् स्वर्णरोप्यजनको वीरवि-
शिष्टो रसायनम् । शृङ्गारस्य सङ्कल्पभित्तिमिव । (“सङ्कल्पः कर्म मागसम्”
इत्यमरः) कौतुकस्य कौतूहलस्य निधोयत्वेऽस्मिन् निधानमाश्रयः । (“कौतूहलं कौतुकं
च” इत्यमरः) मकरध्वजस्य कामस्य त्रिभुवनविजयपताकामिव, दगुमप्यताकादि-
वदिति भावः । (“पुष्पधत्वा रतिपतिमंकरध्वजः” इत्यमरः) मनस आविर्भूतिमिव ।
मदनस्याभिभूतिमिव अभिभवकारणमिवेत्यर्थः । इन्द्रियाणां चोन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां
सुश्रानचूर्णमिव, एतद्दर्शनादेव सुश्रानरूपसात्त्विकभावाविर्भाव इति भावः । मन्मथस्य
मोहनशक्तिमिव, मदनी यथा जगन्मोहयति सेवेयं मूर्तिमतीति भावः । सौन्दर्यस्य
विहारस्थलीमिव विहारः क्रीडा तदर्थं स्थली पुरुषेषामेकता भूमिस्तमिव ;
एतेनेवमलङ्कारादिपुरुषसंस्कारद्वीपाऽपि रम्येति स्वाभाविकसौन्दर्यातिशयो ध्वनितः ।
तथा च कालिदासः—“सरस्विजसगुविहं शेषलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोलंका
मयी तनीति । इयमपि कमनीया वस्त्रलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराया मण्डनं
जातनीनाम् ॥” इति । सौभाग्यस्य सुमगताया एका प्रधाना आयतनशाला चेत्यशाला
यामिव । (“एकोऽन्यार्धे प्रधाने च प्रवने केवली तथा” । “चेत्यनायतनं तुल्ये” ।

चक्षुर्वन्धमिव मन्मथेन्द्रजालिनः, त्रिभुवनावलोभनसृष्टिमिव प्रजापतेः, कन्यकामष्टादशवर्षदेशीयामपश्यत् स्वप्ने ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिवन्निव जनितेर्ष्येव निद्रया चिरसेवितया मुमुचे । विबुधस्तु विषमरसोव दुर्जन-
वचसीव निमग्नमात्मानं धारयितुं न शक्नाक ।

तथा हि, क्षणमाकाशतलमालिङ्गन् प्रसारितबाह्युगलः
“एहोहि प्रियतमे ! क्व गच्छसि ?” इति दिक्षु लिखितामिवोत्-
कीर्णमिव चक्षुषि निखातामिव हृदये प्रियतमामाजुहाव ।
ततस्तत्रैव शय्यातले निमौलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो दत्त-
कपाटः परिहृतताम्बूलाहारादिमकलोपभोगस्तद्दिनमनयत् ।
तथैव निशामापि स्वप्नमागमेच्छाभिरनैषीत् ।

इत्यमरः) आश्रयणीयानिष्ठानामिव । (“मुक्ताफलेषु कायायाकरलत्वमिवानतरा ।
प्रतिभाति यदकेषु नकाशमिदोच्यते ॥” इति मेदिनी । मनस आकर्षणमिदमिव
स्वर्णवर्णवर्णैरवादिमिदमिवेत्यर्थः । मन्मथेन्द्रजालिन इन्द्रजालविद्यानिपुणश्च चक्षु-
र्वन्धमिव । प्रजापतेर्वज्रणस्त्रिभुवनविजोभनसृष्टिमिव ।

अथ स्वप्नदृशेनात्तरं प्रीतिविस्फारितेन विकसितेन चक्षुषा तां पिवन्निव, अत-
एव चिरसेवितया निद्रया जनितेर्ष्येव ; सयि विद्यमानायां मन्मथस्यात पाप्माया-
मन्यामक्तिरस्येति सेष्यात्वम् ; “सतां माने स्यामे मरणमद्यवा दूरागमनम्” इति ।
मुमुचे मुक्तः ; स इति शेषः । विबुधस्तु जागरितस्तु विषमरसोव दुर्जनवचसीव निमग्न-
मात्मानं धारयितुं मावधानतया व्यवहारे प्रवर्तयितुं न शक्नाक ।

चक्षुःप्रीतिरित्यादिदशावप्यासु उन्मादावप्या वर्णयति—अथ तावत्कालमाकाश-
तलमालिङ्गन्, आकाशतलमालिङ्गनेन मोहवशात् परितो दृश्यमानायाः प्रियतमाया-
मालिङ्गनं ज्ञात्वा अत एवाद्ये “क्व गच्छसि ? प्रियतमे !” इत्याद्युक्तम् । प्रसारितबाहुः
पक्षोहीति मन्मथे इत्यम् ; प्रियतमे ! क्व गच्छसि ? इति दिक्षु लिखितामिव ।
चक्षुष्युत्कीर्णमिव विचित्रमिव । [क्व विक्षेपे] हृदये निखातामिव प्रियतमा-
माजुहाव । ततस्तत्रैव शय्यातले निमौलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो निवारित-
सकलसेवकवर्गो दत्तकपाटः परिहृतताम्बूलादिमकलोपभोगः, व्यपत्तादिति भावः ।
अथा च भारविः,—“आतपे धृतिमता सह बभूव यामिनोविराडप्या विहमेन ।

अथ तस्य प्रियसखो मकरन्दो नाम कथमपि लब्ध-
प्रवेशः कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच,—“सखे !
किमिदमसाम्प्रतमसाधुजनोचितमध्वानमाश्रितोऽसि ? तवैत-
च्चरितमालोक्य वितर्कदोक्तासु निवसन्ति सन्तः, खलाः पुनस्तद-
निष्टमनुचितमेवावधारयन्ति, अनिष्टोद्भावनरसोत्तरं हि खल-
हृदयं, को नामास्य तत्स्वनिरूपणे समर्थः ? तथा हि, भीमोऽपि
न वकहेषी, आश्रयाशोऽपि मातरिष्वा, अतिकटुरपि महारसः,
सर्षपस्त्रेह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि न कटुत्वं
जहाति, तालफलरस इवापातमधुरः परिणामविरसस्तिक्तस्य,

सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसद्यम् ॥” इति । तद्विवसनयत् ।
(“कटाटमरं तुल्ये” इत्यमरः) तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव तस्याः स्वप्ने समागम-
स्त्येष्टाभिर्निशामयनयत् ।

अथ तादृशवच्छोत्तरं तस्य कन्दर्पकेतोः प्रियसखो मकरन्दो नाम कथमपि
कटाटविघटनादिमहाक्लेशाद्भवप्रवेशः कन्दर्पसायकपरवशान्तःकरणं कन्दर्पकेतु-
मुवाच । [प्रियसख इत्यत्र “राजाहःसखिभ्यटच्” इति समासानटच्] सखे !
किमिदमसाम्प्रतमनुचितमसाधुजनोचितमध्वानं व्यवहारमाश्रितोऽसि ? सन्तस्तद-
प्रशंसत्त्वयोरितिभूमरेतच्चरितमालोक्य वितर्कदोक्तासु संशयदोक्तासु निवसन्ति,
संशयिता भवन्तीति भावः । काव्यलिङ्गेनाह—खलाः पुनस्तदनिर्वाच्यमनिष्ट-
मेवावधारयन्ति निश्चिन्वन्ति । अनिष्टोद्भावेऽनभिमतप्रकाशने यो रसोऽगुरागस्तदुत्तरं
प्रधानं यच्च तादृक् । अथ खलव्य । भीमोऽपि युधिष्ठिरागुनोऽपि वकहेषी
वकहेष्टा नेति विरोधः । भीमो भयानकोऽपि नवकान् सुगान् हेति तादृक्,
अपिपार्श्वे इत्यविरोधः । [चू कवने] आश्रयाशो वाङ्मरपि मातरिष्वा वायुरिति
विरोधः । (“वसनः स्यग्रंनो वायुर्मातरिष्वा सदागतिः” इत्यमरः) आश्रयमश्रति
तादृशः अमाश्रयति तस्यैव भवत्य इत्यर्थः । (“आश्रयाशो हुतवहे भवेदाश्रयनाशके”
इति विश्वप्रकाशः) मातरि जनन्या, तत्सदृशे पीवके, वा कुकुरः, अनुचिताचरत्वात्
तत्सदृश इति भावः इत्यविरोधः । अतिकटुमंहारसः, अतिकटोमंहारसत्वं विरोधः ।
अतिकटुरतिकटुप्रकृतिमंहासाभावरसश्चेति महारसः । सर्षपस्त्रेह इव करयुगल-
लालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि पादप्रधानादिना । पद्ये—अधिकरसस्य करसत्वेन

पादपराग इवावधूतो मूर्धानं कषाययति, विषतरुप्रसव इव
यथा यथाऽनुभूयते तथा तथा मोहमेव दृढयति, न वारिविरहो
ऽस्य जायते नौचटेशस्येव, निदाघदिवस इव बहुमत्सरो वहति
तापं सुमनसाम्, अन्धकार इव दोषानुबन्धचतुरो विश्वकर्माव-
क्षीपनोद्यतश्च, विरूपाक्षोऽपि चक्रधरः, शक्राश्च इवोच्चैःश्रवा

वर्चनम् ; शिरसि धृतोऽपि कटुत्वं न कदाति । काटवमिति पाठस्तु सभ्यस्मारकस्या-
दुपेत्यः । तावत्कञ्चरस इवापातमधुरा भोजनप्रारम्भ एव सधुरः परिणामविरस-
स्तिक्तश्च । पक्षे—पातो दोषस्तनभिच्याप्यापातं सधुरः हिताभासाचरणेन सधुरः,
परिणामे दोषज्ञानीतरं विरस उदासीनः, तिक्तः प्रतिजनं मर्मप्रकाशकः । पाद-
पराग इव अरचरेणुरिवावधूतः क्षिप्तस्तिरस्कृतश्च, मूर्धानं शिरः कषाययति धूसरयति
घोरयति च । ("परागः कोसुमे रेणो खानोयादौ रजस्याप" । "पादः
पदङ्गप्रिवरकोऽस्त्रियाम्" । "मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्" इति विश्वव्यमरः) विषतरु-
प्रसव इव यथा यथा अनुभूयते संन्यते, तथा तथा मोहमेव मूढ्या वेचित्य वा
दृढयति स्थिरीकरोति । नौचटेशस्येव निम्नभूभागस्येव वारिविरहो जलविरहो
न जायते । पक्षे—अन्धग्रामानामनेकाग्रत्वाद्वा-ग्रस्य एवार्थे ; न वा तेषां स्वस्वव्यापि-
विरहः शत्रुविरहो जायते, सर्वनाशोद्यतत्वादिति भावः । ("रिपो देरिसपवारि-
विषददेषचदुर्दृढः" इत्यमरः) निदाघदिवस इव योषासुन्दिवस इव बहुमत्सरो
बहुमच्छिकः सुमनसां पुष्पाणां तापं वहति । ("मच्छिका मत्सरा ज्ञेया भूमराजो
च सा मता" इत्युत्तरतन्त्रम् । "मत्सराः कृपणे काये मच्छिकासु च मत्सराः" इति
अरणिः । "स्त्रियः सुमनसः पुथम्" । "निदाघ उष्णोपनम उष्ण ऊष्मागमस्तपः"
इति इयोरप्यमरः) पक्षे—बहुमत्सरो बहुमात्सर्यवान् क्रोधी वा, सुमनसा यद्वान्तः-
करचानाम् । ("मत्सरोऽन्ययुमहेयः" इत्यमरः । "कवित् काधोऽपि मत्सरः" इति
रत्नकोषः) अन्धकार इव दाया रात्रिस्तस्या अनुबन्धे चतुरः, विश्वकर्मा आदित्यस्यैव-
क्षीपनमक्षमनं ततोद्यतः । ("विश्वकर्मा देवशिल्पो विश्वकर्मा दिवाकरः" इत्युत्तर-
तन्त्रम्) पक्षे—दोषस्थानुबन्धे आरोपे चतुरः, विश्वेया कर्म क्रिया तस्य अवक्षीपनं
क्लृप्तं ततोद्यतः । विरूपाक्षः शिवः चक्रधरो विष्णुरिति विराधः । विरूपाक्षां
विषमव्यवहारः, चक्रधरो दम्भभेदधरः इति परिहारः । ("अखी शानाग्रकट व्यवहादे
ज पामके" इति मंदिनीकरः । "जनापने समूहं च दम्भभेदरथादयोः । मूढाभेदे

नदेशजप्रशंसो च, सुरस्येव विभिन्नस्यापि सतः स्नेहं दर्शयतो-
ऽपि तक्काट इव हृदयं विनोडयति, यच्चबलिरिवात्मघोषमुखरो-
मण्डलममणकयकच, मत्तमातङ्ग इव स्ववशाऽऽनोनमुखोऽधरी-
कृतदानस्य, वृषभ इव सुरभिधानविकलः, कामीव गोत्रस्यलन-
विधुरी वामाध्वानुरक्तस्य, अजोर्णविकार इव कलेवरे वचसि
मन्दिमानमावहति, वक्षक इव कटपले रक्तो विभावरीरक्तस्य,

च 'सेनायां चक्रं चापि विहङ्गके' । इति रत्निदेवः) तक्काट इवेन्द्राच इवोद्योः प्रवा
उद्योः प्रवः मञ्जकः । ("इव उद्योः प्रवाः" इतीन्द्रप्रवरस्येऽमरः) नदेशात् समुद्राज्यात-
साहस्रबाहो प्रशंसावाच्यवामुतः । पद्ये—उद्योः प्रवा वधिरः परकीयकार्यप्रवचे,
देशान् प्रशंसितुं प्रीत्यमल तादृशी न भवति तथाविधः । सुरस्येव दध्यपभागस्येव
विभिन्नस्यापि सङ्गतस्यापि सतः साधोर्विद्यमानस्य च स्नेहमनुरागं चैकस्य च
दर्शयतोऽपि तक्काट इव मज्जाग इव हृदयं विनोडयति । ("सरो दध्यपभागः स्यात्"
इति रत्नकोषः । "भिन्नो दारितसङ्गतो" इत्यमरः । "स्नेहोऽनुरागचैकस्य तेषोऽपि च
निगद्यते" इति वरचिः । "वेद्याखो दधिचारः स्यात् तक्काटवरचपंको" इति
दारावली) यच्चबलिरिवात्मघोषेण काकेन मुखरः काकप्रभेदेन सप्रभः, मण्डल-
ममणं कुङ्कुममणं तत्कयकसस्युचकः । ("प्लाङ्गुमवोपपरमदुर्बलमुखावसा
अपि" इत्यमरः । "कोलेयकः सारमेयी मण्डलः या गतवपः" इति व्याजः)
पद्ये—चात्मघोषेणात्मन्तुचा मुखरः, मण्डले देशादो भमणं तत्कयकः । मत्तमातङ्ग
इव स्ववशायां निगदरिण्यमाजीलं मुखं यस्य सः, अधरीकृतदानः नदनस्य्याति-
मणंवादधरीवरचम । पद्ये—सुष्ठु, अवग्रसवाच्यवाचित्वादाखीलं मुखं यस्य सः,
अधरीकृतं दानं वितरणं येन तादृशः । वृषभ इव सुरसेर्गोर्णानेन मननेन विकली
विक्षलः तदनुवायनेन वा विह्वलः । पद्ये—वृषभिया देवभयेन न विकलः ।
("मोतिर्भीः साध्यमं भयम्" इत्यमरः) कामीव गोत्रस्यलनं नामस्यलनं तेन विधुरः,
वामाना स्त्रोचामध्वा मार्गस्तवानुरक्तः । ("गोत्रं तु नास्ति च" "प्रतोपदर्शिनो
वामा वनिता मण्डिता तथा" इत्युज्ज्वलायमरः) पद्ये—गोत्रस्यलनं वंशजस्यलनं,
वामाध्वा विपरीतावरचम् । ("वामो वरगुप्रतोपो च" इत्यमरः) अजोर्णविकार
इव कलेवरे प्ररीरे वचसि वचने मन्दिमानमावहति । ("वय कलेवरम् । गार्ध
वपुः सङ्कननम्" इत्यमरः) पद्ये—कलेऽवचनमधुरे वरे त्रेष्ठे वचसि वचने मन्दि-

परित इव बन्धतापदर्शनः, परशुरिव भद्रश्रियमपि खण्डयति,
कुहल इव दलितगोत्रः क्षमाभाजः प्राणिनो निक्रान्तति,
रतकील इव जघन्यकर्मलग्नो क्रेपयति साधून्, दृष्टशृणुयुतिरिव
काननरुचिरनुगतमपि यवसं ततं नानुमोदते ।

मानसावहति, बाघाट इति भावः । वञ्चक इव शृगाल इव श्वेव वा कटपले
मृतमांसे रक्तः, विभाव्यां रात्रौ रक्तयः । ("शृगालवञ्चककोट्ट—" । "विभाव्यां रात्रौ
स्त्रियो रजनी" इत्यभयवाप्यमरः । "श्वप्रतारकचौरेषु वञ्चकः परिकीर्तितः" इति
शाश्वतः । "कटः समयवन्धेऽपि तृणेऽपि मृतकेऽपि च" इति विश्वः । "पलः
प्रतारणे काले शय्यामांसे पलं मतम्" इति धरणिः । पक्षे—कटे समयवन्ध
पलः प्रतारणं तस्मिन् रक्तः शपथपूर्वकप्रतारक इति भावः । विभी स्वामिन्यारं
श्वः रक्तः धनलोभादिना । [चरीरक्त इत्यत्र "री रिर" इति लोपे "दृलोपः" इति
दीर्घः] ("समयाः शपथाचार-कालसिद्धान्तमविदः" इत्यमरः । परित इव बन्धताया
बन्धसमूहस्यापगतं दर्शनं यस्य । ("ज्ञातेयं बन्धता तेषां कमाडावसमूहयोः"
इत्यमरः । "शमजनबन्धुभ्यस्तल्" इति तल्-प्रत्ययः) पक्षे—बन्धन् तापयति तादृशं
दर्शनं यस्य सः । परशुरिव भद्रश्रियं चन्दनं खण्डयति । ("भद्रश्रीयन्तनीऽस्त्रियाम्"
इत्यमरः) पक्षे—भद्रं कल्याणं, श्रियं लक्ष्मीम् । ("शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं
युभम्" इत्यमरः) यदा—भद्रश्रियं साधुसम्पदम् । ("सशोके चन्दनेऽपि स्याद्वृथाः
साधुसम्पदि" इति धरणिः) कुहल इव दलितगोत्रा पृथ्वी येन तादृशाः, चना
पृथ्वी भजन्ति तादृशान् प्राणिनो वञ्चादीन् निक्रान्तति क्रान्तति । वञ्चादीनां प्राणित्व
"भवेरहिंसायस्य न" इति वार्तिके आकरे स्पष्टम् । कुहलः "कुहली" इति
भाषायाम् । पक्षे—दलितगोत्रो नाशितवंशजः, क्षमाभाजः शान्तियुतान् प्राणिनो
बध्नुष्यान् । ("क्षितिचान्त्योः क्षमा" इत्यमरः) रतकील इव कुरुर इव जघन्यकर्मलग्नो
भार्ग एव सुरतादौ प्रवृत्तः क्रेपयति साधून् । ("कुरुरी रातिजागरः । रसनाति-
रतपराः कीलशायिवचान्मुक्ताः" इति हेमचन्द्रः । रतपरा रतशब्दान् परा-
कीलादयः, तथा च रतकीलादयश्चत्वारः शब्दा इति कोषार्थः) पक्षे—जघन्यकर्म-
नोचकम् । दृष्टशृणुयुतिरिव दृष्टगज इव कानने बने रुचिर्दृश्य तादृशः, अनुगतं ततं
प्रिष्टतं यवसं दणं नानुमोदते । ("दिवायिर्पशुतिकृत्रिमोमजा" इति हारावली ।
"यवसं दणमर्जुनम्" इत्यमरः) पक्षे—का दूषत् चाननरुचिर्धनकान्तिर्यस्य लोकाणां

अबीजादेव जायन्ते, अकाण्डादेव प्ररोहन्ति खलव्यस-
नाङ्कुरा दुरुच्छेदा भवन्ति । असतां हि हृदि प्रविष्टो दीपलवः
करालायते, सतां तु हृदि न विशत्येव, यदि कदाचिद्विशति
पारद इव क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते । साधवो मृगा इव
विनोदविन्दोः श्रवणवशगाः, सुखं जनाः शरत्समया इव
भवादृशाः, मित्रस्य हृदयं हरन्ति । न च सचेतना विसदृशमुप-
दिशन्ति, अचेतनानामपि मैत्रो समुचितपक्षे निक्षिप्ता ।

चिकाराहोनकान्तिरिति भावः । [“द्वेषद्वेषे च” इति कादेगः] अनुगतमपि वक्ष्ये
दत्तं तत्तं बोधादिवाच्यं च नानुमीदते । (“यवसो दक्षवासयोः” । “तत्तं बोधादि-
वाद्येऽपि विसारेऽपि तत्तं मतम्” इत्युभयवापि विश्वः) ।

खलव्यसनाङ्कुरा अबीजादेवाकारवादेव जायन्ते । अकाण्डादेवाप्रसावादेव
प्ररोहन्ति, अत एव दुरुच्छेदा भवन्ति, यो हि बीजाज्जायते काण्डात्
स्कन्धात् प्ररोहति स सूच्छेदो भवति मूर्च्छादिति भावः । (“हेतुर्ना कारणं
बीजम्” । “अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात्” इत्युभयवाप्यमरः) असतां हृदि प्रविष्टो
दीपलवः करालायते मयावहो भवति, सतां हृदि तु न विशत्येव, दीपलव
इति शेषः पूर्वोत्तरयोरपि । यदि कदाचिद्विशति, पारद इव क्षणमात्रमपि
नावतिष्ठते, हृदये इति शेषः । (“रसः सुतश्च पारदः” इत्यमरः) अथ यदि वदति
क्षिप्तमुपदिशसि ? असदृशं वा ? न तमुपदेशमुरीकरोमीति तदाह—साधवः
सन्तो मृगा इव हरिणा इव विनोदावन्दार्थिनादवेदितुः, सगरमणपटोः पुंसः श्रवणे-
नाकर्णनेन वशगा भवन्ति । (“ज्ञाता तु विद्वो विन्दुः” इत्यमरः) बोधा श्रूयते नददः
श्रूयते इत्यादौ तद्वनिवत् पुंसः श्रवणेन तद्वीतश्रवणं लक्ष्यते । तथा च माघः,—
“अथावि मृमिर्पातभिः क्षणवोतनिर्द्वैरग्रन् पुरो हरितकं मुदमादधानः । योवाप-
ञ्जोलकलार्वाहणिकानिनादमिश्रं दधद्भ्रमबुर्भ्रमन्दमन्त्रः ॥” इति । पक्षे—विनोद-
विन्दोऽंशुः । [“वाख्यातोपयोने” इति पञ्चमी] श्रवणेन समुपदेशश्रवणेन वशगा-
सदबीजासादृशाः, शरत्समया इव भवादृशा जनाः सुखं जनयन्ति ; पिच्छोमित्यादौ
मन्त्रादिकयाक्षेपवत् सुखमित्यनेन जननक्रियाक्षेपः ; अत एव मित्रस्य हृदयं
हरन्ति । पञ्चान्तरे—शरत्समयाः सुखसनाः शोभनाः खसना येषु तादृशाः ।
(“सुखरोदस्य खसनः” इत्यमरः) सचेतनाः, मित्रोऽंशुः शेषः, विसदृशमयोऽर्थः

तथा हि, साधुर्य-शैत्य-शुचित्व-सन्तापशान्तिभिः पयः पय
इवेति मित्रतामुपगतस्य दुग्धस्य तत्सङ्गमादङ्कितस्य काथेन
समैव पुरो युक्तः क्षय इति विचिन्त्येव वारिणाऽपि क्षीयते ;
तदिदमसाम्प्रतमाचरितं सखे ! गृहाण साधुजनोचितमध्वानं,
साधवो हि दिङ्माहात् परमुत्पथप्रवृत्ता भवन्ति” ।

इत्यादि वदति तस्मिन् कथमपि स्मरशरानिकरप्रहारपर-
वशः परिमिताक्षरमुवाच कन्दर्पकेतुः,—“वयस्य ! दिङ्तिरिव
शतमन्यसमाकुला भवति मनोवृत्तिः ; नायमुपदेशकालः ।
पच्यन्ते इवाङ्गानि, कथ्यन्ते इवेन्द्रियाणि, मिथ्यन्ते इव मर्माणि,

नोपदिशन्ति । अचेतनानामपि मैत्री समुचितपदे योग्यपदे निषेधा, तर्हि सचेतन-
मैत्र्याः का कथा ? इति भावः ।

“समानशीलव्यसनेषु सख्यम्” इतीममर्थे द्योतयद्भयसाधारणानि विशेषणान्याह,
साधुर्येत्यादि ।—साधुर्यं शैत्यं शुचित्वं सन्तापशान्तिभिर्गुणैः पयो जलं पय इव दुग्ध-
मिवेति मित्रतामुपगतस्य तत्सङ्गमादङ्कितस्य बहुमन्यतामापन्नस्य पुरः पूर्वं
समैव पुरो युक्त इति विचार्य वारिणा क्षीयते । [भावे प्रत्ययः] मीलितालङ्कारोऽयम् ।
“समेतलक्षणा वाऽपि वस्तुना यन्निगूह्यते । निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति
धृतम् ।” इति लक्षणात् । तत् तस्मादिदमाचरितमसाम्प्रतमयुक्तम् ; सखे !
साधुजनोचितमध्वानं व्यवहारं गृहाण । साधवो हि दिङ्माहात् परं केवल-
मुत्पथप्रवृत्ता उन्मार्गीपठता भवन्ति न त्वसदावहारं इत्यर्थः ।

इत्यादि तस्मिन् मकरन्दे वदति सति, स्मरशरानिकरप्रहारपरवशः कामवाण-
व्यथान्याकुलः, कथमपि महाक्लेशान् परिमिताक्षरमुवाच । वयस्य ! सखे ! चित्त-
वृत्तिर्दिङ्तिरिव दैत्यजननीव शतमन्यनेन्द्रिय समाकुला व्याकुला भवति । पदे— शत-
सङ्गाता मन्त्रवक्त्रैः समाकुला [शाकपार्थवादिः] दितेर्गर्भनाशाय दितिप्रमादा-
द्वितिगर्भे प्रविष्टः शक्र एकं गर्भं सप्तधा विभज्य सप्तधा विभक्तं प्रतिव्यक्ति सप्तधा
वभञ्जति, त एवोनपञ्चाशदाता वभञ्जुरिति पुराणे प्रसिद्धम् । (“वयस्यः स्निग्धः
कथयाः” । “शतमन्यर्दिवस्यतिः” । “मन्युशीलो तु युक् स्त्रियाम्” इति त्रिष्वप्यमरः)
अस्ये चित्ते बुद्धयः सम्भवन्तीत्याह—नायमुपदेशकालः, कुतः ? अङ्गानि पच्यन्ते इव
शिरांसि वयवानीव भवन्तीत्यर्थः । [कर्मकर्त्तरि साधुः । एवमस्येऽपि] इन्द्रियाणि

निःसरन्तीव प्राणाः, उन्मूल्यन्ते इव विवेकाः, नष्टा स्मृतिः ; तदधुना यदि त्वं सहपांशुक्रीडनसमदुःखसुखाऽसि, तदा मामनु-
गच्छ” इत्युक्त्वा परिजनालक्षितस्तेन सह नगरान्निर्जंगाम ।

अनन्तरं कतिपयनल्वशतमध्वानं गत्वा- अगस्त्यवचनसंहृत
ब्रह्माण्डगतशिखरमहस्रः, कन्दराऽन्तराल-लतागृहसुखसुप्त-
विद्याधर-मिथुनगीताकर्णनसुखितचमरीशतमारणोत्सुकितशबर-
शतसम्बाधकच्छः, कटककरिकराकृष्टभग्न-स्यन्दमानहरिचन्दना-
ऽऽमोदवाहि-गन्धवाहशिशिरितशिलातलः, सुदूरपतनभग्नताल-

कथ्यन्ते इव ; कासपाकयोर्भेटाद्य पौनःपुन्यम् । मर्माणि भिद्यन्ते इव विदीर्घानि-
भवन्तीत्यर्थः । प्राणा निःसरन्तीव । विवेका उन्मूल्यन्ते इव उत्पाद्यन्ते इव ।
स्मृतिर्नष्टा । मामधो गीतिरिव । ततोऽधुना यदि पांशुक्रीडने समदुःखसुखः ; एतेन
वाग्धमवत्वं ध्वनितम् । राजकुमाराणामेतादृक्क्रीडाऽसम्भवेऽपि लोकाप्रवादानु-
करणम् ; तेन लोकीतिरलङ्कारोऽयम् । “लोकप्रवादानुकृतिर्लोकीतिरिति भण्यते”
इति लक्षणम् । तदा मामनुगच्छेत्तुक्त्वा परिजनेनालक्षितस्तेन मकरन्देन सह
नगरान्निर्जंगाम ।

अनन्तरं नगरादवहिर्गमनोत्तरं कतिपयनल्वशतं तावत्परिमितमध्वानं मार्गं
गत्वा, तावन्मिति शेषः, विन्ध्यो नाम गिरिरदृश्यतेति सम्बन्धः । (“किष्कुर्दंष्ट्रो
वितस्त्रो च” “नल्वः किष्कुश्चतुःशतम्” इत्यभयवाच्यमरः) अगस्त्यवचनेन संहृतं
ब्रह्माण्डगतं शिखरमहस्रं येन सहः । (“कूटीऽस्त्री शिखरं शङ्कन” इत्यमरः)
अनुप्रासेनाह—कन्दरा दरी तदन्तराले लतागृहं तत्र सुखेन सुप्तानि विद्याधर-
मिथुनानि तेषां गीतं गानं तदाकर्णनेन सुखितं चमरीणां मृगभेदस्त्रीणां शरी-
तन्मारणोत्सुकितं शबरशतं तेन सम्बाधः सङ्घटः कच्छकटो यस्य सहः । (“दरी
तु कन्दरी वा स्त्री” । “निषादश्चपचावन्ते-वासिषाण्डालपुङ्गवाः । मेदाः किरात-
शबर-पुलिन्दा स्त्रैश्च जातयः ॥” “गोकर्णपुषपतैश्चर्य-रीडिताश्चमरी मृगाः” । “सङ्घटं
भातु सम्बाधः कलिलं गहनं ममे” इति चतुर्विध्यमरः । “कूलं प्रतापः कच्छ-
रीचसी । तटं तीव्रं प्रतीव च” इति हेमः) “कच्छालिः” इति भाषायाम् । कटक-
कच्छाद्विनितम्बे कारिकरैः इक्षिपुष्पाभिराकृष्टाभ्यत एव भग्नान्यत एव स्यन्दमानानि
प्रस्रवमाणानि हरिचन्दनानि तेषां आमोदाऽतिनिर्हारिमन्थस्तदाहो गन्धवाहो

फलरसार्द्रकरतलास्वादनीत्सुकशास्त्रासृगः, प्रलम्बमाननिर्भरोप-
विष्टजीवञ्जीवमिथुनलेलिह्यमानविविधफलरसामोदसुरभिमतपरि-
सरः, सरभसकैसरिसहस्रखरनखरधाराविदारितमत्तमाः तादृशकुम्भ-
स्खलविगलितमुक्ताफलशवलितशिखरतया शिरानग्नं तारागण-
मिवोदहन्, सुग्रीव इव ऋक्षगवयशरभकैसरिकुमुदमेव्यमान-
पादच्छायः, पशुपतिरिव नागनिःश्वाससमुत्क्षिप्तभूतः, जनार्दन

वायुक्षेपेन शिशिरितं शिशिरवदाचरितं शिखातलं यव सः । (“कटकोऽस्त्री नितम्बो-
ऽदेः” । “सामोदः सोऽतिनिर्भरो” । “गन्धवाहानिलाश्रयाः” । “सुग्रीवः शिशिरो
मण्डः । तुषारः शीतलः शीतः” । “पद्मेते देवतरवो सन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्ष पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥” इति पञ्चमप्यमरः । “हस्तिनासा
करः गुण्डा हस्तः” इति हेमः) [स्यन्द प्रसङ्गे] सुदूरपतनेन भग्नानि ताम्र-
फलानि तेषां रसेनाद्रयोः करतलयोरास्वादनेन लेहनेनीत्सुकाः शास्त्रासृगाः वानरा
यव सः । (“दृष्टराजाह्वयस्तावः” । “शास्त्रासृगवल्लोमुक्ताः मर्कटो वानरः कोश”
इत्युभयवाच्यमरः) प्रलम्बमानान्यत एव निर्भरैरूपविष्टानि यानि जीवञ्जीवमिथुनानि
चकोरमिथुनानि तैलेलिह्यमानानि पुनः पुनरास्वाद्यमानानि तादृशानि च तानि
विविधफलानि तेषां रसामोदेन सुरभितः परिसरः प्राक्तदेगो यस्य सः तादृशः ।
[लेलिह्यमानेति यङ्गुगन्तात् कर्मणि शानच्] (“जीवञ्जीवचकोरकः” । “पथ्यन्तभूः
परिसरः” इत्युभयवाच्यमरः) सरभसं सुवेगं कैसरिसहस्रस्य सिंहसहस्रस्य खरनखर-
धारया विदारितानि मत्तमातङ्गकुम्भप्यलानि तेभ्यो विगलितानि मुक्ताफलानि तैः
शवलितशिखरतया शिरानग्नं तारागणमिव नखदसमूहमिवोदहन् । (“इयं चः कैसरी
हरिः” । “नखोऽस्त्रो नखुरोऽस्त्रियाम्” । “नखदसृचं भ तारा” इति विवच्यमरः)
पुनः श्रेयेणाह—सुग्रीव इव ऋक्षो जाम्बवान् गवयः शरभः कैसरो कुमुद
एतत्संज्ञकैर्वाच्यैः मेव्यमानपादच्छायः । ते च रामायणे—“गयो गवाची
नवयः शरभो गन्धमादनः” इति । पक्षे—ऋक्षो भल्लकः, गवयो वनगवः,
शरभः कुञ्जरदिट्, कैसरो सिंहः, कुमुदः कैरवं दिग्गजो वा, तैः
मेव्यमाना पादानां प्रथन्तपर्वतानां क्वाथा यस्य सः । (“ऋक्षाच्छमल्लभल्लभाः” ।
“पादाः प्रथन्तपर्वताः” इत्युभयवाच्यमरः । “गवयः स्याद्वनगवो गोमृदलोऽथवागवः” ।
“शरभः कुञ्जरारातिहत्पादकोऽष्टपादपि” इत्युभयवाच्यमरः । “कपोतः कुमुदः

इव विचित्रवनमालः, सहस्रकिरण इव सप्तपत्रस्यन्दनोपेतः,
विरूपाक्ष इव सन्निहितगुहः शिवानुगतश्च, कामोव कान्तारोष-
रसानुगतः समदनश्च, श्रौपर्वत इव सन्निहितमल्लिकार्जुनः, नर-
वाहनदत्त इव प्रियङ्गुश्यामासनाथः, शिशुरिव कृतधात्रीधृतिः,
वासरारम्भ इव गैरिकाक्षप्रभापाटलितवनराजिः, कण्ठपद्म इव

स्योऽपि कुमुदी दिग्गजः" इति श्राव्यतः) पशुपतिरिव शिव इव नागनिःश्रासेन
शर्पनिःश्रासेन समुत्तिवसा भूतिभंज यस्य सः । पक्षे—नागनिःश्रासेन गजनिःश्रासेन
समुत्तिवसा भूतिः सम्पत्तिर्यस्य सः । यदा—नामानां निधिस्थानस्थितसपांक्षां
निःश्रासेनेत्यादि । जनादेन इव विष्णुरिव विचित्रा वनमाला यस्य सः । ("वापाद-
पद्मं या माना वनमालेति सा क्षुणा" इति) पक्षे—विचित्रा वनमाला वनपरम्परा
यस्य सः । सहस्रकिरण इव सूर्य इव सप्त पत्राणि वाहनानि यस्मिन् तादृशः
स्यन्दनः रथः तेन उपेतः । ("पद्मं वाहनपत्रयोः" इत्यमरः) पक्षे—सप्तपत्रो
विषमच्छदः । स्यन्दनास्तनिष्ठः । ("सप्तपत्रो विग्रामत्वक् शारदो विषमच्छदः" ।
"तिनिष्ठे स्यन्दनो जेभिः" इत्युभयवाच्यमरः) विरूपाक्ष इव शिव इव सन्निहितो गुहः
कात्तिङ्गो यस्य सः, शिवया पार्वत्या अनुगतश्च । पक्षे—सन्निहिता गुहा
गह्वरं यस्य सः, शिवाभिधात्रीभिः क्रीडोभिर्वा अनुगतश्च । ("शिवा गौरी शिवा
क्रीडा भवेदामलतो शिवा" इति श्राव्यतः । "देवछातविले गुहा गह्वरम्" । "शिवा
गौरोक्तेरथोः" इत्युभयवाच्यमरः) श्रौपर्वत इव सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य सः,
मल्लिकार्जुनो नाम हरः । पक्षे—सन्निहितो मल्लिकाऽर्जुनो यस्य सः । ("तदर्थं
मल्लिकायां विषु स्यात् केतकीकले" इति विश्वमेदिन्यौ । "नदीसर्को वीरतद्वरिन्दुः
शकुभाऽर्जुनः" इत्यमरः) कामोव कामुक इव कान्तानां रोषरसाभ्यामनुगतः,
समदनश्च । पक्षे—कान्तारमूर्धरमा ऊपरभूमिस्ताभ्यामनुगतः, समदनः सधुरुरः ।
("कान्तारं बलं दुर्गेमम्" । "ऊपरवान्धरो दावप्यन्धलिङ्गो" । "धुरुरः कनकाङ्कयः ।
मातृको मदनश्च" इति विश्वव्यमरः) नरवाहनदत्तस्तग्रामको राजा तद्वत् प्रियङ्गु-
श्यामया तग्रामकस्त्रिया सनाथः । पक्षे—प्रियङ्गुः फलिनो, श्यामा रोचनी । ("प्रियङ्गुः
फलिनो फलो" । विभक्तो रोचनी श्यामा" इति जयोरप्यमरः) "जेतविधारा"
इति श्रुतिम् । शिशुरिव बालक इव कृता धात्र्या आमलका धृतिरवच्छानं
येन सः । पक्षे—बाष्पपनाता । ("बावो स्वादुपमाताऽपि" इत्यमरः) वासरारम्भ
इव गैरिकाक्षप्रभया पाटलिता वनराजिर्वनपरम्परा जलसंघतिर्वा यस्य सः ।

बहुलतागहनः, कर्ण इवानुभूतशतकोटिदानः, भौष इव
शिखण्डमुक्तेरुच्चन्दैराचितः, कामसूत्रविन्यास इव मल्लनाग-
घटितः कान्तारसामोदश्च, द्दिरण्यकगिपुत्रिव शम्बरकुलाश्रयः,
गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गमार्गणाश्रमिवारुणेनोपास्यमानः, शिखर-
गतसूर्याचन्द्रमस्तया विस्तारितलोचनोऽगस्त्यमार्गमिवोदीक्ष-
माणः, स्रस्तान्त्रजान इव जरदजगरभोगैः, कुम्भकर्ण इव

(“अव्यक्तरागस्वरूपः” । “चेतरक्तस्तु पाटलः” इति दयोरप्यमरः) गैरिकवदरूपस्य
सूर्यमृतस्य प्रभा तथा (“मृन्मृनोऽकणऽकः” इत्यमरः) कणपक्ष इव बहुलता कणता
तथा गहनः । [भावे तल्] बहुल. कणपक्षेऽग्रे शितो च बहुलः गवि” इति
विश्वप्रकाशः । कोषे शितो कर्णः । पक्ष—बहुलताभिर्गहनः मान्दः । (“वल्ली तु
व्रततिलता” इत्यमरः) कर्ण इवानुभूतं शतकोटिना तत्कदाकधनानां दानं वितरणं
येन सः । पक्षे—अनुभूतं शतकोटिना वज्रण दानं खण्डनं कुंदनं येन स तादृशः ।
[दा चखण्डने] (“शतकोटिः स्वर्गः शम्बरः” इत्यमरः) भौष इव शालनव इव
शिखण्डमुक्तेरुच्चन्दैराचितः वाच्यो व्यासः । पक्षे—शिखण्डो बह्वं तदास्तु यथा
ते शिखण्डो मथुरास्तमुक्तेरुच्चन्दैराचितः काष्ठैः पक्षैः आचितः । उच्चन्देण तदा-
कारयुक्ता लल्यन्ते । (“शिखण्डस्तु पञ्चवहं नपुंसके” । “समो चन्द्रकर्मचको” इति
दयोरप्यमरः) कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागेन मुनिविशेषेण, पक्षे—गजविशेषेण
घटितो रचितो युक्तयः । (“मल्लनागोऽभ्रमातङ्गे वाक्यः यनमुनावपि” इति विश्वप्रकाशः)
कान्तानां रसामोदो यद्वा रसार्थो येन स तादृशः । पक्षे—कान्तारं दृग्विस्मान् कानने वा
रसामोदोऽतिमुगन्धः । द्दिरण्यकागपुत्रव शम्बरो दैत्यविजयस्तत्कुलाश्रयः । पक्षे—
शम्बरो हरिणाविशेषो जलं वा द्रव्यं वा । (“रदुगम्बररोहिषा.” । “नीरवीरास्तु-
शम्बरम्” इत्युभयवाच्यमरः । “शम्बरं समिल्लं विन्दे वीडव्रतविशेषयोः । शम्बरो
दैत्यहरिण-सत्यशैलजिनान्तरः ॥” इति विश्वप्रकाशः) गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गस्य
मार्गणाश्रमत्वेपणाश्रमिवारुणेनानुरूपोपास्यमानः । [मग चत्वेष्ये] शिखरगत-
सूर्याचन्द्रमस्तया [“देवताइन्द्र च” इत्यानङ्] विस्तारितलोचनो विकसितनेत्रो-
ऽगस्त्यमार्गमुदीक्षमाण इव : यावदहमागच्छामि तावत् त्वमुपविशेयुक्ता गतो मुनि-
रायाति न वंति मार्गांस्त्राकनमिति पुराणप्रसिद्धम् । जरदजगरभोगैर्दुग्गयुग्मरीरेः
स्रस्तान्त्रजानीं विगर्भितान्त्रसमूह इव । (“अन्तं पुरीतम्” । “अगगरे अयुवांसस

दन्तान्तरालगतवानरव्यूहः, पिण्डालक्तकरागाङ्कितपादपङ्क्ति-
सूचित-सञ्चरित-शचीपतिवारविलासिनौसङ्केत-केतकीमण्डपः,
अकुलीनोऽपि सङ्शभूषितः, दर्शिताभयोऽपि मृत्युफलदायी,
सप्रस्थोऽप्यपरिमाणः, सनदोऽपि निःशब्दः, भीमोऽपि कौचक-
सुहृत्, पिङ्गिताम्बरोऽप्युक्तसदंशुको विन्ध्यो नाम महागिरि-
रदृश्यत ।

इत्युभौ" इति इयोरप्यमरः) कुम्भकण्ठं इव दन्तान्तराले दन्तान्तराले गतो
वानरव्यूहो यस्य स तादृशः । पक्षे—दन्तः कटकः सानुतिर्यन्विनिर्गतः त्रिधाविशेषो
वा, तदन्तरालगतवानरव्यूहः । ("दन्तो गिरिनितम्बे च दग्धे सानुनि श्रुतः"
इति विश्वः । "दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्पदेशान्निसृता गिरिः" इति हेमः) पिण्डो-
न्मृतमखक्तकं पिण्डालक्तकं तद्वागीवाङ्कितानां पादानां चरचानां पङ्क्तिभिः
परम्परामिः सूचितं सञ्चरितं सञ्चरणं येषु [भावे क्तः] तादृशाः शचीपति-
वारविलासिनौनाम्नसंज्ञादीनां सङ्केतकेतकीमण्डपा यस्मिन् सः । विरोधमासे-
नाह—अकुलीनोऽपि निन्दगीवोऽपि सङ्शेनोत्तमकुलेन भूषितो नखित इति
विरोधः ; न को पृथिव्या लोकोऽकुलीनोऽत्युच्यते, शोभनेवेमेवैणुभिरलङ्कित
इति परिहारः । दर्शितमभयं येन सः, मृत्युजनकं फलं दातुं शीलमस्य तादृश
इति विरोधः ; दर्शिता अभया इरोतकी येन सः, मृत्युफलं महाकालफलं कदलीफलं
वा दातुं शीलमस्य तादृशिति परिहारः । ("अमया त्वय्यया पथ्या" इत्यमरः ।
मृत्युफलं महाकाले कदल्या मृत्युफल्यपि" इति विश्वः) सप्रस्थः परिमाणविशेष-
विशिष्टः, अपरिमाणः परिमाणरहित इति विरोधः । ("कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः
परिमाणार्थकाः पृथक्" इत्यमरः) सप्रस्थः ससानुरित्यविरोधः । ("सुः प्रस्थः
सानुरस्त्रियाम्" इत्यमरः) । नदेन शब्देन सहितः सनदो निःशब्द इति विरोधः ।
[चद अव्यक्ते शब्दे] नदेन शोभाय्यनदेन सहितो निःशब्द इत्यविरोधः । भीमोऽपि
युधिष्ठिरानुकोऽपि कौचकसुहृत् तस्मान्महाराट् राजशालकसुहृत्, विराट्गृहावस्थितः
कौचकः पाञ्चाण्या सामिलाप इति भीमेन कृत इति भारते प्रसिद्धमिति भीमस्य
कौचकसुहृत्त्वं विरोधः ; भीमो भयानकः, कौचका वंशविशेषास्तेषां सुहृत् । ("वेषवः
कौचकाश्चे सूर्ये स्नान्त्यनिलोडताः" इत्यमरः) पिङ्गिताम्बरस्कादितवस्त्रः, उल्लसत्
स्फुरमाणमंशुकं यस्त्रं यस्य स इति विरोधः । ("पेलं वसनमंशुकम्" इत्यमरः)
पिङ्गिताम्बादितमन्वरमाकाशो येन सः ; उल्लसत् स्फुरमाणं वसनं एवापकाः

यस्य प्रवृद्धगुल्मतयेव दृश्यमानबहुधातुविकारः, साधुरिव सानुग्रहप्रचारप्रकटितमहिमा, मीमांसान्याय इव पिहित-दिगम्बरदर्शनः ।

यस्य हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः, राशिभिरिव मीनमिथुनकुलीरसङ्गतैः, करणैरिव शकुनि-नाग-भद्र-बालव-कुलोपेतैर्देवखातैरुपशोभितोपान्तः ।

किरणा यस्य सः इति परिहारः । [स्वार्थे कः] (“अम्बरं व्योम्नि वाससि ।” “किरणोऽसमयुक्तांगुः” इत्युभयवाच्यमरः) ।

शेषेणाह—यो विन्ध्यः प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धस्तम्बतयेव दृश्यमानो बहुधातुनामनेक-गैरिकाटोनां विकारो यव तादृक् । (“अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ” । “धातुर्मनः-शिलाद्यदेः” इत्युभयवाच्यमरः) पक्षे—प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धप्रोद्धतया दृश्यमानो बहुधातुनां रसादीनां विकारो यस्य सः । (“गुल्मस्तु प्रोद्धा पाम” इत्यमरः । “रसा-सुखासमेदोऽप्य-मज्जगुक्काणि धातवः । समैव दश चक्रेषा रोमत्वक्स्त्रायुभिः सह ॥” इति हैमः । मता इति शेषोऽव) साधुरिव सानुग्रहः सकृपः प्रचारस्वरथं तेन प्रकटित उद्योतितो महिमा स्तोत्कर्षो येन सः । पक्षे—सानुग्रहं शिखरेषु गङ्गाणां सूर्यादीनां प्रचारेण भ्रमणेन प्रकटितो महिमोन्नत्यं येन सः । मीमांसान्याय इव तच्छास्त्रमिव पिहितं तिरोहितं दिगम्बरदर्शनं दिगम्बरमतं येन सः । पक्षे—पिहितं छादितं दिगम्बरयोर्दिशाकाशयोर्दर्शनं येन सः ।

यो विन्ध्यो देवखातैरुपशोभितोपान्त इत्यन्वयः । हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावं आख्यामविशेषस्तेन, पक्षे—पुष्कराणां कमलानां जलानां वा प्रादुर्भावेण रमणीयैः । (“सहस्रपत्रं कमलं पुष्कराणां रुद्राणि च” । “मलिलं कमलं जलं पुष्करं सर्वतोमुखम्” इत्युभयवाच्यमरः) राशिभिरिव ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धैर्मेषादिराशिभिरिव मीनो मिथुनं कुलीरः कर्कटस्तैः सङ्गतैः । पक्षे—मीनमिथुनं कुलीराद्य तैः सङ्गतैः । करणै-रिव ज्योतिषागमविज्ञैर्वादिकरणैरिव शकुनि-नाग-भद्र-बालवानां तत्संज्ञकानां कुलैः समुदायरूपेतैः । पक्षे—शकुनिः पक्षी नागो गजः सर्पो वा भद्रो मुस्ता बाल-वकुलो जपुकैसरः, अथवा—बालं ज्ञोवेरं वकुलः केशरस्तरूपेतैः । (“शकुनि-पञ्चशकुनि-शकुलशकुनदिजाः” । “मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् । स्याद्दृष्टुस्तकः” । “बालं ज्ञोवेरवाङ्गिणीदीप्यम्” । “अथ केशरं वकुलः” इति चतुर्थ्यमरः) ।

यस्य कुसुमविचित्राभिः, वंशपत्रपतिताभिः, सुकुमार-
ललिताभिः, पुष्पिनाग्राभिः, शिखरिणीभिः, प्रहर्षिणीभिर्लताभि-
र्दर्शितानेकवृत्तविनामः ।

यस्य मटकलकलहंससारसरमितोद्भ्रान्तभाः कूटविकटपुच्छ-
च्छटाव्याधृतविकच-कमलखण्डविगलित-मकरन्दविन्दुसन्दोह-
सुरभितमलिनया, सायन्तनमञ्जन-पुलिन्दराजसुन्दरी-नाभि-
मण्डननिषीतमलिनया, मटमुखरराजहंसकुलकीलाहलमुख-
रितकूलपुलिनया, तटनिकटमत्तमातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमद-
धारास्तवकितमलिनया तीरप्ररुढ-केतकौकानननिपतित-

यो विन्ध्यो लताभिर्दर्शितानेकवृत्तविनाम इति सम्बन्धः । कुसुमैर्विचित्राभि-
र्वंशपत्रेषु पतिताभिः सुकुमाराश्च ललिताश्च ताभिः पुष्पितानि सञ्जातपुष्पाण्युपाधि-
नामां ताभिः शिखरिणीभिः शिखरमयं तटतीभिः सायाभिरन्यथैः, प्रहर्षिणीभिः
प्रकर्षेण हंसकारिणीभिः [चन्तर्भाषितपुष्पार्थेऽपि हविः] । पक्षे—तटनिकटमत्तमा-
न्युत्तीभिः । “सो सौ गच्छिदगयतिः प्रहर्षिणीयम्” । “रमे रुद्रेऽपि यमनसमखा-
नः शिखरिणी” । “नयमदितो नो कुसुमविचित्रा” । “कुमारललिता लसौ ग्” ।
“दिङ्गलि वंशपत्रपतितं भजनभननयो” ।

पुनरनुप्रासेनाह—यो विन्ध्यो रेवयोपगूढ इत्यन्वयः । मटेन कलमन्यक्तमधुरं
कलहंसानां काटम्बानां सारसानां पुष्कराण्याणां रमितं शब्दसोमोद्भ्रान्तभाः माः कूटा-
मन्यविशेषानेषां विकटपुच्छच्छटाभिव्याधृतविकचकमलखण्डादिगलितमकरन्दविन्दु-
सन्दोहेन सुरभितमलिनया । (“काटम्बः कलहंसः स्यात्” । “पुष्कराङ्गस्य
सारसः” इत्यमरवाक्यमरः । “माः कूटः कथ्यते मीन-मेदे श्रेष्ठानरेऽपि च” इति
विश्वकामः । “मट्की” इति भाषायाम्) कायलने सायङ्कालिके [“सायं
चिरम्” इत्यादिना व्यस्तुङ्गागमस्य] मञ्जने पुलिन्दराजसुन्दरीणां शबरराजानां
नाभिमण्डलेर्निषीतमलिनया । मटमुखरराजहंसकुलस्य कीलाहलः कलकलसेन
मुखरितं कूलपुलिनं यस्यास्तथा । (“राजहंसान्तु ते चक्षुःचरणैर्लोहितैः
मिताः” । “कीलाहलः कलकलः” । “कूलं रोधय तीरं च” । “तीयोत्थितं
तत् पुलिनम्” इति चतुर्थमरः । कोषे तदित्यनेन तटम्) तटनिकटमत्त-
मातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमदधाराभिः स्तवकितं सञ्जातस्तवकं सलिलं यस्यास्तथा ।

धूलिनिकुरम्बजातसैकतसुखोपविष्टनरुणसुरमिथुननिधुवनलीला-
परिमलसाक्षिकूलोपवनया, तटाटवीनिकटनिपतितजम्बूखण्ड-
मण्डपावास्थितजलदेवताऽवगाह्यमानतायया, तीरप्ररुढवेनस-
लताभ्यन्तरलीनदात्युहव्यूहमदकनकुहकुहाऽऽरावकौतुकाकष्ट-
सुरमिथुनसंस्तूयमानाभांगया, उपकूलसञ्जातनलानिकुञ्जपुञ्जित-
कुलायकुक्कुटघटाघृत्कारभैरवतारया, जलमानुषोन्मदित-
सुकुमारतीरया, उपवनवातान्दोलिततरुलतरङ्गया, नल-

("गण्डः कटो मदी दानम्" इत्यमरः) तीरप्ररुढकैतकीकानननिपतितधूलिनिकुरम्बं
समूहस्यैव जातं यत् सैकतं तत्र या सुखोपविष्टनरुणसुरमिथुननिधुवनलीला
तस्यां परिमलो विमर्दजन्मा जनमनाहरा गन्धस्तस्याच्च कुलोपवनं तीरप्र-
रुढावमवनं यस्यास्तथा । उपवनस्य पारमलसाक्षित्ववर्णने- सर्वथा जनमञ्चाररादित्यं
ध्वन्यते । अत्र सैकतशब्दप्रयोगस्तस्मादृश्ये औपचारिकः । ("मैटुनं निधुवनं रतम्" ।
"विमर्दोऽप्ये परिमलो गन्धे जनमनाहरः" । "आरामः व्याटुपवनं कविमं वनमेव
यत्" इति विश्वव्यमरः) तटाटवी वनं तस्या निकटे निपतितानि जम्बूखण्डानि तेषां
मण्डपेष्ववस्थितजलदेवताभिरवगाह्यमानतोयया । ("अटव्यखण्डं विविधं गहनं ज्ञाननं
वनम्" इत्यमरः) तीरप्ररुढवेनसलताऽभ्यन्तरलीनदात्युहव्यूहः कालकण्ठकसमूह-
कण्ठमदकलो यः कुहकुहाऽऽरावः कुहकुहशब्दस्यैव कौतुकं तदाकष्टसुरमिथुनेः
संस्तूयमानाभांगः परिपूर्णता यस्यास्तथा । ("दात्युहः कालकण्ठकः" । "आरवा-
रावसंरावविरावाः" । "आभीगः परिपूर्णता" इति विश्वव्यमरः) । उपवनोप-
भोग इत्यपि पाठः । उपकूल [समीपेऽव्ययीभावः] तत्र सञ्जातो नलानिकुञ्जो
जतादिष्णादितो देगस्तत्र पुञ्जितः पुञ्जवटापरितोऽनेक इत्यर्थः, कुलायो नीडं यस्याः
या चासौ कुक्कुटघटा कुक्कुटसमूहस्तस्या घृत्कारेण तादृशशब्देन भैरवं भयानकं तीरं
यस्यास्तथा । "शैलीपमन्यनिपतद्रथनेमिधारा" इत्यादौ उपश्लेषशब्दस्यान्ते इवाव-
घटाशब्दस्य समुदाये प्रयोगो भाक्तः । ("नडस्तु धमनः पोटगलः" । "निकुञ्जकुञ्जो
वा कोवे जतादिपिहितोदरे" । "कुलायो नीडमास्त्रियाम्" । "कुक्कुटश्चरणायुधः" ।
"अथ भैरवम् । दाहणं भीषणं भीष्मं घारं भीमं भयानकम्" इति पञ्चस्वप्य-
मरः) जलमानुषोन्मदितसुकुमारतीरया, वनमानुषवज्जलमानुषः प्राणिविशेषः ।
["जातेरस्त्री विषयात्" इति डीप्] उपवनवातान्दोलिततरुलतरङ्गया । एतेनात्र

निकुञ्जपुञ्जनिविष्टावकोटककुटुम्बिनीनिरीक्ष्यमाणार्द्धशफरया,
 पोताधानलुब्धकोयष्टिकस्कभनभीमवेतसवनया, तरलतरङ्ग-
 मालासञ्चरदृढण्डपालदशनधावदतिचपलराजिलराजिरञ्जितोप-
 कूलसलिलया, कणाटीरमिथुनमैथुनदर्शनोपजातनिधियदृष्ट-
 कौतुक-किरातशतखन्यमानतीरया, क्रुडयेव दर्शितमुखविभङ्ग-
 मत्तयेव स्वलितगत्या, दिनारम्भलक्ष्मोव वर्धमानवेलया,
 भारतसमरभूम्येव नृत्यत्कबन्धया, ग्राह्येव विजृम्भमाणशतपत्र-

भाते गुणवयं वर्णितम् ; तेन कामिनां सर्वदा सुखकारिताऽक-
 मलनिकुञ्जपुञ्जे निविष्टोऽवकोटको वल्लभकुटुम्बिनी स्त्री तथा निरीक्ष्यमाणो-
 ऽर्द्धशफरो दण्डपालो यस्यां तथा । (“वकोऽवकोटकयाव वलाका तु वको स्मृता” ।
 “दण्डपालोऽर्द्धशफरः” इति हयोरपि दारावली) पोताधानं दृढाण्डमस्यमहातस्तव
 लुब्धकोयष्टिकस्य टिट्टिमकस्य स्कभनं शब्देन भीमं वेतसवनं यस्यास्तथा । [स्कभः
 स्त्री धातुरनेकाग्रत्वाच्छब्दायः] (“दृढाण्डमस्यमहातः पोताधानम्” । “कोयष्टिक-
 टिट्टिमकः” इति हयोरप्यमरः) तरलतरङ्गमालायां मञ्जरदृढण्डपालो मस्यविशेष-
 सदर्शनेन चावदतिचपला या राजिलराजिर्दुण्डुभसमूहसेन रञ्जितमुपकूलसलिलं
 यस्यास्तथा । (“मञ्जरदृढण्डपालस्तु सपंमत्स्यप्रभेदयोः” इति विश्वप्रकाशः । “समी
 राजिलदुण्डुभो” इत्यमरः) कणाटीरः खञ्जनस्तन्मैथुनदर्शनेनोपजातं निधियदृष्ट-
 कौतुकं येषां तादृक्किरातानां शतेन खन्यमानतीरया । (“कणाटीरः । खञ्जलेखस्तु
 खञ्जनः” इति दारावली । “कौतूहलं कौतुकं च” । “भेदाः किरातशवर-पुलिन्दा
 त्रेष्णजातयः” इति हयोरप्यमरः) तथा च वराहमिहिरः,—“तस्मिन् निधिर्भवति
 मैथुनमेति यस्मिन् यस्मिन् पुनर्वसति तत्र तलेऽस्ति काचः । अङ्गारमण्युपदिशन्ति
 पुरीषणेऽस्य तत्कौतुकाय नयनस्य खनेज्जरिवीम ॥” इति । वसन्तराजोऽपि—
 “अङ्गारखण्डं किल भूमिभागे तस्मिन् भवेत् यत्र करोति विष्टाम् । यत्रावनी खञ्जनको
 विधत्ते रतं भवेत् तत्र मदानिधानम् ॥” इति । क्रुडयेव दर्शितो मुखस्य
 भदनस्य विभङ्गो योऽभ्युक्तो विचारादिर्यया । पक्षे—मुखविभङ्गो निःसरण-
 तरङ्गो यथा । (“मुखं निःसरणाख्योः” इति धरणिः । “भङ्गकरङ्ग ऊर्ध्वगो” इत्यमरः)
 मत्तयेव स्वलितगतिर्यस्यास्तथा । पक्षे—स्वलिता तिप्यक् गतिः प्रवाही
 यस्यास्तथा । दिनारम्भलक्ष्मोव वर्धमाना वेलो कालो यस्यां तथा । पक्षे—

पिहितविषधरया, धनकामयेव कृतभूभृत्सेवया, रेवया प्रियः
तस्यैव प्रसारितवीचिहस्तयोपगूढः ।

यच्च—

हरिखरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैः ।

अद्यापि कुम्भसम्भवमाह्वयतीवोच्चतालभुजः ॥

ततो मकरन्दस्तमुवाच,—

“पश्योदञ्चदवाञ्चदञ्चितवपुः पञ्चाङ्गपूर्वाङ्गभाक्

स्तञ्जोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग्भुग्नाग्रलाङ्गूलभृत् ।

दंष्ट्राकोटिविशङ्कटास्यकुहरः कुर्वन् सटामुत्कटा-

मुत्कणैः कुरुते क्लमं करिपता क्रूराकृतिः केसरी ॥

वेला नर्थादा, (“पञ्चाङ्गविकृतो वेला तालमर्थादयोरपि” इत्यमरः) । भारत-
समरभूम्यं नृपत्कवन्धमपमूर्द्धकृत्स्नं यस्या तथा ; पञ्च—कवन्धं जलं, (“कवन्धं
सलिले रुद्रे कवन्धो राक्षसान्तरे” इति विश्वः । “कवन्धोऽस्य क्रियायुक्तमपमूर्द्ध-
कृत्स्नवरम्” इत्यमरः) । प्रावपेव विजृम्भमाणैः शतपत्रैर्मन्दैः, पिङ्गिताः मयूर-
भक्षणमथादितस्तत्पुत्राः, विषधराः सर्पा यस्यां तथा ; (“शतपत्रः शितापाङ्गः
प्रचलाकी च चन्द्रको” इति हारावली) पञ्च—विजृम्भमाणशतपत्रैः कुशंशयैः,
पिङ्गिताम्बुजाः, विषधराः कण्ठधरास्तङ्गाद्या यस्यां तथा, (“शतपत्रं कुशंशयम्”
इत्यमरः । “विषं स्निग्धं जलेऽपि च” इति विश्वः) । धने द्रव्ये, कामोऽभिलाषो
यस्यास्तैव, कृता भूभृती राक्षः, पञ्च—विन्ध्यस्थ, सेवा यथा । प्रसारित-
वीचिहस्तया प्रियतमयेवोपगूढः ।

इतीति ।—यो विन्ध्यः, उडुताल एव भुजो यस्य सः ताडयः, हरिखरनखर-
विदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैरद्यापि कुम्भसम्भवम् अगस्त्यम्, आह्वयतीवा-
गच्छागच्छत्याह्वानं, करोतीदित्यर्थः, (“कुञ्जरो वारणः करो” । “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः”
इति श्योरप्यमरः) । उत्तोलालङ्कारः । आद्यां वृत्तम् ।

ततो गिरिदशंनोत्तरं, मकरन्दस्तं कन्दपंकजम्, उवाच ।

स्वभावीत्याऽऽह, पश्यति ।—उदञ्चदुत्तिष्ठत्, अवाञ्चदधोगच्छत्, अञ्चितं वपुः
पञ्चाङ्गपूर्वाङ्गे मगति इति ताडक्, [“अपरस्याङ्गे पञ्चभावा वक्तव्यः” इति
मुद्रादिशः] स्तञ्जोत्तानितपृष्ठे निष्ठितं स्थितं ताडक्, मनागीषत्, भुप्रमयमस्य

अपि च—

उत्कर्णोऽयमकाण्डचण्डिमपटुः स्फारस्फुरत्केसरः

क्रूराकारकरालवक्त्रविकटः स्तब्धोर्ध्वलाङ्गुलभृत् ।

चित्त्रेणापि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वाङ्गसङ्कोचनात्

चौत्कुर्वद्गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थो हरिः” ॥

अनन्तरं नीचदेशनद्येव न्यग्रोधोपचितया, उत्तरगोत्रहसमर-
भूम्येव विजृम्भमाणहृहन्नलया, मरुदेशटकायात्रयेव घनसार-
सार्धवाहिन्या, विदग्धजनमधुपानगोष्ठेयव नानाविटपीतासवया,
नलकूबरचित्तवृत्त्येव सततधृतरभया, मत्तमातङ्गगत्येव घण्टा-
रवावेदितमार्गया, सदीश्वरसेवयेवादूरीकृतबहुफलया, विराट-
लक्ष्म्येवानन्दितकीचकशतया, विन्ध्याटव्या कतिचित् पदानि
गत्वा कामिन इव मदनशक्ताकाङ्क्षितस्य जम्बूवृक्षस्य शीतल-
च्छायायां विश्राम ।

ताडक्, लाङ्गुलं पुच्छः, तं विभर्ति इति ताडक्, दंष्ट्राकोटिभिर्विशङ्कटं उडक्,
आलकुडरं मुखगर्भो यस्य ताडक्, उत् उडो, कर्णो यस्य सः ताडयः, सटा-
मुत्कटा कुर्वन् क्रूराकृतिः केसरो सिङ्गः, करिपती गजवरे, क्रमं पादविचपं,
कुर्वते पश्य ; [“पश्य मृगो भावति” इत्यादाविभाव क्रियायाः कर्मत्वम्]
[“पुच्छोऽस्त्री लुमलाङ्गुलम्” । “विशङ्कटं पुच्छ उडक्” इति द्वयोरप्यमरः ।
“सटा लटाकेसरयोः” इति हेमः)] । स्वभावातिरलङ्कारः, “स्वभावातिस्तु
तस्यैव जात्यादिस्थस्य वर्णनम्” इति लक्षणात् । मार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ;
“सूयांशे संसृज्यताः सगुरवः मार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ।

उत्क्रममाणं वर्णयित्वा कान्तगजं वर्णयति, उत्कर्णं इति । —उत्कर्णः, पक्षाण्य-
चण्डिमपटुः, स्फारं बहु, स्फुरन्तः केसरा यस्य ताडयः, क्रूराकारं करालं वक्त्रं मुखं,
तेन विकटो भयानकः, कम्भं निधत्तम्, कर्दमुरिषसं, लाङ्गुलं विभर्ति ताडक्,
चौत्कुर्वन्, गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थोऽयं पुरावर्ती, हरिः सिङ्गः, सर्वाङ्ग-
सङ्कोचनाद्विवेकाद्यभिलिखितुं न शक्यते । अत्र शिरःपदमधिकम् । (“पुरङ्ग-
सिङ्गयोः स्तम्भ-केशेषु यकुण्डुमे । पुत्रागवै विद्यन्ते केसरः स्नात्” इति हेमः) ।

अत्रान्तरे भगवानपि मरीचिमाल्यातपक्लान्तमत्तमद्विष-

अनन्तरं सिंहावलोकनानन्तरं, विभ्याटया विभ्यारण्येन, कतिचित् पदानि गत्वा
 कामिन इव मदनमलाकाऽद्वितस्य जम्बूद्वयं शीतलच्छायाया विमशामेवन्वयः ।
 ("मदनमलाका सारिशां पाठमालिनी" इति हारावली) पक्षे—मदनमलाका
 कामोदयोधका वृत्तिविशेषः, ("मदनमलाका कामो सिद्धोदयमण्ययं वदति" इति
 मर्गः । "आमदनमलाकाऽपि सार्या कामोदयोधयो" इति विश्वप्रकाशः) नात्र-
 चतसिति केचित् । गोचदेयनयेव निम्नभागनयेव, न्ययोधोऽधःप्रदेशावरोधनं,
 तेनोपचितया वृद्धया ; पक्षे—न्ययोधेऽधः, उपचिता तथा, ("न्ययोधो बहुपादटः"
 इत्यमरः) । उत्तरगोपद्वयसमरभूयैव विजृम्भमाणो वृद्धव्रजोऽर्जुनः यस्यां तथा ; ("उत्त-
 रस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरं" इति विश्वप्रकाशः) पक्षे—वृद्धव्रजो धमनस्य यस्यां
 तथा । टक्काया टक्काध्वनेः, यात्रा गमनं टक्कायात्रा, सरदंशस्य टक्कायाया तथैव,
 घनी मेघः, तस्मात् पानीयं, तदर्थं साधुः समूहः, तदादिनो तत्प्रापिका तथा ; यदा—
 टक्केत्यनेन तद्वतिः, सा चासौ यात्रा उत्सवः तथैव ; तदुक्तमुदकं जूमादित्यवदप-
 स्तस्या ; अन्त्यं पूर्ववत् ; ("गमनोत्सवयोर्थात्रा" इति विश्वः) सरदंशे जलाधिनी
 टक्काध्वनियवण्याञ्चलमुद्रतमन्धोरिति निरुद्धा प्रयातीति प्रसिद्धम् ; पक्षे—घनसारः
 कर्पूरं, पुष्पफलहीनः अरबीरसमानाकारपत्रः क्षुद्रभेदो वा, ("घनसारस्तु कर्पूरे
 वृक्षभेदे जलेऽपि च" इति विश्वः) टक्काध्वनेति त्वपपाठः । ["असंज्ञात्वात् उपायोः
 संज्ञाच्छन्दसोः" इत्यस्यानङ्गतेः] विदग्धजनसमुपानमोष्ठेऽव गानाविटैरनेकविङ्गैः,
 शीत आसवा मयं यस्यां तादृशया ; ("विङ्गः पाल्लविको विटः" । "भैरवमासवः शीघ्रः"
 इति हयोरप्यमरः) पक्षे—नागाविटपिपु इतं जातम्, आसवं लाक्षादिकं यस्यां तथा ।
 मलकूरः कुवेरपुत्रः, तस्मिन्मृत्तव सततं धृता रश्मा तन्नामिकाऽसरसी यया
 तादृश्या ; ("अस्येयगुहनी" पुत्रस्तु मलकूरः" इति कुवेरप्रकरणेऽमरः) पक्षे—
 सततं धृता रश्मा कदली यया, ("कदली वारणकुमा रश्मा मोषाऽंशुमत्प्लवा"
 इत्यमरः) । मत्तमातङ्गमत्येव घण्टाया एवः शब्दः, तेनावेदितमार्गया ; पक्षे—
 घण्टारवा वृक्षभेदः, ("घण्टारवा तु श्वपुष्पिका" इत्यमरः) । सदोश्वरसेवयेवा-
 दूगोद्वतानि वृद्धानि बहुविधानि भूयांसि वा, फलानि यस्यां तथा ; पक्षे—अदूरं
 शीघ्रम्, उद्वतानि वृद्धानि घनाद्यानिटनिवारवादीनि फलानि यस्यां तथा । विराट-
 अक्षयवानन्दितं कीचकानां तच्छाखानां, अतं यया ; पक्षे—कीचका वंशविशेषाः,
 ("वैभवः कीचकाश्च सुखे सनन्त्यानिशोदताः" इत्यमरः) ।

लोचनपाटलमण्डलचरमाचलशृङ्गमारोह । ततो मकरन्दः
फलमूलान्यादाय कथं-कथमपि तमभिनन्दिताहारपरिचय-
मकार्षीत्, स्वयं च तद्भक्तशेषमशनमकरोत् ।

अथ तामेव प्रियतमां हृदयफलके सङ्ख्या तूलिकया
निखितामिवावलोकयन् निस्पन्दकरणग्रामः कन्दर्पकेतुर्मकरन्द-
विरचितपल्लवशयने सुप्ताप ।

अथार्द्धयाममात्रावखण्डितायां यामवत्यां तत्र जम्बूतरु-
शिखरे शुकसारिकयोर्मिथः कलहायमानयोः कलकलं
श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच—“वयस्य ! शृणुवस्तावदेतयो-
रालापम्” इति ।

ततः सारिका प्रकीपतरलाक्षरमुवाच—“कितव ! सारि-

चक्रान्तरेऽभिषेकसरे, आतपक्रान्तमत्तमद्विषलोचनवत् पाटलो मण्डलो यस्य
ताडक, सरोचिमालो सूर्यः, चरमाचलयङ्गमस्तगिरिशिखरम्, आरोह । (“श्रेत-
रक्तस्तु पाटलः” । “अस्तस्तु चरमः आभूत्” इति दयोरप्यमरः) । ततोऽस्तगमनोत्तरं,
मकरन्दः फलमूलान्यादाय तं कन्दर्पकेतुम्, अभिनन्दिताहारपरिचयमकार्षीत्, स्वयं
च तद्भक्तशेषमशनमकरोत् ।

अथ फलाशयनोत्तरं, हृदयफलके हृदयपट्टे, सङ्ख्या तूलिकया कूर्चिकया,
निखितां तामेव स्वप्रदृष्टामेव, प्रियतमामवलोकयन् ध्याने पश्यन्, निस्पन्दकरणग्रामो
नियत्रसकलेन्द्रियः, कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपल्लवशयने सुप्ताप । (“अथ तूलिका
कूर्चिका” इति हेमः) । नक्तत्रतकन्दमूलाशनपल्लवशयनशयनेन गिरो तपस्वरथं
ध्वनितम् ।

गिरिः सद्यः फलदायत्वं दर्शयति, अवेण्यादिना ।—अथ शयनोत्तरम्,
अर्द्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्त्या तत्र जम्बूतरुशिखरे तस्मिन् जम्बूवृक्षागे,
मिथः कलहायमानयोः शुकसारिकयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच ।
[“निषोऽन्धोऽन्धं रक्षस्यपि” । “तौ यामप्रद्वरो समौ” इत्युभयवाप्यमरः] । किमिच्छाह,
वयस्येति ।—वयस्येतयोरालापं तावच्छृणुव इति ।

ततः कलहानन्तरं, सारिका प्रकीपतरलाक्षरं [क्रियाविशेषणम्] उवाच—कितव ।

काऽन्तरमन्विष्य समागतोऽसि ? कथमन्यथा राविरियतो
तव ?" इति । तच्छ्रुत्वा शुक्रस्तामवादोत्—“भद्रे ! अपूर्वाऽय
कथा मया श्रुता प्रत्यक्षीकृता च, तेनायं कालातिपातः” ।
अथ समुपजातकुतूहलया सारिकयाऽनुरुध्यमानः कथयितु-
मारभे ।

“अस्ति सुधाधवलैः, बृहत्कथारम्भैरिव शालभञ्जिकोपेतैः,
वृत्तेरिव समाणवकक्रीडितैः, करियूथैरिव समस्तवारणैः,
सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः, बलिभवनैरिव सुतलसन्निवेशैः,
वैश्वभिरुपशोभितम् ; धनदेनापि प्रचेतसा, अजापालेनापि

भूतम् । सारिकाऽन्तरमन्विष्य, अन्वेषणं तथा सह सम्बन्धो लक्ष्यते ; समागतोऽसि ?
अन्यथा सारिकाऽन्तरमन्वन्ध्यामिव, तत्रेण्य तदारमने लक्षणा ; इयतो राविरिति ।
तच्छ्रुत्वा शुक्रस्तामवादोत्—भद्रे ! अपूर्वा कथा श्रुता प्रत्यक्षीकृता च ।
कथायाः शब्दप्रवक्ष्य प्रत्यक्षासम्भवात् तदर्थं भूतक्रियाया अपि प्रत्यक्षासम्भवात्
तदाश्रया जना लक्ष्यन्ते ; तेनायं कालातिपातः सदागमनेऽतिकाल इत्यर्थः । अथ
बृहत्कथारम्भैरिव, समुपजातकुतूहलया सारिकयाऽनुरुध्यमानः शपथादिना भूयो,
भूयोऽर्ध्यमानः, शुक्रः इति शेषः, कथयितुमारभे ।

कुसुमपुरं नाम नगरमस्तीत्यन्वयः । कीदृग्देवसभिरुपशोभितम् ? सुधाधवलैः
“कृद्धी” इति प्रसिद्धं लेपनद्वयं, (“सुधा लेपोऽमृतं कृद्धी” इत्यमरः) । बृहत्कथा
मुपादकृतिः, तदारम्भैरिव शालभञ्जिकोपेतैः शालभञ्जिका नायिकाविशेषः ; पक्षे—
शालभञ्जिका पुत्तलिका, (“शालभञ्जो पाञ्चानिका च पुत्तलिका” इति हेमः) ।
तत्तैरिव कृद्धीभिरिव, समाणवकक्रीडितैः माणवकक्रीडितं नाम कृद्धीविशेषः,
“माणवकं भातलगाः” ; पक्षे—माणवकानां गियूनां, क्रीडितानि तैः संहितानि
तैः । करियूथैरिव समस्तवारणैः समस्तगजैः ; पक्षे—सन्निवृद्धैः, (“सप्तवारणमिच्छन्ति
द्यानक्रियकरे रिपे । महाप्रासादवीथीनां वरणे चाप्यप्राप्ये ॥” इति विश्वप्रकाशः ।
“निर्व्यूहो सप्तवारणम्” इति वैजयन्ती । “सत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात् प्रगीवो सप्तवारणः”
इति हेमः । “निर्व्यूहः श्रेष्ठो दारे निर्यासे नागदलके” इति विश्वप्रकाशः) ।
सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः गवाक्षो वातरविशेषस्तस्मिन्निहितैः ; पक्षे—सगवाक्षैः
सगवादायनैः । बलिभवनैरिव सुतले पाताळविशेषे, सन्निवेशो येषां तैः ; पक्षे—

रामेण, प्रियंवदेनापि पुष्पकेतुना, भरतेनापि शत्रुघ्नेन, तिथि-
परेणाप्यतिथिसत्कारपरेण, असङ्गेनापि सङ्गावता, अमर्म-
भेदिनाऽपि वीरतरेण, अपतितेनापि नानासवासक्तेन, सुदर्शने-
नाप्यचक्रेण, अजातमदेनापि सुपतीकेन, अपक्षपातिनाऽपि
हंसेन, अविदितस्नेहजयेणापि कुलप्रदोषेन, अग्रन्यिनाऽपि वंश-
पोतेन, निदाघदिवसेनेव वृषविवर्धितरुचिना, माघविराम-
दिवसेनेव तपस्यारम्भिणा, अग्रहेणापि काव्यजीवज्ञेन, पौरजने-
नानुगतम् ; घनागमदिवसेनेव दशितखण्डाभ्रेण, विलातटेनेव

शोभनस्तनमन्त्रिवेगी येषां तैः । पौरजनेनानुगतमित्यन्वयः । घनदेनापि क्वचरेणापि,
अभेतमा वरुणेनेति विरोधः ; घनदो घनदाता, प्रकटं चेतो यस्य स इत्यविरोधः ।
अजातमदो जावातः, रामः पशुविशेष इति विरोधः ; केचित् त्वजावातो रामपूर्वजः,
रामो दाक्षर्यविरिति विरोधः ; (“जावातः स्यादजाजोवः” । “रामः समरो गवयः
अग्रः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्याः” इत्यभयवाक्यमरः) अकारो वासुदेवः, तस्माज्जातोऽजः
कामः, तमापाकुर्यात् तादृक्, अत एव समवतीति रामः [णिङ्गन्तादम्, ततोऽण्]
स्त्रोणां कौटुम्भिकारक्षसाङ्गनेत्यविरोधः । प्रियंवदो गन्धर्वविशेषः, पुष्पकेतुः काम
इति विरोधः ; प्रियं वदतीति तादृक् तेन, [“प्रियवज्जीः वदः मृच्” इति खन् ।
“अरुविषत” इति मृम] पुष्पकेतुः पुष्पाभरणसेनेत्यविरोधः । भरतः केकेयोत्तमयः,
शत्रुघ्नः सोमतिरिति विरोधः ; भे नक्षत्रे रतस्तेन ज्योतिषिकेण, जन्मघातकेनेति
परिहारः । तिथौ विदिततत्तत्तिथिरुसंवि, परेण रतेन, न तिथिसत्कारपरोऽतिथि-
सत्कारपर इति विरोधः ; अतिथीनामानन्तूनां सत्कारपरेणेति परिहारः, (“यागन्तु-
रतिथिर्ना गृह्यगते” इत्यमरः) । असङ्गेन बहुवाद्बन्धमारहितेन, सङ्गावतः
सङ्गासङ्घितेनेति विरोधः ; असङ्गेनाग्रहेण, सङ्गावता पण्डितेनेत्यविरोधः,
(“मधमास्त्रन्दनं सङ्गाम्” । “सङ्गावान् पण्डितः कविः” इत्यभयवाक्यमरः) । अमर्म-
भेदिनाऽपि वीरतरेण काण्डेन, काण्डस्य मर्मभेदित्वं प्रसिद्धं, तादृहत्वेन वर्णनं
विरोधः ; (“अग्निहोत्रो वीरतरोऽस्य कष्टकः” इति दारावली) मर्मं रहस्यं, तदभेदकेन,
वीरतरेणातिगूरेणेति परिहारः । अपतितेन भूमावपतितेन, नानासवासक्तेनानेक-
सङ्गासङ्घेनेति विरोधः ; (“मैरेयमासवः शोधः” इत्यमरः) अपतितेनाप्रायश्चित्तादिकं,
गानां सभा अनेकयन्त्राः, तेषांसङ्घेनेति परिहारः, (“यत्रः सप्तोऽध्वरो यामः”

प्रबालमणिमण्डितेन, देवाङ्गनाजनेनैवेन्द्राणीपरिचयविदग्धेन,
वनगजेनेव पल्लवपल्लवितरुचिना, कोजिनेनेव परपुटेन, भ्रमरे-
णेव कुसुमेषु लालितेन, जलीकसेव रत्नाकुटिमिदुषेण, याज-
केनेव सुरतार्थिना, महानटवाहुनेव वल्गाङ्गजनेन, गरुडपदेन
विलासिहृदयतापकरेण, अम्बासुरेणेव शूनानामुपरिगतं न,
वेद्याजनेनाधिष्ठितं कुसुमपुरं नाम नगरम् ।

(इत्यमरः) । अजातमदेनामभूतशनेन, सुप्रतीजेन तत्रामकगजेनेति विरोधः ;
अजातमदेनामजाताहृदयेण, मृदुपत्नीकसङ्गस्य नेनेति परिहारः, ("पदं प्रतीको-
ऽवयवः" इत्यमरः) । सुदर्शनेनापकरण, विष्णुपकथ्य सुदर्शनेन इति संज्ञाति विरोधः ;
अपकेशदम्भेन, ("जगत्तुल्यं ननु च दम्भे भद्रव्याङ्ग्यः" इति रत्नोदयेन) शोभन-
दर्शनं यस्येति विरोधः । न पल्लवगुरुता, पल्लवोपपल्लवतां नन, पल्लवपल्लव-
विरोधः ; अकारे विष्णो, पल्लवतां तादृशेन, हंसन विष्णुस्य समं जनेन तत्र
परिहारः, ("अकारो बानुदेवः स्यात्" इत्यमरः । "हंसो विष्णुर्हंसोऽस्येति
च विद्वान्तरं" इति विश्वः) । न विदितः खड्गस्य तेलस्य, क्षयो येन तनापि
कुलप्रदीपेनेति विरोधः ; न विदितः खड्गस्योऽनुरागक्षयो येन, कुलस्य वंशस्य,
प्रदीपेन प्रकाशनेति परिहारः । अग्न्याना पर्वरहितेन, वंशयोनेन वंशादुरेति
विरोधः ; अग्न्याना गृहहृदयेन, वंशयोनेन मन्त्रुनाभिकेयेति विरोधः । निद्रा-
टिगजेनेव वृषेण वृषभनट्टमणेन, विवर्धितरुचिना प्रवृद्धतापेनेत्यर्थः ; पक्षे—वृष-
भने, विवर्धितरुचिना । माघविरामदिवसेनेव तपस्यस्य फाल्गुनस्य, आश्विमा ; ("स्यात्
तपस्यः फाल्गुनिकः" इत्यमरः) पक्षे—तपस्या तपश्चरण, तटारभिषा । अग्रेण्यापि
काव्यगीवजेन गुरुगुरुधनेन ; पक्षे—काव्यस्य जीवज्जेनाशयजेन । वेद्याजनेनाधि-
ष्ठितमित्यन्वयः । घनागमदिवसेनेव दशितखण्डाभेण दशितखण्डमेधेन ; पक्षे—
खण्डाभं दक्षवतविशेषः, तथा च वामनः,—“विचित्रमोषपरिमण्डलं च चतैः
समन्तादिशटेरुपेतम् । खण्डाभमेतद्दृशनायनेखं विस्वाधरीमङ्गविभूषणाय ॥” इति ।
वेद्यातटेनेव प्रबाला विदुषाः, मणयश्च तैर्मण्डितेन ; पक्षे—प्रबालैरुत्तमकेणैर्विदुषैर्वा,
मणिभिर्मण्डितेन ; यदा—प्रबालमणिदंस्तद्यतविशेषः, तथा च वामनः,—“गा-
ह्नोऽसंयोगात् स प्रबालमणिर्भवेत्” इति । देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणी शची, तस्याः
परिचयविदग्धेन ; पक्षे—इन्द्राणी रतो बन्धविशेषः, “निगच्छद्वयसङ्गतनानुभ्यां

यत्र च सुरासुरमौलिमालालालितचरणारविन्दा, शुभ्र-
निशुभ्रमहावनदावज्वाला, महिषमहासुरगिरिवज्रसार-
धारा, प्रणयप्रणतगङ्गाधरजटाजूटस्वलितजाङ्घवीजलधारा-
धौतपादपद्मा, भगवती कात्यायनी वेतालाभिधाना स्वयं
प्रतिवसति ।

भवति आभ्यासात् । इन्द्राणोरचितत्वाद्विन्द्राणोन्वाख्यश बन्धः ॥" इति । वनगजेनेव
पक्षवे किसलये, पक्षविता विठ्ठा, रुचिरिष्ठा जिन तेन ; पक्षे—पक्षवेः पक्षवेषु वा
विटैविटेषु वा, विवर्द्धितरुचिना, ("पक्षवः किसलये विट्ने विटारे विटपेऽपि च"
इति विश्वः) । कोकिलेनेव परञ्जात् पुष्टेन ; पक्षे—परमव्यर्थे, पुष्टेन । समरेणेव
कुसुमेषु पुष्पेषु, खालितेन ; पक्षे—कुसुमेषुषा कामेन, खालितेन । जल्लोकसेव
रक्ताकटिः रुधिराकटिः, तत्र निपुष्टेन ; ("रक्तवतजगोष्ठितम्" इत्यमरः) ["जल्लो-
सेन" इति पाठे—पूर्वम्लोकाः शब्दात् सार्धेऽण् पश्चात् समासः] पक्षे—रक्ताना-
ममुरक्तानाम्, आकटिस्तत्र निपुष्टेन । (शाब्दिकेभ्यः जल्लोकाभिः कथितोऽयं जल्लोकसः"
इति शब्दभेदप्रकाशः) । याजकेनेव सुरता सुरत्वं, तदर्थिना ; [भावे तल्, "तत्तन्त्रं
स्त्रियाम्" इति स्त्रीत्वम्] पक्षे—सुरतं निपुष्टेन, तदर्थिना । महानटबाहुनेव
शिवभुजेनेव, बलाङ्गनेन ; पक्षे—बलाङ्गलासिना, ("भुजङ्गोऽङ्गिलासिनोः"
इति विश्वः) । गरुडेनेव विन्ने आसितमुपवेष्टुं शीलं येषां तेषां सर्पाणां, छटयताप-
करेण ; पक्षे—विलासिनां स्वामइतत्रिलमनशीलानां, छटयतापकरेण । अन्धा-
सुरेणेव शूलानामुपरिगतेन ; [टारा इत्यादाविवाहप्रथाभिप्रायेण बहुवचनम्]
अन्धामुरो भेरवेण शूलाये रोपित इति कथा ; पक्षे—शूलानामुपरिगतेन अन्धत्वं
ल्लिताभ्यो वेद्याभ्योऽधिकेनेति भावः, ("मृथो प्रहरणे शूलः केतने योगरीगयोः ।
खलादेव वधार्थाय कोलके पण्ययोर्विति ॥" इति विश्वप्रकाशः) ।

यत्र कुसुमपुरे, वेतालाभिधाना स्वयं प्रतिवसतीति सम्बन्धः । सुरासुरेति
स्पष्टम् । शुभ्रनिशुभ्रावेव महावनं तस्य दावज्वाला आख्याग्रिशिखा, ("दवदावो
वनारण्यवृक्षो" इत्यमरः) । महिषेति रूपकं, "विषयभेदतादृश्यरसजनं विषयस्य यत्"
इति लक्षणात् । प्रणयेन प्रीत्या, प्रणतो यो गङ्गाधरस्तस्य जटाजूटान् खलितान् या
जाङ्घवीजलधारा तथा धौतपादपद्मा ; एतेन न केवलं भर्तृव्यं प्रणयान्, किन्तु
सपत्न्याऽपि पादस्नानमाचरितमिति ध्वनितं, तेनातिवृत्तभावं ध्वनितम् ।

यस्य च परिसरे सुरासुरमुकुटकुसुमरजोराजिपरिमल-
वाहिनी, पितामहकमण्डलुवर्मद्रवधारा, धरातलगतमगरसुत-
शतसुरनगरसमारोहणपुण्यरज्जुः, ऐरावतकटकषणकम्पिततट-
हरिचन्दनस्यन्दनसुरभितसलिला, सलीलसुरसुन्दरीनितम्ब-
विम्बाडिततरलिततरङ्गा, स्नानावतीर्णसप्तप्रिजटाटवीपरिमल-
पुण्यवेणिः, एणतिलकमुकुटजटाजूटविकटकुहरभ्रान्तिजनित-
संस्कारतयेव कुटिलावत्ता, धरणीव सार्वभौमकरस्यर्गा-
भोगक्षमा, जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमद्भ्रमरमाला-
ऽनुभीयमानजलमग्नकुमुदपुण्डरीका, कन्दोविवितिरिव मालिनी-
सनाथा, हतान्धतमसाऽपि तमसाऽन्विता, वीचिकलिताऽप्य-
वीचिदुर्गेमा, भगवती भागीरथी वहति ।

यस्य पुरस्य, परिसरे प्रान्ते, भागीरथी गङ्गा, वहतीति सम्भवः । सुरासुरेति ।
पितामहस्य वद्वणः, कमण्डलीवर्मद्रवधारा धारा । धरातलगतमगरसुतशतस्य
सुरनगरसमारोहणार्थे पुण्यरज्जुः । ऐरावतस्य कटकषणेन गण्डस्थलवर्धनेन,
कम्पिततटहरिचन्दनस्य स्यन्दनेन प्रसवणेन, सुरभितसलिला । सलीलं [क्रिया-
विशेषणं] सुरसुन्दरीनितम्बविम्बाडितभिस्तरलिततरङ्गा । स्नानावतीर्णसप्तप्रिजटा-
टव्याः परिमलपुण्यवेणिः पुण्यवशाद्वा । एणतिलकशब्दः, मुकुटे यस्य तस्य जटाजूट-
विकटकुहरं भ्रान्तिर्भ्रमणं, तेन जनितसंस्कारतयेव कुटिल आवर्ता जलजमस्तस्यतो,
("यादावर्ताऽस्मिन्ना भ्रमः" इत्यमरः) । धरणीव सार्वभौमशक्रवत्ता ; पक्षे—
सार्वभौम उत्तरदिग्गजः, तस्य करस्यर्गोऽभोगक्षमा, उभयोरेकदिक्स्थित्यादिति भावः,
("स्यर्गः स्थानदानयोः" इति विश्वः) । जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमन्ती
आमो भ्रमरमाला तथा अनुभीयमानानि जलमग्नकुमुदपुण्डरीकाणि यस्यां सा ;
पक्षे—कुमुदपुण्डरीको दिग्गजो । कन्दोविवितिर्गन्धविशेषः, तदन्धामालिनी कन्दोविशेषः,
तेन सनाथा ; "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" ; पक्षे—मालिनीनामिका
जदो । हतान्धतमसाऽपि नाशितान्धकाराऽपि, तमसा अन्धकारेण, अन्वितेति विरोधः ;
तमसागामिषया नया, अन्वितेति परिहारः । वीचिभिस्तरङ्गैः, कलिता व्याप्ताऽपि,
न वीचिभिर्दुर्गेमेति विरोधः ; पक्षे—अवीचिर्नरकभेदः, ("तद्देहास्तपनावीचिमहा-
वीरवरीरवाः" इत्यमरः) ।

यच्च दिशि दिशि तारागणमिव कुसुमनिकरमुदङ्गिः,
 उत्तन्निभितजलदैः, अनुरकरकशाभिघातपरवश-रविरयतुरगयास-
 विषमितपद्मवैः, चन्द्रचमूकचरणसङ्क्रान्तामृतकणनिकरसेक-
 मञ्जातवहलसुकुमारनवकिसलयसहस्रदर्शिताकालसन्ध्याविभ्रमैः,
 भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः, महावीरैरिव नारिकेली-
 धरैः, असंस्कृततरुणैरिवातिदूरप्रसारिताक्षैः, मत्तमातङ्गकुश-
 स्थनदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैः, सारिष्टैरपि विरजीविभिः,
 उपवन-पादपैरुपशोभितम्, अदितिजठरमिवानेक-देव-कुला-
 ध्यातितं, पातालमिव महाबलिशोभितं भुजङ्गाधिष्ठितं च,
 सुरालयैरपि पवित्रं, भोगिभिरपि निरुपद्रवम् ।

यत्र च सुरतभरखिवसुप्तसीमन्तिनीरत्नताटङ्गमुद्राङ्कित-
 बाहुदण्डः, प्रचण्डप्रतिपक्षलक्ष्मीकेशपाशकुसुममालाऽऽमोद-

सन्ध्यातिशयोक्त्याऽऽह । उपवनपादपैरुपशोभितमित्यन्वयः । दिशि दिशेति
 व्यष्टम् । अत एवोत्तन्निभितजलदैः । अनुररिति । ("अत्रादेस्ताङ्गनी कया" इत्यमरः) ।
 यासो मञ्जवम् । शेषं व्यष्टम् । भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः ; पक्षे—सन्
 श्रेष्ठः, य आरामस्तदाश्रितैः । असंस्कृततरुणैरिवातिदूरं प्रसारिते अविश्वी यैस्तैः,
 अठाक्षदमंगानभिज्ञादिति भावः, [बहुव्रीहो "सङ्ख्ययाः स्त्राङ्गात् षच्" इति षच्]
 यदा—अतिदूरं प्रसारिता अवाः पाशकाः यैस्तैः ; ("अवाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे"
 इत्यमरः) पक्षे—अवा विभीतकाः, ("विभीतकाः । नाऽवस्तुराः कर्षणलो भूतावासः
 खलिद्रुमः" इत्यमरः) । मत्तमातङ्गकुशस्थनदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैरुद्यतकेश-
 कैश्चैः, नातिवचनमेतत् ; पक्षे—केसराः उवाः, ("आम्नेयः केसरो नागकेसरः" इत्य-
 मरः) । सारिष्टैरपि मरचसूचकयोगविशेषसहितैरपि, विरजीविभिः ; पक्षे—
 सारिष्टैः फेनिष्ठवसहितैः, ("सरिष्टः फेनिष्ठः समो" इत्यमरः) । अदिति-
 जठरमिव देवमातुल्यदरवत्, अनेकं देवकुलं देवसमूहः, तेनाध्यातितम् ; पक्षे—
 देवकुलं देवगृहम् । सुरालयेमंद्यगृहैरपि, पवित्रमिति विरोधः ; सुरालयेर्देवगृहे-
 रित्यविरोधः । भोगिभिः सर्वैरपि, निरुपद्रवमिति विरोधः ; भोगिभिः सुखिभिः
 इति परिहारः ।

सुरभितकरकमलः, प्रशस्तकेदार इव बहुधान्यकार्यसम्पादकः,
शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसति ।

यो बलभित् पावको धर्मराट् निःकृतिः प्रचेताः सदागतिः
धनदः शङ्कर इत्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिः, पायं इव सुभद्रोपेतः
सभीमसेनश्च, कृष्ण इव सत्यभामोपेतः सबलश्च ।

सुराणां पाताऽसौ स पुनरतिपुण्यैकहृदया
ग्रहस्तस्यास्थानं गुरुवचितमार्गं स निरतः ।
करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिप्रणयितां
स सर्वस्वं दाता तृणमिव सुरेशं विजयते ॥

यस्य कुसुमपुरनामनगरं, शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसतीति सम्बन्धः ।
सुरतेति स्पष्टम् । प्रशस्त इति स्पष्टम्, अनेन कथयिष्ये पूर्वकमारम्भः स्थायितो-
क्यतेति धनितम् । प्रशस्तकेदार इव विपुलवनामव, बहुधान्यकार्यसम्पादकः,
("पुत्रपुंसकयावन्मः केदारः चैवम्" इत्यमरः) पायं—बहुधा बहुप्रकारेण,
अन्यकार्यसम्पादकः ।

यः शृङ्गारशेखरः, बलभित्कृद्वलभेता, पावकः पवित्रकर्ता, धर्मराजते धर्म-
राट्, निर्गता कृतिः स्पष्टं यस्य तादृशः, ("ज्ञातर्गतो हृष्यायां च स्पष्टायां च शुभदा च"
इति रमणः) प्रकृतं चेतो यस्य स प्रचेताः, सताम् भा साकल्येन, गतिानंवांशं
यस्यात् तादृशः, धनदो धनदाता, शङ्करः कल्याणकारी ; पचे—बलमिदिन्द्रः,
पावको रक्षिः, धर्मराट् यमः, निःकृतो राजसः, प्रचेताः वरुणः, सदागतिर्वायुः,
धनदः कुर्वेत्, शङ्करः शिवः, इत्यष्टमूर्तिरप्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिरप्य-
नष्टमूर्तिः नाटो मूर्तयाऽप्यनष्टमूर्तिरिति विरोधः ; अनष्टा मूर्तिरस्य अनष्टमूर्तिरिति
परिहारः । पाय इराजुन इव, सुभद्रोपेतः, भीमसेनेन सहितः अभीमसेनः ;
पचे—श्रीरामभद्रेण कल्याणेन युतः, भीमया सेनया सहितः । कृष्ण इव सत्य-
भामोपेतः, सबलः समष्टिभद्रः ; पचे—सत्यं च, मा च दोषित्य, मा च लज्जाय,
ताभिर्धृतः, सबलः सचेत्यः ।

सुराणामिति ।—यसांविन्द्रः, सुराणां देवानां, पाता रक्षकः, मद्यपि इत्यपि
शेषमहिषा चयः, शृङ्गारशेखरः पुनरतिपुण्यं पवित्रम्, एकं हृदयं यस्येत्युत्कर्षं
इन्द्रात्, तद्वेन्द्रज, चाप्याग्रे सभायां, गुरुर्भूषणतिः, यदो भद्रेषु प्रथितः, तस्यैतद्वत्

जीवाकृष्टिं स चक्रे मृधभुवि धनुषः शत्रुरासीद्गतासु-
 लक्ष्माणिर्मार्गणानामभवदरिवले तदग्रशस्तेन लब्धम् ।
 मुक्ता तेन घमेति त्वरितमरिवलैरुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा
 पञ्चत्वं द्वेषिसैन्ये स्थितमवनिपतिर्नाप सङ्ग्रान्तरं सः ॥

यत्र च राजनि राजनीतिचतुरे चतुर्दधिमेषुलाया भुवी
 नायके शासति वसुमतीं पिष्टकार्यं वृषोत्सर्गः, शशिनः कन्या-
 तुलारोहणं, योगे शूलव्याघातचिन्ता, दानच्छेदः करिकपोलेषु,

अप्याने गुरुमंडान्, यद्वा निर्वन्ध इत्यर्थः, ("निर्वन्धोपरागाकांदयो यदाः" इत्य-
 मरः) स राजा, उचितमार्गे निरतः सक्तः, तच्छेदय, करो दत्तः, अतकोटिप्रणयितां
 यत्रप्रणयितां, वदति, ("अतकोटिः स्वः शम्भो दधोद्विरग्रनिर्दयोः" इत्यमरः)
 अतकोटिसङ्ग्रहद्वयप्रणयिता सामिवावतेति याचकद्वयोऽर्थः, स राजा, सर्वसं-
 दाता, ["न लोका—" इति निषेधात् स्वमंषि पठो न] सुरेशनिन्द, त्वमिष विजयते,
 ["विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्] विरोधाभासोऽलङ्कारः । शिखरिणी कन्दः,
 "रुहेन्द्रेन्किंवा यमनसमला गः शिखरिणी" ।

जीवेति ।—स शङ्कारशेखरः, मृधभुवि धनुषो जीवायाः प्रणयिताः, आकृष्टि-
 माकर्षणं, चक्रे, शत्रुर्गतासुरासीत् ; धनुषो जीवाकृष्टिः शत्रोर्मरणमित्यसङ्ख्यलङ्कारः ;
 अपलातिशयोक्तिश्च । ("मोर्वा जीवा गुणो गत्या गिघ्रा वाष्पासनं गुणं" इति हेमः)
 अरिवले मार्गणानां लक्ष्माणिरभवत्, तेन राज्ञा, तेषामरोणां, यशो लब्धं, तेन राज्ञा,
 यमा चान्तिः, मुक्तेत्यरिवलेस्त्वरितमुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा मुक्ता, द्वेषिसैन्येऽरिवले, पञ्चत्वं
 मयुः, स्थितं, ("प्यात् पञ्चता काञ्चधर्मः" इत्यमरः) स राजा, सङ्ग्रान्तरं
 युद्धान्तरं, न आप प्राप, एकस्मिन्नेव युद्धे रिपूणां नाशमिति भावः, ("मृध-
 माकन्दमं सङ्ग्रामं" । "लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च" इति दयारव्यमरः) । शेषोऽप्यत्र ।
 सङ्घरा कन्दः, "समेधांसां मयेष्ट विमुनियतिपुता सङ्घरा लोपितेयम् ।"

यत्र यस्मिन्, चतुर्दधिमेषुलाया भुवी नायके राजनीतिचतुरे राजनि
 वसुमतीं वृषिर्वा, शासति सति । परिसङ्ग्रया आह । पिष्टकार्यं वृषस्य नाशक
 अन्वस्य वा, उदाहपूर्वकल्याणः, वृषो धर्मश्च, एवकारः सर्वत्र योज्यः । यद्यपि
 प्रदार्ष्टान्तरिणापि परिसङ्ग्रयापपद्यते, तथाऽपि सप्ततितकस्यैव सतिरिति अत्रवितुम-
 न्युत्तमं पिष्टकार्यं नृपंमिति भावः । शशिन एव कन्या तुला च शशिः, तथा-

दक्षिणवामकरणं दिङ्निश्चये, शरभेटो दधिषु, शृङ्गनावस्थो वर्ण-
ग्रथनासु, उत्प्रेक्षाऽऽत्तेषु, काव्यालङ्कारेषु, लक्षदानच्युतिः मायकानां
क्षिपां सर्वविनाशः, कोशमङ्गोचः कमलाकरेषु, जातिहोनता
दुष्कलेषु न पुष्पमालासु, शृङ्गारहानिर्जरत्करिषु न जनेषु,
दुर्वर्णयोगः कटकादिषु न कामिनीकान्तिषु, गान्धारविच्छेदो
रागेषु न पौरवनितासु, खर्माभावो नीचसेवकेषु न प्रारजनेषु,

मारोहणं, तुलारीदण्डयोग्यमान्यथापराधिनोऽभावादिति भावः । योगे विष्कम्भादि-
योगे एव, शृङ्गारहानौ योगविशेषौ, तयोश्चिन्ता, न तु शृङ्गारव्यापकादयः, तस्य
चिन्ता । करिकपोलेषु एव दानस्य सदस्य, विच्छेदः, न तु वितरणस्य विच्छेदः
दिङ्निश्चये एव दक्षिणवामकरणम् अस्मादयं दक्षिणोऽस्मादयं वाम इति, दक्षिण-
वामौ इत्यौ पादौ कर्णौ वा, तयोः करणं हेतुः, [कर्त्र हिंसायाम् । वागमका-
ज्ञवे ल्युट्] । दधिष्वेव शरभेटः शरस्य दण्डवभागाव, भेटो नाशः, न तु शरैर्वाणे-
भेटः । वर्णग्रथनामेव काव्यपरिदुष्टस्य विशेषनिवृत्तिः, शृङ्गभावश्च, न तु शृङ्गव्या-
पादवशेन, वशः । काव्यालङ्कारेष्वेवोत्प्रेक्षाऽऽत्तेषु, उत्प्रेक्षाऽऽत्तेषावसङ्गारो, तद्वृत्तः
शब्दो लक्ष्यते इत्येकवचनोपपत्तिः ; उत्प्रेक्षा अनवधानं, तथा पालेपो निन्दा,
अतोऽन्यत्र नास्ति, ("उत्प्रेक्षाऽनवधानेऽपि काव्यालङ्कारेऽपि च" इति तिष्ठः ।
"सर्ववर्णोत्प्रेक्षापरीवादापवादवत्" इत्यमरः) । मायकानामेव भक्तस्य दान-
हण्डनं, तस्य च्युतिः, न तु लक्षदानस्य वितरणस्य, च्युतिः । क्षिपामेव सर्वविनाशः
सर्वनाशः, [व्यत्यभिप्रायेण बहुवचनम्] न तु सर्वेषां वीणां पक्षिणां, नाशः
कमलाकरेष्वेव कोशस्य कुट्टनस्य, मङ्गोचः, न तु कोशस्य सङ्कटोत्थनस्य, मङ्गोचः
दुष्कलेष्वेव काव्या सामान्येन, होनता, न पुष्पमालासु, न च जातीनां तत्कमुकानां,
भक्त्यात्, ("जातिजातं च सामान्यम्" इत्यमरः) । अरत्करिष्वेव शृङ्गारहानिमण्डन-
हानिः, न तु जनेषु शृङ्गारस्य रसस्य, हानिः, ("रसे नाद्य च शृङ्गारः करि-
मण्डन एव च" इति तिष्ठः) । कटकादिष्वेव शमरयेष्वेव, दुर्वर्णस्य रक्तस्य, योगः, न तु
कामिनीकान्तिषु कुम्भितवर्णयोगः, ("दुर्वर्णं रक्तं रक्तम्" इत्यमरः) । रागेष्वेव
गान्धारस्य स्वरस्य, विच्छेदः, न तु पौरवनितासु गान्धारं सिन्दूरं, तस्य छेदः,
एतेन न काऽप्येतद्राज्यं विधवेति ध्वनितम् ; ("निषादवर्णभगान्धार—" इत्यमरः ।
"गान्धारं रक्तचूर्णं च सिन्दूरं रक्तबालुकम्" इति इरावली) । नीचसेवकेष्वेव

मलिनाम्बरत्वं निशासु न जनेषु, चलरागता गीतेषु न विदग्धेषु,
वृषडानिर्निधुवनलीलासु न धीरेषु, भङ्गुरत्वं रागविकृतिषु न,
चित्तेषु, अनङ्गता कामदेवे न परिजने, मारागमो यौवनो-
दयेषु न प्रकृतिषु, द्विजाघातः सुरतेषु न प्रजासु, रसनावन्धो-
रतिकलहेषु न दानानुमतिषु, अधररागिता तरुणीषु न परि-
जनेषु, कर्त्तनमलकेषु न पुरन्ध्रीषु, निस्त्रिंशत्वमसौनां न
पुरुषाणां, करवालनाशो योधानां परं व्यवस्थितः ।

यस्य च महिषी दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितालिगणा,

खर्मस्य परम्परागुह्येः, अभावः, न तु परिजनेषु खर्मस्य वस्त्रभेदस्य पौरुषस्य वा,
अभावः, ("खर्मः परम्परागुह्यो वस्त्रभेदेऽपि पौरुषे" इति धरणिः) । निशास्त्रेव मलि-
नाम्बरत्वं, न जनेषु, अम्बरं वस्त्रमाकाशाय । गीतेष्वेव गानेष्वेव, चलरागता, न
विदग्धेषु, रागो मानवादिनुरागय । निधुवनलीलास्त्रेव वृषस्य युक्तस्य, दानिः,
न धीरेषु वृषस्य धर्मस्य, दानिः, ("ज्येष्ठाऽमुधर्मयुक्तेषु स्मृतोऽसौ वृषभे वृषः"
इत्युत्पत्तिनी) । रागविकृतिष्वेव भङ्गुरत्वं, न चित्तेषु भङ्गुरत्वं कुटिलत्वम् । काम-
देवे एवाङ्गता अशरीरत्वं, न परिजनेऽनङ्गता असम्बन्धिता । यौवनोदयेषु एव
मारस्य कामस्य, उदयः, न प्रकृतिषु मारस्य मारस्य, उदयः, [मङ्-
प्राप्त्यागी । भावे चञ्] । सुरतेष्वेव द्विजैर्दत्तैः, आघातः, न तु प्रजासु
राज्याङ्गेषु प्रजासु, द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां वा, घातः । रतिकलहेष्वेव
रसनायाः काञ्चराः, बन्धः, न दानानुमतिषु रसनाया जिह्वायाः, बन्धो जडता,
("स्त्रीकव्यां मेतुला काञ्ची समको रसना तथा" । "रसज्ञा रसना जिह्वा" इत्यु-
भयवाच्यमरः) । तरुणीष्वेवाधरव्याधरोष्ठस्य, रागिता, न परिजनेष्वधरे नीचे,
अनुरागिता । अलकैष्वेव कर्त्तनं कुटनं, न पुरन्ध्रीषु स्त्रीषु, सुवीर्यादत्तं, ("दाराः
स्यात् व कुटुम्बिनी । पुरन्ध्री" इत्यमरः । "कर्त्तनं च दयोन्वेदे नारीणां सुवर्णनिर्मितौ"
इति विश्वः) । अभीनासेव खड्गनासेव, निस्त्रिंशत्वं त्रिगीतास्त्रिंशद्भ्योऽङ्गलिभ्यो निस्त्रिंश-
सत्त्वं, [सङ्गायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः" इति उच्यते] न पुरुषाणां निस्त्रिंशत्वं
भङ्गुरत्वं निष्पृपत्वं वा, ("निष्करुण्येऽय निस्त्रिंशः कुरे खड्गेऽपि चप्यते" इत्युत्तर-
तन्त्रम्) । योधानामेव परं केशां, करवालान् खड्गेन, नाशो व्यवस्थितः, नाशो
कुरस्य राजमानस्य वृद्धस्य वा, बालानां शिशूनां केशानां वा, नाशः ।

पार्वतीव सुकुमारा, सर्वान्तःपुरप्रधानभुताऽनङ्गवती नाम ।
तयोश्च मध्यमोशान्ते वयसि वत्तमानयोः कथमापि देववशात्
त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिः, पुलासतनयेवानन्दितपद्मलोचना,
तनया वासवदत्ता नाम बभूव । अथ सा रावणभुजैर्विजानीता
गोत्रा, परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यौ ।

एकदा तु विजृम्भमाणमहकारकोरकनिकुरङ्गानपातित-
मधुकरमालासदकलभङ्गहारजनितपथिकजनसंज्वरः, कोमल-
मलय-मारुतीडूत-चूतप्रसवरमाखाद-कषायकण्ठ कलकण्ठकुह-
रुतभरितमकलदिङ्मुखः, विकचकमलखण्डलीयमानमलकल-
हंसकुलकीलाहलसुखरितमकलसरोवरः, परभृतनज्रकोटि-
पाटितपाटलिकुट्टिल-वृन्तविवरायिनिर्गतमधुधारामारगाकरकण-
निकरसमालम्ब-दर्शित-समीरणवाणव्रणितपथिकजनवधहृदयः,

यस्य गङ्गारजेश्वरस्य, मण्डिपनङ्गवती नामिति प्रावृष्टाविश्वम्भवाः । दिग्गज-
कपोलमदलेखिवानन्दितोऽलीना, पक्षे—पालीना रुखीना, गणो यथा सा, पार्वतीव
शोभनः कुमारः कार्तिकेयो यस्याः, पक्षे—सुकुमारा अतिसुन्दरा, सर्वदेवता-
पुरेषु प्रधानभुता, (“प्रधानं क्रीडमेकत्वे प्रधानकृत्तमे पुमान्” इति मेदिनी ।
तथोरनङ्गवतीगङ्गारजेश्वरयोः । कथमपि यवनः यवस्यापि स्वतोऽप्यभ्यादाह,
देववशात्, त्रिभुवने विलोभनीयाकृतिरभिलषणीयाकृतिः, अत एव पुलासतनयेव
अचीव, आनन्दितः सहजनेव इन्द्रो यथा सा, पक्षे—आनन्दितं सहसाणा नेतं
यथा सा, वासवदत्ता नाम तनया बभूव । अथ सा वासवदत्ता, रावणभुजैर्विजानीती
गोत्रः पर्वतः, पक्षे—गोत्रं कुलं यथा सा । (“दीर्घो वा च भुजा भुजै” इति
मेदिनी) । परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यौ ।

एकदा वसन्तकाल आगमानिश्चल्यः । विजृम्भमाण इति ।—अहकारः शब्द-
विशेषः । कोमलेति—कषायः सुरभिः, कण्ठः स्वरो यस्य, (“देवैऽङ्गरागै सुरभी
रसै वर्षे कषायः” इति विश्वः । “सुरभिः स्यान्मनोदेऽपि” इति रत्नकोशः । “कण्ठी
मले मप्रिधाने ध्वनौ मदनपादपे” इति विश्वप्रकाशः) कलकण्ठः कोकिलः,
 (“तासाचः कोकिलः पिकः कलकण्ठः काकपुटः” इति हेमः) कुहकृतं भरितं
धूरितम् । विव्रतेति । परभृतेति ।—कोटिरयम् । शीकरा विन्दवः, (“शीकरोऽमु-

मधुमदमुदितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितवकुलः, मदनरस-
परवशविलासिनीतुलाकोटिविकट-चटुलचरणारविन्दमन्दप्रहार-
प्रहृष्ट-कङ्कलितरुशतः, प्रतिदिशमञ्जूलप्रायगीयमानगीतश्रवणो-
त्सुक-पिङ्गजन-प्रारब्धचर्चरीगीताकर्णनमुह्यमानानेकपथिकशतः,
दुर्जन इव सतामरसः, दुष्कुल इव जातिहीनः, रावण इवापीत-
लोहितपलाशशतसेवितः, महाशृङ्गारोव सुगन्धवहः, सुराजिव
समृद्धकुवलयः, वास्तविक इव विवर्द्धितसुखाशः, सत्त्वविकाव्य-
बन्ध इवावदतुहिनः, सत्पुरुष इव दोषानुबन्धरहितः, कैवर्त्त

कथाः स्मृताः" इत्यमरः) समालम्ब्यो मिलितः । प्रचितं सप्रथम् । मधुमदेति—
जवाङ्गुरोद्गमेन सपुलक इवाचरित इति भावः, तथा चोक्तं—“पादाहतः प्रमदया
विकसत्यशोकः शोकं जहाति वकुलो मुखसीधुसिक्तः” इति । तुलाकोटिमञ्जूरं,
तेन विकटं विरहिणां चटुलं चञ्चलं, यच्चरणारविन्दम् । प्रतिदिशमिति [वीसाशाम-
व्ययीभावः । शरदादित्वादृच्] चञ्चलप्रायं याम्यप्रायम् । चर्चरी “चाचर” इति
भाषायां प्रसिद्धम् । दुर्जन इव सतां साधूनाम्, चरमोऽपीतिजनकः; पक्षे—
तामरसेन कमलेन सहितः सतामरसः, (“पदेदृष्टं तामरसम्” इत्यमरः) । दुष्कुल इव
जातिः सामान्यं, तेन हीनः, (“जातिर्जातं च सामान्यम्” इत्यमरः) पक्षे—जाति-
मालती, (“सुमना मालती जातिः” इत्यमरः) । रावण इवापीतं लोहितं रुधिरं
शेलादृशेः, पलाशशतैः रक्षसां शतैः, सेवितः, (“रुधिरैःसृग्म्लादितास-रक्तचतज-
शोचितम्” इत्यमरः । हरिद्वर्णं राक्षसं पलाशच्छदनः स्मृतः” इति हेमः) ।
पक्षे—चापीतेरोषत्पीतवर्णेः, लोहितैः रक्तेः, पलाशशतैः पलाशवृक्षशतैः, सेवितः,
 (“रोहितो लोहितो रक्तः” इत्यमरः) । शृङ्गारोव सुगन्धं सुगन्धद्वयं, वहति
तादृशः; पक्षे—शोभनो गन्धवहो वायुर्यच्छिन् सः, (“पृषदयो गन्धवहो गन्ध-
वाहानिलाशुगाः” इत्यमरः) । सुराजिव [“न पूजनात्” इति निषेधाच्च टच्] समृद्धः
क्षुब्धलयी भुवलयो यस्यात्; पक्षे—समृद्धानि कुवलयानि यच्छिन् । वास्तविक इव
तात्त्विकपटाद्यं इव, विवर्द्धिता सुखव्याप्ता येन तादृशः; पक्षे—वि शरदपेक्षया विशेषेण,
वर्द्धितः सुखाशो राजतिनिषः, केचित् तु वास्तविको पाटिकापाल इत्याहुः,
[“सुखाशो राजतिनिषः शोभनाशप्रचेतसोः” इति विश्वः) । सत्त्वविकाव्यबन्ध
इवावदन्त्यप्रयुक्तानि, तु हि गन्धवानि यत्र तादृशः; पक्षे—तुहिनं हिमम् ।

इषावद्धराजीवोत्पलशालः, समृद्धकासारशकुनिसार्ध इव
निन्दितमरुवकः, शक्र इवेन्द्राणोरुचिः, महावीर इवाधरौ-
कृतदमनकः, पिङ्ग इवान्नानसुभगः वसन्तकाल आजगाम ।

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना जगति को वा न विक्रियते ? यद-
तिमुक्तको मुनिरपि विचकास । कुसुमशरस्य नवचूनप्रसवशरः
मूलनिलीना मधुकरालो यन्त्रणेव रजे । हन्तविनिर्गत-

सुन्दर इव दोषस्यानुवन्धेन रहितः ; पक्षे—दोषा रात्रिः, तदनुवन्धेन रहितः ।
रात्रिज्ञानारम्भकाले तदपक्षपातितेति भावः । “नीचे मेवे वसन्तः स्यात्” ।
मीनराशिसमूहस्य नवांशोत्तरं दिनमानं—२०.३१ रात्रिमानं—२४.५७ इति
इसिद्धं ज्योतिषे । केवले इव दाग इव, आवद्धाः राजीवोत्पलशालाः मत्स्यमेव
सिंह सः, (“राजीवाख्या मृगे मत्स्यं यद्वा राजीवजीविनि” इति विश्वप्रकाशः ।
“केवले दागधीवरी” । “रहितो मद्गरः शालो राजीवः शकुन्तलिनिः” इति
इयोरप्यमरः) पक्षे—राजीवं पश्यन्, सपन्नं कुवल्यं, शाला तथा, (“स्यादुत्पलं
कुवल्यम्” इत्यमरः । “शालः पाटपमात्रे स्यात् प्राकारे शकुन्दुमे” इति
विश्वप्रकाशः) । समृद्धकासारस्तत्सम्बन्धो शकुनिसार्धः पक्षिसमूहः, (“कासारः
हरसौ सरः” । “शकुन्तिपक्षिशकुनि” । “समोरणो मरुवकः” इति विश्वप्रकाशः)
“मरुवा” इति लोके, यदा—मरुवकः पिण्डीतकः, “मेनफल” इति लोके,
[“पिण्डीतको मरुवकः यमलः करडाटकः” इत्यमरः) पक्षे—मरुवको
मददंशयो वकः । शक्र इवेन्द्राणो मघो, तथा रश्मिरभिलाषो यस्य तादृशः ;
पक्षे—इन्द्राणो निर्गुणो, “मेउडो” इति ख्याता लोके, (“सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुणो-
प्राणिकेत्यपि” इत्यमरः) । वसन्तप्रकरणे एव दमनकशेषवर्णनामहावीर इवेति
नन्दितः पाठः । पिङ्ग इव विट इव, अन्नानसुभगः ; पक्षे—अन्नानेमहासदाभिः,
“कठमरेया” इति ख्याता, सुभगः, (“अन्नानस्तु महासदा” इत्यमरः) ।

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना वसन्तेन मयेन वा, जगति को न विक्रियते ? [कर्मणि
खट्] । अतिमुक्तको मुनिरपीति स्पष्टम् ; पक्षे—अतिमुक्तकः पुण्ड्रकः, मुनि-
रजस्यः, विचकास । सपन्नं यथा आह, कुसुमशरस्येति ।—(“शराणां पत्ररचनां
यन्त्रणा परिकीर्तिता” इति हारावली । “यन्त्रणं स्वावियमने बन्धने रचयेऽपि
य” इति विश्वप्रकाशः) शेषं स्पष्टम् । वृत्तेति ।—वृत्तात् प्रसवपश्चान्तात्,

विचकिलकलिकातले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो मकरकेतोस्त्रिभुवन-
विजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार । नवयावकपङ्कपल्लवित-
सनूपुरतरुणीचरणप्रहारानुरागवशाच्चवकिसलयच्छलेन तमिव
रागमुदबद्धदशोकः । सधुरमधुपरिपूरितकामिनीमुखकमल-
गण्डपसेकादिव तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रदकुलतरु रराज ।
अन्तराऽन्तरा निपतितमधुकरनिकरकिर्मिरितः कङ्केलिगुच्छो-
ऽर्द्धनिर्वाणमनोभवचिताचक्रानुकारी पथिकजनहृदयदाह-
मुवाह । विकचविचकिलराजिरलिकुलशबलेन्द्रनीलमणिमयौ
मुक्तावलीव मधुश्रयो रुरुचे । विरहिणां हृदयमथनाय कुसुम-
शरस्य चक्रमिव नागकेसरकुसुममशोभत । पथिकजनहृदय-
मत्स्यं ग्रहीतुं मकरकेतोः पलाव इव पाटलिपुष्पमदृश्यत ।
कन्दर्पकेलिसम्पल्लम्पट-लाटीललाटतट-धम्मिल्लमलनमिलितपरि-
मलसमृद्धमधुरिमगुणः, कामकलाकलापकुशलचारुकर्णाट-

विनिर्गतानां विचकिलानां मञ्जुभेदानां, कलिकास्तासां तले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो
मधुव्रतः, मकरकेतोस्त्रिभुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार ("स्रुतो विचकिलो
मञ्जु-प्रभेदे मदनेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः) । अशोको नवयावकपङ्केन नवलाचारसेन,
पल्लवितं रक्तं, सनूपुरं समक्षीरं, तरुणीचरणं तस्य प्रहारस्तदमुरागवशाच्चवकिसलय-
च्छलेन तं रागमिवोदबद्धत्, ("भवेत् पल्लवितं लाटारक्ते सप्रसवे तते" इति
विश्वप्रकाशः) वकुलतरुमधुना मयेन, परिपूरितं यत् कामिनीमुखकमलं तस्य
गण्डपसेकात् तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रदिव रराज, [तच्च रराजेत्यस्य "रो रि" इति
लोपे "दृशोपः" इति दोषः] । अन्तरा निपतितो मधुकरेः किर्मिरितश्चिव,
कङ्केलिगुच्छोऽशोकगुच्छः, अर्द्धनिर्वाणमर्द्धपशान्तं, यन्मनोभवचिताचक्रं तदनुकारी
विरहिणां हृदयदाहं मनसापन्, उवाह [वद्ध प्रापणे] ("निर्वाणमसङ्गमनम्"
इति विश्वः) । अलिकुलशबला विकचविचकिलराजिमधुश्रय इन्द्रनीलमणिमयौ
मुक्तावलीव रुरुचे । विरहिणामिति स्पष्टम् । पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं
कुसुमकेतोः पलाव इव पल्लेन मत्सेन, अवाति मत्स्यानां दृष्टिं जनयति इति वा
पलावो वकिशं, तद्वत् पाटलिपुष्पमदृश्यत्, उदारैरिति शेषः, ("पाटलिः पाटला

सुन्दरीस्तनकनशुश्रूणधूलिपरिमलामोदवाही. करणरक्षिक-
कान्त-कुत्तलौकुत्तलोल्लासनमङ्गान्त-परिमल-मिलितानिमाला-
मधुरतरभङ्गाररवमुखरितनभस्तलः, नवयौवनरागतरलकेरली-
कपोलपालिपत्रावली-परिचयचतुरः, चतुष्पष्टिकलाकलाप-
विदग्धमुग्धमालव-नितम्बिनी-नितम्बविम्ब-संवाहनकुशलः, सुरतः
अमपरवशात्प्रीनोरन्ध्र-पीनपयोधर-भारनिदाघ-जलकणनिकर-
शिशिरितः मलयानिलो ववौ ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनादिदिताभिप्रायः शृङ्गार-
शेखरः स्वसुतायाः स्वयंवरार्थमशेषधरणि तलभाजां राज्ञा-
मेकत्र सङ्गममकरोत् । ततो दग्धशृणागुरुपरिमलामोद-

मोदा" इत्यमरः) "पाडवा" इति लोके वायाः शृङ्गाणां पुराण-
तलदेशादनाभिः सङ्गमश्रीगमनप्राप्तेनाह । मलयानिलो मलय-
कन्दर्पकेलिसम्पत् कामकीडान्मप्यति, तस्या लम्पटाः यताः, लाट्टः लाट्टशक्तिः,
तासां ललाटतटः, धम्मिल्लः संयताः केशाः, तयामलनेन मिलितः पारमली जन-
मनोदरी गन्धः, तेन समुद्रमधुरिमगुणः, ("धम्मिल्लः संयताः केशाः" इत्यमरः) ।
कामकलाकलापे कुशलाः प्रवीणाः, याः कर्णाटसुन्दरीलदेशादनाः, तासां स्व-
कलशेषु घुसृणं तडूलिपरिमललदामोदीतिनिर्हारी गन्धः, तडाहो ; जनमनो-
धनिरवः ; ("कुटुम्बं पीतकावेरं घुसृणं कुसुमालकम्" इति शारावली । "पामोदः
सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः) । करणेषु गोताङ्गहारसंवेगक्रियादिषु, रक्षिकः
काताः कुत्तल्यः कुत्तलदेशादनाः, तासां कुत्तलानां कृशानाम्, उत्तामनेन
सङ्गान्तपरिमलरुनेन मिलितानिमाला भ्रमररङ्कयः, तासां मधुरतरभङ्गारे रवेमुख-
रितनभस्तलः ; अनेन कषयदणं मणितं च ध्वनितम् ; ("करणं साधने चैव
कायकायस्यहसंभु । गोताङ्गहारसंवेग-क्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥ बालवादी च
करणः श्रुतः शूद्राविशोः श्रुते ॥" इति विश्वप्रकाशः) । नवयौवनरागतरलकेर-
लीनां कपोलपालिपत्रावलीपरिचये सम्बन्धे चतुरः ; अत्र परिचयेन निर्माणमपि
ध्वनितम् । नितम्बसंवाहनं तत्स्यर्थाऽपि स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे वासवदत्तायाः सखीजनादिदिताभिप्रायः शृङ्गारशेखरः स्वसुतायाः
वासवदत्तायाः, स्वयंवराद्यै समपटुपतीनां सङ्गममकरोत् । ततो भूमिगां सुमेजः

मोहितमधुव्रतव्रातबहलगुमगुमायितमुखरितम्, अतिरभस-
हासच्छटादौधितिधवलिमपरिमिलितम्, अनेकपरिहासकथा-
कलापविदग्धशृङ्गारिजनसमाकुलं, दह्यमानसुगन्धिसौरभाकण्ट-
पुरोपवनषट्पदकुलसमाकुलम्, अर्जुनसमरमिव नन्दिघोष-
मुखरितदिगन्तरं मञ्चमारुरोह वासवदत्ता ।

तत्र च केचित् कलाङ्गुरा इव विजितनगरमण्डनाः,
अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुःकृष्णागुरुपरिमलिताः, अन्ये

नीतरं, वासवदत्ता मञ्चमारुरोहेत्यन्वयः । दग्धः कृष्णागुरुः कालागुरुः, तदा-
मोदमोहितमधुव्रतव्राताणां बहलगुमगुमायितेन मधुराव्यक्तशब्देन, मुखरितम् ।
अतिरभसेति । चेटोनामित्यादिरस्य । अनेकेषां मूपतीनां परिहासः कुलवयो-
रुपगुणहीनत्वेन परिहासः, कथाकलापः योग्यानां वंशादिपर्यन्तसमुदायः, तत्र
विदग्धश्चतुरस्रजज्ञः, यः शृङ्गारिजनो लोकः, नायिकानायकरसभावाभिन्नः सखीरूपः,
तेन समाकुलं व्याप्तं, (“जनो लोके मङ्गल्लोकात् परलोके च पानरे” इति विप्र-
प्रकाशः) “कपोलाचिकृतोद्भासी भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् । विदोर्वाक्यस्य मध्या-
गामसमानां सशब्दकः ॥ सहासः” इति वाग्भट्टाश्रितः । तथा च कालिदासः,
—“ततो मृपाणां श्रुतव्रतवंशः” इति ; यदा—अनेकपरिहासकथाकलापे, विदग्धः । शेषं पूर्ववत् । तथा
च कालिदासः,—“तथागतायां परिहासपूर्वे सख्यां सखीं वेदधरा बभावे । आर्ये !
ब्रजामोऽन्यत इत्यथेनां बधूरमूषाकुटिलं ददशं ॥” इति । दह्यमानेति पूर्व-
विशेषणं गतार्थम् । अर्जुनसमरमिव नन्दिघोषेण तदभिधानेन रणेन, मुखरित-
दिगन्तरम् ; तदुक्तं—“गाण्डीवं चतुरैतस्य दह्यमानं ध्वजमूषकम् । नन्दिघोषो
रक्षसास्य गतिस्तस्य न भूतले ॥” इति ; पक्षे—नन्दिरानन्दनः, घोषस्तृप्यादिशब्दः,
तेन मुखरितदिगन्तरं, (“नन्दिरानन्दने प्रोक्तः प्रतीहारी इरस्य च” इति विप्र-
प्रकाशः) यदा—नन्दिनामावसुहज्जन इत्यर्थः, तेषां घोषेणेति पूर्ववत्, (“नन्दिरा-
नन्दनामाव-निवयोरपि चेष्यते” इत्युत्तरतन्मन्) ।

तत्र तेषु, केचित् कलाङ्गुरा इव मुखदेदा इव, विजितनगरमण्डना विजिततदभि-
मानवेष्टाः, कलाङ्गुरेण कामयासकलाऽभिज्ञतया नगरमण्डना वेष्टा नितेति वार्ताः,
(“अर्थीषुतो मुखदेवो मुखभद्रः कलाङ्गुरः” इति हारावली) विजितं नगरम्

शरद्विषा इव सुदूरप्रवृद्धसुखाशाः, इतरे व्याहन्तुमद्यता इव
स्ववलायिनः, केचिदग्राधा इव शकुनश्रावकाः, केचिदाखेटकाः
ध्रुव रूपानुसारप्रवृत्ताः, केचिज्जैमिनिमतानुसारिण इव तथा-
गतमतध्वंसिनः, केचित् खञ्जना इव सांवत्सरफलदर्शिनः,
केचित् सुमेरुपरिसरा इव कान्तस्वरमयाः, केचित् विकच-

मण्डनं भूषणं येषां, सर्वोत्कृष्टभूषणधारणादत भावः, पक्ष—तन्ना गच्छन्ति,
जितं नगरं वाणपुरं, तस्य मण्डनाः, वाणामुरतुल्याः, राक्षसा इवेत्युपहामासाः ।
अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुः कणाः, कणा दीपदो, गुरवो दीणादयो दीपदो-
गुरवो वा, तैर्मिलिताः, पक्ष—दिव्यचक्षुषः सुलोचनाश्च, ते कणागुरुपरि-
मिलिताश्च कालागुरुध्वपध्वयितमवांशान्ते ; पक्ष—दिव्यचक्षुषीऽभ्याः, कणाः ज्याम-
वयाः, अगुरुपरिमिलिता वडरचणरहिता इत्युपहामः, (“दिव्यचक्षुः सुनयने कणोऽपि
सिंहकेऽपि च” इति धरणिः । “विदुः परिमलं गन्धं रचणेऽपि च” इति विद्युः)
अन्ये शरद्विषा इव सुदूरं प्रवृद्धाः सुखाशा राजतिमिषा येभ्यस्ते, सुखाशानां
वसन्ते वृद्धेरिति भावः ; पक्ष—सुदूरं प्रवृद्धा सुखस्य वासवदत्तारतिमहोत्सवस्य,
आशा येषां ते ; पक्ष—सुदूरं प्रवृद्धा मुहुः खमिवाकाशमिव, आशा येषां ते,
द्वंद्वितालञ्चैर्द्व्यंत्वादिति भाव इत्युपहामः । अपरे व्याहन्तुं पराम् इत्युपहामः, उद्यता
इव स्ववलायिनः स्वमेत्यायिनः ; पक्ष—मुहुः शोभना, अवला वासवदत्ता, तदर्थिनः ;
स्वजे बलं पराक्रमम्, अद्ययन्ते वैद्यादित्यन्ते इत्युपहामः । केचिदाखेटो लगया,
तटामन्त्रा रूपस्यानुसरणे प्रवृत्ताः । केचिज्जैमिनिमतानुसारिणां भीमांसाऽनु-
सारिणः, ते इव तथागतानां नास्तिकानां, मतध्वंसिनः ; (“सर्वज्ञः सुगतीं बुधो
धर्मराजलयागतः” इत्यमरः) पक्ष—तथाऽऽगतानां यथा स्वगेहे ध्वितास्तथाऽऽगतानां,
न तु सभोचितवस्त्रभूषणधारिणां सौन्दर्याभिमानजयां, मतं “किमिव हि मधुराणां
मण्डनं नाकृतोनाम्” इत्येवंकथं, तद्वंसिनस्तन्निन्दकाः ; पक्ष—तथाऽऽगतं कुल-
परम्परोचितं, मतं श्रेयादिमतं, तद्वंसिनी नाशकाः, आचारहीनताऽवोपहामवीक्षणम् ;
तथा च शोच्यः,—“जनः क्लृप्ताचारमुचं विगायति” इति । केचित् खञ्जना इव
सांवत्सरो ज्योतिषिकः, तद्वत् फलदर्शिनः, यथा ज्योतिषिको निध्यादिप्रत्ये निधि-
रूपफलं दर्शयति, एवं खञ्जना अपि सुरतादिना निध्यादिफलं दर्शयतीत्यर्थः ; पक्ष
—सांवत्सरं फलं वर्षफलं, दर्शयति स्त्रीपुत्रादिलाभाथे तादृशास्ते, (“सांवत्सरो
ज्योतिषिकः” इत्यमरः) “हीपादन्त्यादपि मध्यादपि जलानिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

कुमुदाकरा इव भास्वदृश्यननिमीलिताः, केचिन्धार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपावलोकनजनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, केचिदात्मनि वारण-
बुद्ध्या बलवन्तोऽपि सुवाहाः, केचित् पाण्डित्यद्वयार्थिनोऽप्य-
सुकरं मन्यमानाः, केचिदधरोभूता अपि स्थिराः, केचित्

आनीय भट्टिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ।" इति नियवरहितत्वे-
नाधीरत्वं व्यक्तमुपहासयोगम् । केचित् सुमेरुपरिसरा इव प्रान्तभूमय इव,
आर्तस्वरं सुवर्णे, तन्मयाः ; पक्षे—आर्तस्वरमयाः सुवर्णमयाः ; पक्षे—का दुर्धत्,
आर्तस्वरमया वा, ("रुक्ता आर्तस्वरं जाम्बूनदम्" इत्यमरः) रुग्णतोपहास-
योगम् । केचिद्विकचकुमुदाकरा इव भास्वदृश्यनेन मृष्यदृश्यनेन, निमीलिताः
सदुचिताः, कुमुदानां सङ्कीर्णसदाशये मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदुपचारात्, ("भास्व-
द्विबन्धसमाश्रय—" इत्यमरः) पक्षे—भास्वतोऽतितेजोयुतस्य जगत्स्य, दृश्यनेन
निमीलिता निमीलितमयनाः, वासवदत्तादर्शनादेव येषामयं प्रकारस्तेषामये का
जातिरिति स्पष्ट एवोपहासः । केचित् धार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपस्य कृष्णदर्शितविश्वरूपस्य,
दृश्यनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, अनेन मायाजालमेव कृतमिति धार्तराष्ट्रामिप्रायः ;
पक्षे—विश्वस्य जगतः, रूपं सौन्दर्ये यस्यां सा त्रेलोक्यसमवायिसौन्दर्यपरमाणु-
निर्मिता वासवदत्ता, तस्या दृश्यनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, तथा च कन्दपंकेतुवर्णन-
प्रस्तावे मूलकार एव स्वस्वेव नेपथ्यस्य सौन्दर्येणादि स्पष्टमेव वक्ष्यति, अतो इयोर-
भूतपूर्वे सुकपयोः संयोजनम्, अत एव स्वप्रदर्शनोत्तरं कन्दपंकेतो साभिन्नाया इये-
दीत्यादिमाऽननुपममूर्तसङ्कता अन्या निन्दयिष्यति ; अतस्त्वन्नत्वमत्र व्यक्तम् । केचिदा-
त्मनि स्थितम्, वारणबुद्ध्या गजबुद्ध्या, बलवन्तोऽपि सबला अपि, सुवाहाः सुखेन
वाहो बह्वर्णं येषां तादृशाः, [वह प्रापये घञ्] यो जतिबलः पुमान् स न
बुद्धवान्तरेण सुखोद्वहनीय इति विरोधः ; पक्षे—शोभना वाहा अत्रा येषां ते,
अत्रा—वाहा भुगा येषां ते, ("वाहो वाहुतुरङ्गयो." इति शान्तः) पक्षे—सुवाहाः
शोभनाश्रजातिपुरुषाः, ते इषजातिपुरुषा इव न यथाकथञ्चिदपि जातिमयनायि-
कोपयुक्ता इति दिक् ; प्रपञ्चस्तु रतिरदस्तादौ द्रष्टव्यः, अतोपहासयोगं तत
एवावधेयम् । पाण्डित्यद्वयार्थिनो वासवदत्तापाण्डित्यद्वयार्थिनः, असुकरं दुस्करं,
जन्यमानाः, स्वेच्छासत्वेऽपि स्वयंवराधीनत्वात् तस्य ; पक्षे—असुकरमसुखः प्राणाः,
तत्कारकं प्राणप्रदम् । केचिदधरोभूता अप्यधोभूता अपि, स्थिराः प्रविश्य इति
विरोधः ; ("विश्वमथा स्थिराः परा परितो" इत्यमरः) पक्षे—अधरोभूता

पाण्डुपुत्रा इवाचहृदयाज्ञानहृत्क्षमाः, केचिद्बृहत्कथानुवन्धिनी
गुणाढ्याः, केचित् तिर्य्यगतयः सुगन्धवाहाः, केचित् कौरव-
सैनिका इव द्रोणाशसूचकाः, केचित् कुमुदाकरा इवासीद-
शूरभासः स्थिता राजपुत्राः । तानेकैकशः समवलोक्य
विरक्तहृदयाऽसौ कुमारिका तस्मात् कर्णवंशादवनतार ।

हीनतामापादिता अपि, स्थिरा निश्चला इति परिहारः, स्फुटमेवातीवदृशकीर्तिं
निलंजितादपम । केचित् पाण्डुपुत्रा इवाचहृदयस्य वाग्वक्तव्यस्य, अज्ञातादुत्तमा
उत्तममयः । पक्षे—पञ्चाणां वासवदत्तामन्वन्विनामिन्द्रियाणां, हृदयस्य तत्त्वस्य
मनसो वा, अज्ञानेनानवर्धधनेन, उत्तमस्य गतगतयः, इयमन्वैकस्मिन् इति न
वेति व्याकुलीभूता इति भावः, तरुता इव दीपः । केचित् बृहत्कथानुवन्धिनी
बृहत्कथाव्ययश्रुतारः, गुणाढ्यास्तद्रामानः कवयः । केचिद्वरुणं पृथग्भूतं पक्षे—
बृहत्कथानुवन्धिनी बहुकथावक्तारः, गुणाढ्या गणैः सन्नादमिरयेयुषाः, पक्षे—
गणैर्वांगुरादिभिः, आढ्याः, सर्वदा मृगयामक्ततया अमानिता दीपः । केचित्
तिर्य्यगतयः कटिलमार्गगामिनः, सुगन्धवाहाः सुगन्धधारिणः । पक्षे—तिर्य्यगतयो
वायवः, यावोस्तिर्य्यगमनं वैशेषिकभाष्ये, सुगन्धवाहाः शोभनवायवः । केचित्
कौरवसैनिका इव द्रोणाचार्यादायाः जयाशा, तन्मूचकाः द्रोणाचार्योऽप्यर्चनावति-
रिति नाष्माकं पराजय इत्येव परस्परमूचकाः । पक्षे—दीपः काका, तस्मादज्ञा-
वासवदत्ताप्राप्ताया, तन्मूचकाः, उक्तं च स्थानस्थितपक्षरूपं बहुतराङ्गं—“इटाशंदी-
इटादिकवाहनप्यन्दरादिमं प्यरुदराधिकारी । पञ्चातनं जन्दति तीरणप्यो
इटाशंदी इवतदस्थितयः ॥” इत्यादि । (“द्राण. कथीपतो कथ-काके
आटादकेऽपि च” इति त्रिद्वप्रस्तावः) । केचित् कुमुदव्रजा इवासीदशूरभानो-
ऽसीदमृगैकान्तयः । पक्षे—शूरा वीराः, तालाद्यादिः गरशब्दः मृगैवाचकोऽपि,
(“शूरवापमटे मृगै” इति विद्वः । “सुमटे शूरा मृगै च दाम्पचेऽपि” इत्युप-
विवेकः) । तानेकैकशः समवलोक्य विरक्तहृदया, शार्पतदीपदर्शनात्, असौ कुमारिका
कर्णवंशान्मधात्, अवततार, [“सङ्कटकवचनाच्च वीष्ठायाम्” इत्येव चकारो
वीष्ठायामित्यस्यानन्तरं दृष्टव्यः, सङ्कटकवचनारोपार्थं च, यान् स्तार्थेऽपि, स
स्वामिधानव्यभावादिकशब्दादेव, तेनेकशब्दादीप्तायां शस्याभावे द्विवचनेऽप्यलम्बार्थेदे-
हसि पक्षे जातेकैकश इत्येतत्सिद्धिः] (“कर्णवंशो भवेन्नञ्च” इति हारावली) ।

अथ तस्यामेव रात्रौ स्वप्ने बालिनमिवाङ्गदोषशोभितं,
कुहकण्ठमिव हारिकण्ठं, कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुणं,
जयन्तमिव वचनामृतानन्दितहृदयवसं, कृष्णमिव कंसद्वर्षं न
कुर्वन्तं, महामेघमिव विलसत्करकम्, आदिकन्दं रूपपादपस्य,
आरोहणगिरिं शृङ्गाररत्नस्य, प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां,
सुरभिमासं वैदग्ध्यसहकारस्य, आदर्शतलं सौजन्यमुखस्य,
आदिवीजं विद्यालतानां, स्वयंवरपतिं कीर्तः, स्यर्दागृहं लक्ष्मी-
सरस्वत्योः, आदिगृहं शीलसम्पदां, कोशमिव महासौन्दर्यस्य,
त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिं युवानं ददर्श । स च चिन्तामणि-

अथागतेषु राजकुमारेषु विरागोत्तरं, तस्यामेव तद्विवससम्बन्धिन्यामेव, रात्रौ
स्वप्ने निद्रायां, सा युवानं ददर्शेत्यन्वयः । बालिनमिवाङ्गदेन तन्नामकवानरेण ;
बालिनमिवेत्यादिषमंराजमाचकाङ्क्षदित्यन्ते साधुर्यं गुणः ; पक्षे—अङ्गदेन केटुरेण ।
कुहकण्ठमिव कुह इति कण्ठो ध्वनिरस्य तमिव कोकिलमिव, हारिकण्ठं मनोहर-
स्वरम् ; पक्षे—हारी हारयुक्तो मनोहरो वा, कण्ठो गण्ठो यस्य तम् । कनक-
मृगमिव राजस्य दाशरथेः, आकर्षणनिपुणम् ; मारीचनामा राजसः कनकमृगो
ब्रमुवेति प्रसिद्धं रामायणे ; पक्षे—रामाणां स्त्रीणाम् । जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव,
वचनामृतेनानन्दितो हृदयवा इन्द्रो येन तम् ; ("हृदयवाः युनासीरः पुरुङ्गतः
पुरन्दरः" । "जयन्तः पाकशासनिः" इति हयोरप्यमरः) पक्षे—वचनामृतेरानन्दिते
हृदानां श्रवणो श्रोत्रे येन तं, ("श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः" इत्यमरः) । कृष्णमिव
कंसस्य द्वर्षकं न कुर्वन्तं, तदन्तकत्वादित्ययं ; पक्षे—कं जन्मं, न कंसद्वर्षं कुर्वन्तम् ?
अपि तु सर्वमेव । महामेघमिव विलसत्करकं स्फुरद्दर्शोपलम् ; ("दर्शोपलस्तु
करका" इत्यमरः) पक्षे—जरो इस्त एव करकः [समासान्तः कप्-वा] । रूप-
पादपस्य सौन्दर्यतरोः, आदिकन्दम् । शृङ्गाररत्नस्यारोहणगिरिं प्रादुर्भावादितम् ।
[इह बीजप्रादुर्भावे] । सुन्दरकथानदीनां रम्यकथानदीनां, प्रभवगिरिमुत्पत्ति-
गिरिम् । सुरभिवंसकः, तस्यादितमासमिव वैदग्ध्यसहकारस्य । सौजन्यमेव मुखं
अस्यादर्शतलम् । विद्यालतानामादिवीजम् । कीर्तः स्वयंवरपतिम् । लक्ष्मी-
सरस्वत्योः स्यर्दागृहम् ; तथा च कालिदासः,—“निसर्गभिप्रास्यदमेकसंस्थमथिव
द्वयं शोभं सरस्वती च” इति । शीलसम्पदामादिगृहम् । महासौन्दर्यस्य कोशमिव ।

नाम्नो राज्ञस्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम । सा च स्वप्ने एव नामा-
दिकमश्रीषीत् ।

अनन्तरमहो ! प्रजापते रूपनिर्माणकीशलमिदं, मन्ये
स्वस्यैव नैपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनीत्सुकमनसा कमलभुवा जगत्त्रय-
समवायिरूपपरमाणूनादाय विरचितोऽयम्, अन्यथा कथ-
मिवास्य कान्तिविशेष ईदृशी भवति ? इथैव दमयन्तो नलस्य
कृते वनवासवैशसमवाप । मुधैवेन्दुमती महिष्यप्यजानुरागिणी
बभूव । अफलमेव दुष्मन्तस्य कृते शकुन्तला दुर्वाससः शाप-

विभुवने विभुवदस्य वा विलोभनीया विलोभनकर्त्ता, आकृतिर्यस्य तम् । [कर्मय-
नोवर] । न इति स्पष्टम् ।

अनन्तरं जापदवस्थायाम्, इति बहुविधं भावमाणा मखीजनेन समं समुच्चय-
न्वयः । “प्रथमे त्वमिलाषः स्याद्विहतीये चिन्तनं भवेत् । द्वितीये तु स्मृतः प्रोक्ता
चतुर्थे गुणकोत्तनम् ॥ उद्वेगः पञ्चमे प्रोक्ता विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे
प्रोक्ता भवेदश्याधिक्यथाऽष्टमे ॥ नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥”
इति भरतोदिता दशावस्था वर्णयन्त्यतुर्थी दशा वर्णयति । अहो ! प्रजापते रूप-
निर्माणकीशलमिदं मन्ये उत्तरेण । “मन्ये शङ्के भुवं प्राप्य नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्तरेण व्यज्यते शब्देरिव-शब्दोऽपि तादृशः ॥” स्वस्यैव नैपुण्यस्य प्रजानिर्माण-
नैपुण्यस्य, सौन्दर्यदर्शनीत्सुकमनसा कमलभुवा ब्रह्मणा, जगत्त्रयसमवायिरूपपरमाणू-
नादाय निर्मितः । इथैवेत्यादि । इन्दुमती भोजराजतनया, अजे तदभिधाने
राजानि, अनुरागिणी इथैव बभूव, अजस्येन्दुमत्यपेक्षया हीनरूपत्वादिति भावः,
तथा च काण्विदासः,—“कुलेन कान्त्या वयसा गुणेन गुणैश्च तैस्तौवनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुन्यममुं हृषीष्य एवं समागच्छतु काञ्चनेन ॥” इत्यवात्मनस्तुन्यमित्यने-
नोपमानकल्पनेनास्या अधिकगुणवत्त्वप्रतिपादनात्, अत एव एवं काञ्चनेन समा-
गच्छात्विति सूझ्यते । कन्दर्पकेत्वपेक्षयाऽज्ञादीनां कुरूपत्वमिति तासां तेष्वनु-
रागी इवेवेति तु स्पष्टमेव । माह्व्याः सेरम्याः, अजे क्रागे, अनुरागी विरोधा-
भावाः, एतन्मूलकाऽपि परिहासः, यद्यप्यजवरणसमये इन्दुमत्या न महिषीत्वं,
तथाऽपि वासवदत्तापरिहासदशायां तत्सत्त्वेन न काऽप्यनुपपन्नः । अफलमेव

मनुबभूव । निरर्थकं मदनमञ्जरी नरवाहनदत्तं चकमे ।
निष्कारणमेवोरुयुगविनिर्जितरथा रथा नलकूबरमचीकमत ।
विफलमेव धूमोर्णा स्वयंवरायागतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु
धर्मराजमाचकाङ्क्षदिति बहुविधं चिन्तयन्ती विरहमुर्मुर-
मध्यमधिरुदेव, बाडवाग्निशिखाकवलितेव, कालाग्निरुद्र-
प्रावकयस्तेव, पातालगुहाप्रविष्टेव, शून्यकरणयामि हृदये

दृष्टान्तस्य राज्ञः, ["न लोकाव्यय—" इति निवेद्यस्तु कारकवहोविषयः] कृते
तादर्थ्ये, [अव्ययम्] दृष्टांससः ज्ञापं यस्मिन्नासक्तहृदया स जनस्त्वा न कारिष्यतीति चेत्
रूपम्, मनुबभूव, ("अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वक्तव्यं इयम्" इति लोमसारः)
अथ चैतदभिज्ञानमाकुलचे— "विचिन्तयन्ती यमनन्दमानसा तपोधर्मं वेत्ति न
मामुपस्थितम् । कारिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमं
कृतानिव ॥" इति । मदनमञ्जरी तन्नामिका स्त्री, नरवाहनदत्तं राजविशेषं,
निरर्थकमेव चकमे । ऊरुयुगविनिर्जितरथा रथा स्वर्णश्या, निष्कारणमेव नलकूबरं
कूबेरमृगम्, चचीकमत, अवाप्यसमता ; तथा च श्लोकः,— "अकारिणस्तु
श्रीमधुषां विषाद रथा चिरं भामतुत्वां नलस्य । तवानुरक्ता तमनाप्य भेजे
तन्नामनन्थाप्रकूबरं सा ॥" उत्तमोपभोगिनो लोके प्रसूतिनिन्दाहेतुः ; तथा च
भर्तृहरिः,— "नतेभेन्द्रविभिन्नकुलकवलपासेकवडस्युहः किं लोपं त्वमसि मान-
महतामयेवरः केसरी ?" [कमेर्लुङि "कमेर्णिङ्" इति स्वार्थे णिङि "चिन्ती"
इति चङि "चेरनिठि" इति लोके "चो चङि" इत्युपधाङ्गस्ते "चङि" इति
श्रित्वम् । "सन्वद्वर्णम्" इति सन्वदावे "सन्वतः" इतीतिऽभासस्य "दीर्घां लघोः"
इति दीर्घः । अट्] धूमोर्णा स्वयंवरागतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु, ["पठो
चामादरे" इति चकारादनादरे समसो] ताननादृत्य धर्मराजं पितृपतिं, विफल-
मेवाचकाङ्क्षत् [काचि वाचि माचि काङ्क्षायाम् । लुङ्] इति बहुविधं चिन्तयन्ती ।
विरहमुर्मुरेत्यादिनाऽऽभीमवप्यां वर्णयति । विरहतपानलमधिरुदेव, ("मुर्मुरस्तु
तपानलः" इति वैजयन्ती) । बाडवाग्निशिखाकवलितेव, ("बाडवो बडवानलः" । "वज्रेर्दण्डोर्ग्यालकीलो" इत्युभयवाच्यमरः) ।
कालाग्निरुद्र-प्रावकयस्तेव, शिवात्मकनेत्रजम्बा, तेन यस्तेव । इति विरहदाहमभि-
प्रेक्ष्यान्वयं वर्णयति । पातालगुहायां प्रविष्टेव । शून्यकरणयामं शून्येन्द्रियवती,

लिखितमिव, उत्कीर्णमिव, प्रत्युष्णमिव, कौलितमिव, निगलित-
मिव, वज्रलेपघटितमिव, अस्थिपञ्जरप्रविष्टमिव, मर्म-
न्तरस्थितमिव, मज्जासारशबलितमिव, प्राणपरोतमिव, अन्तरा-
त्मानमधिष्ठितमिव, रुधिराश्रयद्रव्यभूतामिव, पललसंविभक्त-
मिव कन्दर्पकेतुं मन्यमाना उन्मत्तेव, बधिरेव, मूकेव, शून्येव,
निरस्तकरणग्रामेव, मूर्च्छागृहीतेव, ग्रहग्रस्तेव, यौवनसागर-
तरङ्गपरम्परापरिगतेव, रागरज्जुभिरपवारितेव, कन्दर्पकुसुम-
घाणेः कौलितेव, शृङ्गारभावनाविषघूर्णितेव, रूपपरिभावना-
शून्यखिलितेव, मलयानिलापहृतजीवितेव, प्रियसखि ! अनङ्ग-
लेखे ! वितर हृदये पाणिपद्मं दुःसहो विरहसन्तापः । मुग्धे !
मदनमञ्जरि ! सिञ्च चन्दनोदकेन । सरले ! वसन्तसेने !
संहृणु केशपाशम् । तरले ! तरङ्गवति ! विकिर केतकीधूलिम् ।
वामे ! मदनमालिनि ! वीजय शैवलदलेन । चपले ! चित्र-
लेखे ! लिख चित्रे चित्तचौरं जनम् । भाविनि ! विलासवति !
निघ्नप मुक्ताचूर्णनिकरम् । रागिणि ! रागलेखे ! स्थगय

यद्दुदयं तव लिखितमिव । अन्तरात्मानमधिष्ठितमिवान्तरात्मनि स्थितम्, ["अधि-
शीङ्ख्यासां कर्म" इति कर्मसंज्ञा] । पललं मांसं, तव विभक्तमिव । सप्तमी-
मवस्थां दर्शयति, उन्मत्तेव । अष्टमीमवस्थां व्याधिमाह, बधिरेव मूकेव । नवमी-
मवस्थां क्लृप्तामाह, शून्येवत्यादि । मदनव्याधिनिराकरणार्थं शिशिरोपचारं
वर्णयन् पुनराष्टमीमवस्थां सूचयति । प्रियसखि ! अनङ्गलेखे ! अनङ्गस्य लेखा
यस्यां सा दुःपटुदूतमग्नये ! विरहवेदनाऽर्माभिज्ञतया शिष्यं तदुपचारेषु, उदये
पाणिपद्मं वितर देहि, दुःसहो विरहसन्तापः । मुग्धे ! अनभिज्ञे ! मदनमञ्जरि !
चन्दनोदकेन सिञ्च । सरले ! मग्नसंविचारानभिज्ञे ! वसन्तसेने ! केशपाशं
केशकलापं, संहृणु, ("पाशः पचय हस्तस्य कलापाणां कक्षात् परं" इत्यमरः) ।
तरले ! अखिलचित्ते ! तरङ्गवति ! केतकीधूलिं केतकीपरागं, विकिर । वामे !
विपरीताक्रियाकारिणि ! मदनमालिनि ! मलिनीदलेन वीजय । चपले ! चित्रलेखे !
चित्रे चित्तचौरं जनं लिख । भाविनि ! भावाभिज्ञे ! मुक्ताचूर्णनिकरं

नलिनीदलसमूहेन पयोधरभारम् । कान्ते ! कान्तिमति ! मन्द-
मपनय वाष्पविन्दून् । एहि भगवति ! निद्रे ! अनुमृदाण माम् ।
धिगिन्द्रियैरपरैः, किमिति लोचनमयान्येव ममाङ्गानि न
कृतानि विधिना ? भगवन् ! कुसुमायुध ! अयमक्षलिस्ते, अनु-
चरो भव भाववति तादृशे जने । मलयानिल ! सुरतसमुत्कण्ठा-
दीक्षागुरो ! वद यथेच्छम्, अपगता मम प्राणा इति बहु-
विधं भाषमाणा सखीजनेन समं समूर्च्छ ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नोच्छ्वसितजीविता सती क्षणमति-

निश्चिप । रात्रिषु ! रागवति ! नलिनीदलसमूहेन पयोधरभारं प्लनयास्कादय ।
कान्ते ! कान्तिमति ! मन्दं वाष्पविन्दूनपनय, विन्दूनिति बहुवचनं पीडाकदित-
सूचकम् ; तथा च भरतः,—“वाष्पो नामासुषः पूर्वमसौ सञ्जायते विधा । निमित्त-
ब्रह्मसम्बन्धादानन्देर्ष्यार्त्तिसम्भवः ॥ आनन्दे विस्तृतम् नवतोष्यायां सतरङ्गितायासः ।
आर्त्ताङ्गनसावित्रलकद्वकुलविन्दुसन्दर्भः ॥” इति । सप्तमीमवस्थामुन्मादं वर्णयति ।
अभिचारी चोन्मादः, अत्र विभावः प्रियविद्योगविभवसंश्लेषादयः, अनुमासौ उन्मा-
दः उपितवृषारोदनादयः । भगवति ! सर्वेन्द्रय्युते ! प्रसन्नेयं तं पुनर्दृष्टिगोचरं
करिष्यतीति स्तुतिः, निद्रे ! मामनुमृदाण, पूर्वं तत्सम्बन्धात् यथा सुखमनुभूतमेवं
पुनरपि सुखानुभवं यथा करवे तथा रक्षवेत्यनुवद इत्यर्थः । अपरैरिन्द्रियैः किम् ?
तददर्शनेनानुपयुक्तत्वादुत्प्रेक्षा, [कृतेत्यस्य नम्यमानत्वात् तृतीया, नम्यमानाऽपि क्रिया
कारकविभक्तौ प्रयोजिका] वेधसा लोचनमयान्येव ममाङ्गानि न कृतानीति तं
धिक् ; [“समसंस्तसोः काव्यां धिगुपय्यादिषु विषु । द्वितीयाऽऽवेदितान्तेषु
ततोऽन्वयापि दृश्यते ॥” इति शेषे तमित्यत्र द्वितीया] । भगवन् ! कुसुमायुध !
अयमक्षलिर्नमस्कारः, भाववत्यभिप्रायाभिप्रे, तादृशे जनेऽनुचरो नव तस्य सेवको
भवेत्यर्थः, यथा मां पीडयसि तथा तमपि पीडयेति त्वतिवाक्यस्यादयोग्यत्वाच्च
नाभ्यधाधि ; सम्बन्धं विना गुणविचारामावेनात्यल्पत्वेन हीनत्वादनुचरत्वोक्तिः ।
मलयानिल ! समुत्कण्ठादीक्षागुरो ! यथेच्छं वद, वधेटवचनात् सोऽप्युत्कण्ठितो
भविष्यतीत्यभिप्रायात् भावना, [प्रायेणायां लोट्] । मे प्राणा अपगताः,
[वर्तमाने तः] (“पुंसि भूयासवः प्राणाः” इत्यमरः) ।

शिशिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिने, क्षणमतितुङ्घिनमलयज-
रससरित्परिसरे, क्षणमरविन्दकाननपरिवारितसरस्तटविटपि-
च्छायासु, क्षणमनिलोक्तासितदलेषु कदलीकाननेषु, क्षणं
कुसुमशय्यासु, क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु, प्रलयकालोदितहादश-
रविकिरणकलापतीव्रविरहाग्निदह्यमानामतिक्रथा विप्राणामिव
तनुं विभ्रती, प्रचलदमन्दमन्दरान्दोलितदुग्धमिन्धुतरलतरङ्ग-
च्छटाधवलहासच्छुरिताधरपल्लवं तन्मुखारविन्दं, दिजकुलमिव
श्रुतिप्रणयि तदीक्षणयुगलं, सहजसुरभिमुखपरिमलमाघ्रातु-
कामेव सुदूरविनिगता सा नामावशलक्ष्मीः, कलङ्गमुक्तेन्दुकला-
कीमला पीयूषफेनपटलपाण्डुरा सा दिजपङ्क्तिः, तददृष्ट-
चरमनङ्गमतिशयानं रूपं, धन्यानि तानि स्थानानि, ते च
जनपदाः, पुण्यानि नामाक्षराणि च तानि सुकृतभान्नि-
यान्यमुना परिष्कृतानीति मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती, दिक्षु
विदिक्षु लिखितमिव, नभस्युत्कीर्णमिव, विलोचने प्रतिविम्बित-
मिव, चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो विलोकयन्ती
व्यतिष्ठत ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नेनोच्छसितं कीर्तितं यथासादृश्यं सत्यतिशिशिरघन-
साररसनिम्नगाकूलपुलिनेत्यतिशोतल्लक्ष्मणमदीतीरे पुलिनेषु, क्षणमतितुङ्घिन-
मलयजरससरित्परिसरेत्यतिशोतल्लक्ष्मणमदीषु, क्षणमरविन्दकाननपरिवारितो
यत् सरलस्तटविटपिच्छायासु, क्षणमनिलोक्तासितानि दलानि येषां तादृशेषु
कदलीकाननेषु, क्षणं कुसुमशय्यासु, क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु नलिनीदलस्तरेषु,
प्रलयकालोदितहादशरशीणां किरणकलापवत् तीव्रो यो विरहानलस्तेन दह्यमाना-
मत एवातिक्रथा विप्राणां तनुमिव विभ्रती येषां तनुमिति, मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती
दिक्षु लिखितमिवेत्यादौतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठतेत्यन्वयः । गुणकीर्तनरूपं
अनुशीलं दत्तं प्रचलदित्यादिना वर्णयति । प्रचलदमन्दो मन्दरस्तदान्दोलितः कल्पितः,
दुग्धमिन्धुस्तल तरलतरङ्गच्छटाधवल्लो हासो हास्यं, तेन क्षुरितमधरपल्लवं यस्मिन्
तादृशं तन्मुखारविन्दं मन्दपङ्क्तिमुसुखमननम् । दिजकुलमिव प्राग्गच्छन्मुदमिव

अथ तस्याः सारिका तमालिका नाम तत्सखीभिः सह-
लीय कन्दर्पकेतोर्भावमाकलयितुं प्रस्थिताऽऽगता च मयेव
सार्द्धमेव तरोरधस्तात् तिष्ठति" इत्युक्त्वा विरराम ।

अथ मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमालिकां विदितवृत्तान्त-
मकरोत्; सा च कृतप्रणामा मकरन्दाय पत्रिकासुपानयत् ।

अथ स तां स्वयमेवावाचयत् ।

“प्रत्यक्षदृष्टभावाऽप्यस्थिरदृष्टया हि कामिनी भवति ।

स्वप्नानुभूतभावा दृढयति न प्रत्ययं युवतिः ॥”

वैश्वसिवा वा, श्रुतिर्वेदः कथंच, तत्र प्रचयि प्रचयवत्, तदीयचयुल्लसत् । सहजेति
कलहमुक्तेति स्पष्टम् । अनङ्गमतिप्रयानं तदनिर्बन्धनीयं, रूपमदृष्टचरम् । [मृतपूर्वे
चिरत्] धन्यानि तानि खानानि, ते च जनपदाः, यत्र स वसतीति श्रेयः । तानि
नामाचराम्यभिधानवर्णानि, सुकृतभास्त्रि पुण्यानि, यान्यमुना परिष्कृतान्यलङ्कृतानि,
इति परिभाषयन्ती चिन्तयन्ती, दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव, नभस्याकाशे, उत्कीर्णमिव
विकीर्णमिव, विलोचने प्रतिविम्बितमिव, चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतत्ततो
विलोकयन्ती, अननुभूतमपि सदस्येनावलोक्यते ; तदुक्तं—“कामकोषभयोन्मादाघोर-
सर्पाद्युपद्रवात् । असत्यान्पि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥” इति, व्यतिष्ठत,
[“समवप्रविभ्यः स्यः” इति तङ्] ।

पत्रहारिणी दूतीयम् ; “कामिन्याः कामिनश्चापि सन्देशाभ्यां तु पत्रिकाम् ।
प्रापयत्यचिरेणेतामाहुः पत्रस्य हारिकाम् ॥” इति । अथ तस्याः सारिका तमालिका
नामेति प्रसिद्धौ, तत्सखीभिः सहलीय कन्दर्पकेतोर्भावं वासवदत्ताऽनुरागम्,
आकलयितुं प्रस्थिता मयेव सार्द्धे सह, आगता चातेव तरोरधस्तात् तिष्ठतीत्युक्त्वा
विरराम ।

अथ मुद्रवाक्प्रवचोत्तरं, मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमालिकां विदितो वृत्तान्तो
यज्ज्ञात्वाहमकरोत्, सा च तमालिकाऽपि, कृतप्रणामा सती मकरन्दाय पत्रिका-
मुपानयत् । अथ स मकरन्दः, तां पत्रिकां, नहि सत्येतावन्मात्रमपि प्रयासीत्य-
मा मुदित्यभिप्रायात् स्वयमेवावाचयत् ।

आर्यश्च जाह्नवः । मूलं, इटी, भावः पुरुषानिप्रायोऽनया तादृश्यापि कामिनी

तच्छ्रुत्वा कन्दर्पकेतुरमृतार्णवमग्न इव सर्वानन्दानामुपरि
वर्त्तमानो मन्दमुत्थाय प्रसारितबाहुयुगलस्तमालिकामा-
लिलिङ्ग । अथ तथैव साहं किं करोति ? किं वदति ? कथ-
मास्ते ? इत्यादि सकलं वासवदत्तावृत्तान्तं पृच्छंस्तत्र तां निशां
दिवसमप्यतिवाह्य कन्दर्पकेतुश्चाल । अवान्तरं भगवानपि
मरीचिमाली तं वृत्तान्तमिव कथयितुं मध्यमलोकमवततार ।

अथ वासरताम्रचूडचूडाचक्राकारः, चक्रवाकचक्र-
सङ्ग्रामितसन्तापतयेव मन्दिमानमुदहन्, मन्दारस्तवकसुन्दरः,
सिन्दूराहतसुरराजकुम्भिकुम्भविभ्रमं विभ्राणः, ताण्डवचण्ड-
वेगोच्छालतधूर्जटिजटाजूटकूटवन्धवन्धुरविकटवासुकिभोगमणि-
ताटङ्गसनाभिमण्डलः, सन्ध्यामन्थिनीमरसयावकपटचारुः,
वारुणीवारविलासिन्यरुणमणिकुण्डलकान्तिः, कानकरवाल-
कृत्तवासरसहिषस्कन्धचक्राकारः, मधुपूर्णकपालपात्रमिव
कालकपालिनः, अम्लानकुसुमस्तवक इव नभःश्रियः, गगना-
शोकतरुस्तवक इव, कनकमयदण्डेण इव प्रतीचीविलासिन्याः,
भगवान् दिनमणियरमाणवपर्यास तरलतरङ्गवेगाच्छूलित-
विद्रुमविटपाकृतिर्ममज्ज ।

हि यतः, अस्थिरहृदया मध्यनुरक्त एवासावित्यनियतांशता, भवति, स्वप्रागुभूत-
भावा युवतिः प्रत्ययं स्वप्रवृत्तं स्यान्नुरक्तत्वनिश्चयं, न द्रवयति न दृढीकरोतीत्यर्थः,
प्रत्यचदृष्टे यवानिश्चयस्तत्र परोक्षे का वार्त्तति भावः । काव्याद्यापत्तिरलङ्कारः,
“कैमुत्थेनायंसंश्लिष्टः काव्याद्यापत्तिरिष्यते” इति । आर्या कन्दः, “सञ्ज्ञेतत् सप्त
गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । पष्ठोऽयं न लघु वा प्रथमेऽङ्गे नियतमाध्यायाः ॥
अष्टे द्वितीयलात् परके त्रे मुखलाश्च सयति पदनियमः । चरमेऽङ्गे पञ्चमके
तस्यादिह भवति पष्ठो लः ॥” इति लक्षणात् ।

तच्छ्रुत्विति स्पष्टम् । अथ तथैवेत्यपि स्पष्टम् । अवान्तरे भगवान् मरीचि-
माल्यपि वृत्तान्तं वासवदत्तावृत्तान्तं, कथयितुमिव मध्यमलोकं भूलोकम्, अवततार ।

१. अथ परमार्णवपर्यास ममज्जेति सुलभः । वासरमेव ताम्रचूडस्तत्र चूडा-

क्रमेण च रजोविलुठितोत्थितकुलायार्थपरस्परकलह-
विकलकलविहङ्गकुलकलकलवाचासशिखरेषु शिखरिषु, वसति-
काष्ठेषु ध्वाङ्गेषु, अनवरतदद्यामानकासागुरुधूपपरिमलोद्गारेषु
वासागारेषु, दूर्वाऽश्विततटिनीतटनिविष्टविदग्धजनप्रस्तूयमान-

चक्राकारः । चक्रशक्राणां चक्रं समूहः, तत्र सङ्क्रान्तः सत्तापी येन तद्वाचः,
तथैव मन्दिमानमल्पतेजस्वन, सङ्क्रान् । मन्दारसवकसुन्दरः । सिन्दूरेणाङ्गो-
ऽभिभूतः, क्वादितः, यः सुरराजकुम्भकुम्भसद्विभक्तं तटाकारत्वादस्यैकत्वात्तास्रोति
विशिष्टभक्तं विलासं च, विभाणः । [पूर्ववार्तेऽन्तर्भावितस्यार्थोऽत्र भूम्] ("दिपावि-
शुद्धसुतिकुम्भसोमजाः" इति हारावली) । ताण्डवचञ्चुवेगेनोत्कलितेन धूर्जटि-
जटाजूटकूटवन्धेन बभ्रुर उन्नतानतः, अत एव विषमविन्यासी यो वासुकिस्तत्र
भोगमन्विः फणामन्विः, स एव ताटङ्गः स्त्रीणां कर्णमुषणं, तत्समाभिसृतुल्यरूपः,
मण्डलो यस्य सः ; वर्तुलत्वाद्ये ताटङ्गरूपकं, ("बभ्रुरं तून्नतानतम्" इत्यमरः) । सन्ध्येव
सन्धिन्यकालदुग्धा उवाक्रान्ता वा गोः, तस्याः सरनयावकपटवशादः ; "वीनाया-
यातिदुग्धाया गोः शङ्कराय मानवाः । रञ्जयन्ति शिरोदेशमन्वय बहुधा विल ॥"
कचिद्यावकपटलेति पाठः ; अस्मिन् पाठे—यावकपटलशब्देन यावकपटलनिव
यावकपटलं लोके प्रसिद्धं "मेढरी" इति पत्रविशेषं रञ्जनतिलकं विवक्षितम् ; ("सन्धिनी
तु उवाक्रान्ताकालदुग्धगोः क्षुता" इति विश्वप्रकाशः) सन्ध्यापुरन्धोति पाठः सुगमः ।
वाक्येव वारविलासिनी तस्या अक्षयमणिकुण्डलवत् कान्तिरस्य सः । कालकर-
वालेन कृतान्दितः, वासरमण्डिपल्लवसङ्क्राकारः ("करवाणः कृपाणवत्"
इत्यमरः) । कालकपालिनी मधुपूर्णकपालपावनिव । गमःश्रियोऽस्नानकुसुमस्तवक
इव, तत्कीडनायेति भावः । गगनमेवाश्रीकृतकलस्य कवच इव । प्रतीचीविलासिन्याः
जनकमयदपेण इव । दिनमन्विभंगवांशरमाश्वपयसि ममज्ज ।

क्रमेण भगवतो सन्ध्या समदृश्यतेत्यन्वयः । पूर्वे रजोविलुठितानि पञ्चादृक्त्वि-
तानि कुलायार्थोत्थत एव परस्परकलहविकलानि कलविहङ्गकुलानि तेषां कलकलेव
वाचालानि शिखराण्ययाचि तेषां ताटमेषु शिखरिषु उच्येते सक्तु ; ("कलविह-
न्विप्रहो गृहनीको उवायणः" इति हारावली । "शिरोऽयं शिखरं वा ना" इति
सुप्रकरणेऽमरः) । वसतेर्निवासस्नानस्य, काष्ठेणा तेषां ताटमेषु, ध्वाङ्गेषु काष्ठेषु ।

काव्यकथाश्रवणोत्सुकशिशुजनकलकलनिवारणकृदेषु वृद्धेषु,
आलोलिकातरलरसनाभिः कथितकथाभिर्ज्वरतीभिरतिलघुकर-
तालजनितसुखे शिशयिषमाणे शिशुजने, विरचितकन्दर्पमुद्रासु
मुद्रासु, कामुकजमानुबध्यमानदामोजनविविधाश्लोलवचनश्रुति-
विरसीकृतसन्ध्यावन्दनोपविष्टेषु शिष्टेषु, रोमन्यमन्यरकरङ्ग-
कुटुम्बकाध्यास्यमानम्रादृष्टगौष्ठौनपृष्ठास्वरणस्थलीषु, निद्रालु-
द्रोणकुलकलितकुलायेषु काननानिकायेषु, कापेयविकलकापि-
कुलेष्वाश्रमतुरुषु, निर्जिगमिषति जरत्तरकोटरकुटीर-
कुटुम्बनि कौशिककुले, तिमिरतर्जननिर्गतासु दहनप्राविष्टादिन-
करकरशिखास्त्रिव प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु, मुखरितधनुष

अनवरतेति स्पष्टम् । दूषाभिरक्षितं यत् तटिनीतटं तत्र निविष्टविदग्धजने
प्रसूयमानानां काव्यकथानां श्रवणोत्सुकाः, अत एव शिशुजनकलकलनिवारणार्थं
मुद्रास्तादृशेषु वृद्धेषु । आलोलिकायां वासानां निद्राये क्रियमाणे “नृरलोच” इति
लोकप्रसिद्धे मुखध्वनिविशेषे, तरला रसना जिह्वा यासां ताभिः, कथितकथाभि-
र्ज्वरतीभिरतिलघुकरतालजनितसुखे शिशयिषमाणे श्रवितुमिच्छौ, शिशुजने,
तदुक्तम्—“आलोलिका मुकुलिका उल्लुलिमुखघण्टिका” इति । विरचिता
कन्दर्पमुद्रा प्रसाधनं यामिसासु, मुद्रासु वेद्यासु, (“मुद्रा वेद्यानटीकण्ट-कारिका-
सरघासु च” इति विश्वप्रकाशः) । कामुकेति स्पष्टम् । रोमन्येन चर्चितस्याश्रय
पुनश्चक्षणेन, मन्यरेण कुरङ्गकुटुम्बकेनाध्यास्यमानं मृदिष्टं मृदुतरं, गौष्ठौनानां
भूतपूर्वगोष्ठानानां, पृष्ठं पृष्ठवत् पृष्ठं यासु तादृशीष्वरण्यस्थलीषु सतीषु, (“गोष्ठं
गोष्ठानकं तत्तु गौष्ठौनं भूतपूर्वकम्” इत्यमरः) । निद्रालुद्रोणकुलं काककुलं, तेन
कलितकुलायेषु व्याप्तनोदेषु, कानननिकायेषु काननसमूहेषु, (“निकायस्तु पुमान्
सुखे सधर्मिमाचिरं हतो” इति विश्वप्रकाशः) । कापेयं कपिकर्म, तेन विकलानि
कपिकुलानि येषु तेष्वश्रमतुरुषु, [“कपिशाश्वोदंक्”] । जरत्तरकणां चिरन्तनवशात्,
कोटरा निष्कुटाः, ते एव कुटीराणि तेषु कुटुम्बनि कुटुम्बवति, कौशिककुले
निर्जिगमिषति निर्गच्छति, (“निष्कुटः कोटरं वा ना” इति “वासः कुटी”
इति च दयोरप्यमरः) [“कुटीरशमीपृष्ठाभ्यो रः” इत्यल्लेखः रः] । तिमिरतर्जनाद्ये

वर्षति शरनिकरमनवरतमशेषसंसारश्रेमुषीमुषि मकरध्वजे,
 सुरतारम्भाकल्पयोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां
 भुजिष्याजने, सैरिन्ध्रीवध्यमानरशनाकलापजल्पाकजघनस्थलीषु
 जनोषु, विश्रान्तकथाऽनुबन्धतया प्रवर्तमानानेकजनगृहगमन-
 त्वरेषु चत्तरेषु, समावासितकुक्कुटेषु निष्कुटेषु, कृतयष्टि-
 समारोहणेषु बर्हिणेषु, विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु गृहस्थेषु,
 सङ्कोचोदञ्चदवाञ्चत्केसरकोटि-सङ्कुट-कुशेशय-कोशकोटर-कुटीर-
 शायिनि षट्चरणचक्रे, अद्यानेन वर्त्मना भगवता भानुमता
 समागन्तव्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैरिव मणिकुट्टिमालिरिव
 विरचिता वरुणेन, कालकृतस्य दिवसमहिषस्य रुधिरधारेव,

निर्गतास्त्रिव दहनप्रविष्टदिगङ्गराणां किरणानां, शिखासु प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु,
 "सौरं तेजः साधनमिदं सङ्गमते" । "वादिन्यः सायनमिदं प्रविशति" इत्यादिसूतिः ।
 मुखरितधनुवि । [समासालविधेरनित्यत्वाग्रानङ्] शरनिकरं वर्षति, अनवरत-
 मशेषसंसारश्रेमुषीमुषि सकलसंसारमतिहारके, मकरध्वजे, ("धोः प्रज्ञा श्रेमुषी
 मतिः" इत्यमरः) । सुरतारम्भाकल्पेन वेशेन, योभिनि शम्भलीनां कुहनीनां,
 भाषितं वचनं, भजति तादृशि, भूषां भजति भुजिष्याजने प्रेयाजने, ("वाकल्पवेशो
 नेषध्वम्" । "शम्भली कुहनी समे" । "नियोज्यकिङ्करप्रेष्य-भुजिष्यपरिचारकाः"
 इति त्रिव्यम्बरः । "भुजिष्या प्रेयमात्रे स्नात स्वतन्त्रायामपि व्युता" इति
 धरणिः) । सैरिन्ध्रीमिवध्यमानरशनाकलापेन काशीकलापेन, जल्पाकजघनस्थलीषु
 जनोषु वधूषु, ("सैरिन्ध्री परवेश्मया स्ववशा त्रिव्यकारिका" । "स्याज्जल्पाकस्तु
 वाचाः" इति इयोरप्यमरः । "जनो सीमन्तिनोवध्वीरुपगो च जनिमन्ता" इति
 विश्वः) । विश्रान्तकथाऽनुबन्धतया प्रवर्तमानानेकजनेषु गृहगमनत्वरं येषु तेषु
 चत्तरेष्वङ्गेषु, ("सङ्कुटं चत्तरानिरे" इत्यमरः) । निष्कुटेषु गृहारासेषु, समा-
 वासितकुक्कुटेषु, ("गृहारासास्तु निष्कुटाः" इत्यमरः) । बर्हिणेषु मयूरेषु, कृत-
 यष्टिसमारोहणेषु, ("मयूरो बर्हिणो बर्हि" इत्यमरः) । गृहस्थेषु विहितसन्ध्या-
 समयव्यवस्थेषु । सङ्कोचेति स्पष्टम् । अद्यानन्तरं, वरुणेनानेन वर्त्मना भानुमता
 वक्तव्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैर्मणिकुट्टिमालिर्मणिवदमूनिरिव, रचिता, ("कुट्टिनोऽस्त्री

मिव प्रकृष्टतारकं, भारतसमरमिव वर्धमानोलूककलकलं,
 धृष्टद्युम्नवीर्यमिव कुण्ठितद्रोणप्रभावं, नन्दनवनमिव सस्र-
 त्कोशिकं, कृष्णवर्त्मेवाखिलकाष्ठापहारकं, सगर्भमिव घनतर-
 पाषाणकर्करासु गिरितटीषु, सचक्षुरिव सिंहनयनदीधिति-
 च्छटाकपिलेषु सानुषु, सजीवमिव तमोमणिभिः, संवर्द्धित-

मालिन्येन साम्यात् प्रतिदलतोत्प्रेषणम् ; प्रभो परामृते चक्षुः परदलदारादौन् समया
 स्वभूत्यान् लज्जोनिवृत्तया प्रेषयत्येवेति लोकाप्रसिद्धो ध्वनितः । रविविरहविधुरास्वत
 एव विकलकुररीदतच्छलेन पक्षिविशेषशब्दमिवैव, विषपत्नोप्येव सरोजिनीषु ।
 गणके इव दैवज्ञे इव, नक्षत्रसूचके युगायुमकार्योपयोग्यश्रित्यादिनक्षत्रसूचके ; पक्षे—
 नक्षत्राणि ताराः, तत्सूचके द्योतके, प्रदीपे, (“दैवज्ञगणकावपि” इत्यमरः) । इरस्य
 कण्ठकाण्डं गल्लक्ष्मः, तत्कालिमसनामि । दैत्यवल्गुमिव प्रकटः येष्टः, तारको
 दैत्यविश्वो यम ; (“काण्डं चावसरे बाणे नाले क्लृप्ते च शास्त्रिणाम् । क्लृप्ते रक्षसि
 च” इति भरविः) पक्षे—प्रकटस्तारका भौमादिनक्षत्राणि यम, तथा च मावः,—
 “सर्वितुल्लभाऽङ्गि ददृशेऽपि न यः स तमो तमोभिरधिगम्य तताम् । द्युतिमयङ्गोद-
 यङ्गणो लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्चयतः ॥” भारतसमरमिव वर्धमान उलूकश्च
 कुरुयोधविश्वशत्रुकुनिपुवल्गु, कलकलो यम ; पक्षे—उलूकाः पेशकाः, (“उलूकः
 कुरुभेदेऽपि पेशके जन्मभेदिनि” इति विश्वः) [सङ्ग्रामे प्रयोजनयोग्य इत्यप्] ।
 धृष्टद्युम्नवीर्यमिव द्रुपदपुत्रवीर्यमिव, कुण्ठतो द्रोणस्याचार्यस्य, प्रभावो येन ; पक्षे—
 कुण्ठतो द्रोणाणां काकाणां, प्रभावो यम, (द्रोणो ना दक्षकाके आदश्चत्वासी
 गुरावपि” इति ह्रदः) । नन्दनवनमिवेन्दवनमिव, सस्ररन् कोशिक इन्द्रो यम ;
 पक्षे—कोशिका उलूकाः, (“कोशिकः पेशके शक्ते विश्वामित्रे च कोशिकः” इति
 विश्वः) । कृष्णवर्त्मेवाखिलकाष्ठानामित्यनानाम्, अपहारकम् ; पक्षे—काष्ठा हिमः,
 तासामपहारकमाख्यादकम् ; यदा—कृष्णवर्त्मानमिव दुराचारमिव, अखिलकाष्ठा-
 नामाखिलोत्कथांशाम्, अपहारकं नाशकं, (“कृष्णवर्त्मा इतामि आदुराचारं विधुनुदे” ।
 “काष्ठा दाहहारिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । आहिमि ज्ञानभावे च काष्ठमाख्यात-
 मित्यने ॥” इति विश्वप्रकाशः) । सगर्भमिव सस्रस्रमिव, अधिकभिन्त यावत्,
 यावत् सगर्भमित्यपि पाठः, घनतराः पाषाणाः कर्कराश्च यम तासु गिरितटीषु,
 “काकर” इति मावसाम् । सचक्षुरिव सिंहनेनदीधितिच्छटाकपिलेषु सानुषु ;

मिवाग्निहोत्रधूमलेखाभिः, मांसलितमिव कामिनौकेशपाश-
संस्कारागुरुधूमपटलैः, उद्दोषितमिव घनतरुनीनमधुकर-
पटलमेवकितपेचकिकपोलतलदानधाराशौकरैः, पुञ्जोक्तमिव
वितततमालमालाच्छायासु, लीयमानमिव कज्जलश्यामभोगि-
भोगेषु, प्रावरणमिव रजनीपांशुलायाः, पलितौषधमिव वृद्ध-
वारविलासिन्याः, अपत्यमिव रजन्याः, सुहृदिव कलिकालस्य,
मित्रमिव दुर्जनहृदयस्य, बौद्धदर्शनमिव प्रत्यक्षद्रव्यमपङ्गुवानं,
तिमिरं व्यजृम्भत ।

सुप्तसिंहेति पाठस्तु भामकचाटुपेक्षितः । तमोमणिभिर्ज्योतिरिङ्गैः, सजीवमिव,
इतस्ततो भ्रमणादिति भावः । ("ध्वान्तोन्नेषत्तद्योततमोमणिर्ज्योतिरिङ्गणः" इति
व्याडिः) । अपिहोत्रधूमलेखाभिः संवर्द्धितमिव । कामिनौकेशपाशसंस्कारागुरु-
धूमपटलाभि तैर्मांसलो बलवान्, तददाचरितमिव, [भिन्नादित्वाद्वा] ("बलवान्
मांसलोऽमलः" इत्यमरः) । घनतरं निविडतरं, लीनानामुपविष्टानां, मधुकराणां
पटलैर्मेषकितानां श्यामवदाचरितानां, पेचकिनां गजानां, कपोलतलदानधारा-
शौकरैरुद्दोषितमिव, ("उल्के करिणः पुच्छ-मूत्रोपान्ते च पेचकः" । "काल-
श्यामसमेवकाः" इति दयोरप्यमरः) प्रोदोत्तिः । वितता या तमालमाला
तच्छायासु पुञ्जोक्तमिव । कज्जलश्यामभोगिभोगेषु सर्पशरीरेषु, लीयमानमिव ।
रजनीपांशुलाया रात्रौ कणाभिमारिकायाः, प्रावरणमिव, ("स्वेरिणी पांशुला
च स्यात्" इत्यमरः) । वृद्धवारविलासिन्याः पलितस्य करकृतकेशशोकाव्य,
औषधं तद्विवारकमिव, अश्वतमसे केशानां विशेषानुपलब्धादिति भावः, पलितं
वेद्यानां जीविकाभङ्गहेतुरिति ता एव वर्णिताः, ("पलितं करसा शोका
वेद्यादौ" इत्यमरः) । रजन्या रात्रेः, अपत्यमित, तत उद्भूतत्वादिति भावः ।
कलिकालस्य सुहृदिव, मृदाधारनाशकत्वान्मालिन्याश्च साध्यात् सुहृत्त्वम् । दुर्जन-
हृदयस्य मित्रमिव । बौद्धदर्शनमिव बौद्धशास्त्रमिव, प्रत्यक्षमपि अचुरिन्द्रियगोचरमपि,
न तु परमाण्वादिवदतीन्द्रियं, द्रव्यमपङ्गुवानं, सर्वे ज्ञानमयं जगदिति मत्स्य-
मानास्ते—“मृष्याचन्द्रसमी व्योम ताराचक्रं बहुश्वरा । सरितः सागराः शैला-
द्रिपथ्येव विभूतयः ॥” इति प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमन्वथयन्ति ।

मुदितमिवातिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले, फलित-
मिवातिमान्द्रवङ्गच्छदविततमालतमालकानने, स्फुरित-
मिवातिकान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशमंघ्रतौ, मिलितमिवेन्द्र-
नीलमणिरश्मिभिः, अतिशयमांसलं तम इवावटतटाटवौषु,
साटोपमिव स्फुटपाटवोत्कटप्रकटविशङ्कटकुटजविटपोत्कट-
विनटितषट्पदालिषु, घनतरघारघस्मरविषधरभागभासुरं,
मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनजर्जरं तमः ।

निशाकरारम्भसमये इव सङ्कुचत्कुवलयव्याजेन विरचिता-
ञ्जलिपुटे नतिमति तमोतिमिरे क्षणेन च सन्ध्याताण्डशङ्खरो-
च्छलितमहानट-जटाजट-कूटकुटिलविवर-विवर्तित-जङ्गुकन्या-
वारिधाराविन्दव इव विकीर्णाः, दुर्धरधरणिभारभरभुग्नभीम-

अतिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले मुदितमिव दृष्टमिव । अतिसान्द्रवङ्ग-
पवविततमालतमालकानने फलितमिव । अतिकान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशमंघ्रतौ
स्फुरितमिव । इन्द्रनीलमणिरश्मिभिर्मिलितमिव । अतिशयमांसलं तमः अवट-
जटाः, तटाः अटव्यय तवोत्पन्नामव, ("अवटः क्षात् खले गर्ते कृपे कुडकगोविनि"
इति विश्वप्रकाशः) । स्फुटं पाटवं पटुत्वं, तेनोत्कटमुदयं, प्रकटा व्यक्तः, विशङ्कटो
महान्, यः कुटजविटपक्षवोत्कटविनटितषट्पदालिषु साटोपमिव सावटभलिव ;
("विकटः सुन्दरे प्रीक्षा विलासविकरालयोः" इति विश्वप्रकाशः । "विशङ्कटं
पृथुवृद्धम्" इत्यमरः) । घनतरं घोरं भयानकं, घस्मरी भवकः, यो विषधरकङ्का-
वहासुरम् ; ("घोरं भीमं भयानकम्" । "भवको घस्मरोऽधरः" इत्यमरः ।
["सुवन्दः काश्च घसः"] । मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनेन जर्जरं शिथिलावयवं
तमः ; मदमत्त इति विशेषणं राजानो तादृश्यं जेतनाय, तच्च दन्तयोः शैल्याय ।

निशाकरारम्भसमये चन्द्रोदयारम्भसमये, सङ्कुचत्कुवलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे
इव, अत एव नतिमति मने, तमोतिमिरे अति क्षणेन तारका व्यराजन्तेत्यन्वयः ।
पृथे तमःप्रारम्भे ता एव वर्णिताः, इदानीं चन्द्रोदयप्रारम्भे इति न किञ्चिदममञ्जसम् ।
उन्ध्यासु ताण्डवं पृथ्वं, तच्छाङ्खरः समारम्भ, तेनोच्छ्रितं महानटञ्च अग्नीः,
कट-कुटकूटकुटिलविवरे विवर्तिता या जङ्गुकन्या गङ्गा, तस्या वारिधाराविन्दवसे

दिक्षत्तमातङ्गमण्डलकरपरिमुक्तशोकरच्छटा इव, अतिदवीयो-
नभस्तलभ्रमणखिव्रदिनकरतुरगवान्तफेनस्तवका इव, गगन-
महासरःकुमुदकाननसन्दहदायिन्यः, विभ्रं गणयता विधातुः
शयिकठिनोखण्डेन तमोमसौश्यामिऽजिने इव नभमि संसार-
स्यातिशून्यत्वाच्छून्यविन्दव इव, वितता जगत्त्रयविजयविनिर्गतस्य
मकरकेतो रतिकरतलविकीर्णलाजा इव, गुटिकास्त्वगुलिका
इव पुष्पधन्वनः, विषदम्बराशिफेनस्तवका इव, रतिविरचिता
गगनाङ्गणे आतर्पणपञ्चाङ्गलय इव, विकीर्णा व्योमलक्ष्मीहार-
मुक्तानिकरा इव, चन्द्रचिताचक्रादात्यावेगव्यस्ताः कामकीकस-
खण्डा इव, तिमिरोद्गमधूमधूमलसन्ध्याऽनलपरितप्तगगनमहा-

इव विकीर्णा विस्मृताः ; ("ताण्डवं नटनं नाट्यम्" इत्यमरः । "आङ्ग-
समारम्भे गजगर्जितपूय्ययोः" इति विश्वप्रकाशः) । दृढंरधरणिभारभरभूषणमादृत-
मातङ्गमण्डलं समूहः, तत्करैः गुण्डाभिः, परिमुक्ताः शोकरच्छटा चम्बुखण्डच्छटाः,
ता इव ; ("करी वर्षोपले पाणो गुण्डाप्रथयराशयवु" इति विश्वप्रकाशः) । अतिदवीयो
दूरं, नभस्तलं तत्र भ्रमणेन खिव्रा दिनकरतुरगान्तेवांस्तफेनस्तवका इव ; ("दवी-
दविष्ठं च सुदूरं" इत्यमरः) । गगनमहासरः कुमुदकाननसन्देहदायिन्यः, तल्यत्वा-
दित्यर्थः । विभ्रं गणयतो विधातुस्तमोमसौश्यामिऽजिने चर्मणीव, नभस्याकाश,
अथो चन्द्र एव, कठिनो खटिका, तथाः खण्डेन शकलेन, रचितता इति शेषः,
संसारस्यातिशून्यत्वान् नश्यत्वेनेत्यर्थः, शून्यविन्दव इव ; ("कठिनो खटिकाया
तु" इति विश्वप्रकाशः) । जगत्त्रयविजयाये विनिर्गतस्य मकरकेताः क्षानव्य, रतः
प्रियायाः, करतलविकीर्णलाजा इव । पुष्पधन्वनी गुटिकास्त्वं "गुल्ले" इति
भाषाया, तस्य गुल्लिका इव, "गुरिया" "गोली" इति वा द्वयं भाषायाम् ।
विषदम्बराशेः फेनस्तवका इव । गगनाङ्गणे रतिविनिर्मिता आतर्पणम् "आलिपन"
इति भाषाया, तस्य पञ्चाङ्गलयः "चुट्की" इति भाषाया, ता इव, उत्सवादावा-
तर्पणेनाङ्गुली रञ्जयित्वा कुडाटि रञ्जयन्तीति सम्प्रदायः ; ("आतर्पणं च सोदित्ये
विन्द्यादालिप्येऽपि च" इति विश्वप्रकाशः) । विकीर्णा विचिताः, व्योमलक्ष्मी-
हारमुक्तानिकरा इव । चन्द्र एव चिताचक्रं तस्मादात्यावेगेन व्यस्ता इतस्तत उपातताः,
कामकीकसखण्डाः कामास्त्रिखण्डाः, ते इव, ("चिता चित्या चितिः स्त्रियाम्" ।

स्थलीकटाहभृङ्गाग्रमानलाजानुकारिण्य इव तारका व्यराजत ।
 ताभिः श्वितितमिव वियदशोभत । दीर्घोच्छ्वासरचनाकुलं सुश्लेष-
 वक्त्रघटनापटु सत्कविवचनमिव चक्रवाकमिथुनमतीवास्त्रियत ।
 कमलिनोवन-सञ्चरणलग्न-मकरन्दविन्दुलुब्ध-मुग्ध-मधुकरमाला-
 शबलगात्रं, कालपाशेनेव मूर्त्तरामशापेनाकथ्यमाणं, चक्रवाक-
 मिथुनं विजघटे । रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव
 द्विधा पपाट चक्रवाकमिथुनम् । आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य
 पार्श्वं सञ्चरन्तो कुमुदिन्या भ्रमरमाला दूतीवालल्यत । तारका-

“कोकमं कुण्डमस्थि च” इति इयोरप्यमरः । तिमिरमेव धूमसेन धूमलः कण-
 लोदितः, सन्ध्यावानलो बह्निः, तेन परितप्तो गगनमहालल्येव कटाहस्तव भृङ्गा-
 मानलाजानुकारिण्यः, (“धूमधूमलो कणलोदितः” इत्यमरः) । तामिस्ताराभिः,
 श्वितितं सञ्जातकुष्ठमिव, वियदराजत, (“कोठो मण्डलकं कुष्ठं श्वितः” इत्यमरः)
 श्वितितमिति पाठे—सञ्जातचित्रम् । दीर्घोच्छ्वासो दीर्घपरिच्छेदः, तदचनया चाकुलं
 व्यापम ; यदा—दीर्घोच्छ्वासरचनानां कुलं गृहं, शोभनः श्रेयोऽलङ्कारो गुण-
 विशेषो वा, वक्त्रं कन्दोभेदः, तदचनापटु सत्कविसत्काव्यमिव ; पचे—
 दीर्घोच्छ्वासस्य मदीच्छ्वासस्य, रचनया चाकुलं व्याकुलम् ; सुश्लेषवक्त्रघटना शोभनः
 श्लेष आलिङ्गनं यव तादृशो, वक्त्रघटना मुखसंयोजनं, तत्र पटु चक्रवाकमिथुन-
 मतीवास्त्रियत, (“आख्यायिका परिच्छेद आश्रयोच्छ्वासकावपि” इत्युत्तरतन्त्रम् ।
 “कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम् ॥” इति
 विश्वकणाथः) “एकद्वेषेण वाक्येन इयोर्भजनमसंबन्धोः । तन्नेच यत्न मन्दतेः श्लेष
 इत्यभिग्रहितः ॥” इति भोजराजः । “श्लिष्टमस्पृष्टश्लेषितम्” इति गुणप्रकरणे दण्डो ।
 “वक्त्रं नाद्याप्रसौ स्यातामस्यैर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्” इति केदारः । (“पटुसौच्छेऽस्फुटे
 दक्षे निष्ठुरे निट्येऽपि च” इति रुद्रः) । कमलिनोवनसञ्चरणैर्लग्नमकरन्दविन्दुवृ-
 ल्ब्धा सदृशा, मुग्धा रम्या, मधुकरमाला तथा शबलं चित्रं, गात्रं यस्य तत् ।
 कालपाशेनेव मूर्त्तरामशापेन वा सम्यक्, यथा रावो न मिलतस्तथा कथ्यमाणं
 चक्रवाकमिथुनं विजघटे विघटितम् । रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव
 चक्रवाकमिथुनं द्विधा पपाट, [चट पट गतो] । कुमुदिन्याः पार्श्वं सञ्चरन्तो
 भ्रमरमाला आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य चन्द्रप्रियङ्ग, दूतीवालल्यत, [सञ्चरन्तो-

व्याजादस्तङ्गतस्य दिवाकरस्य शोकादिव स्थूलाशुविन्दुभिः
ककुभो व्यरुदन् । भास्वतो निजदयितस्य विरहादभिनव-
किञ्चल्कराजिव्याजेन मुर्मुर इव नलिनी कोषहृदये जज्वाल ।
रविरस्मिभस्मितनभोवनमसोराशिरिव, श्रुतिवचनमिव परि-
हृतदिगम्बरदर्शनं, सद्यो द्रावितराजपट इव, समुद्रप्रवाह
इव, शावरमन्थकारं व्यजृम्भत ।

क्षणेन च क्षणदाराजकन्यकाकन्दुकः, कन्दर्पकनकटर्पणः,
उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवकाकृतिः, प्राचीललाटतटकुङ्कुम-
विन्दुचक्राकारः, कनककुण्डलमिव नभःश्रियः, दिव्यवधू-
प्रसाधिकाहस्तसस्तालककपटनमिव, गगनसाधकनककुम्भ इव,
प्रस्थानकनककलश इव त्रिभुवनविजयविनिर्गतस्य मकरकेतोः,

त्यत्र तृतीयांशेन योगाभावात् “ममस्तृतीयायुक्तात्” इति नाशनेपदम् । । अन्तर्गतस्य
दिवाकरस्य शोकात् ककुभन्ताराज्याजेन व्यरुदन् । कनलिनी कोषहृदये भास्वतो
निजदयितस्य विरहादभिनवकिञ्चल्कराजिव्याजेन मुर्मुर इव त्वानल इव, जज्वाल,
[“मुर्मुरस्तु त्वानले” इति वैजयन्ती] । रविरस्मिभस्मितनभोवनस्य मसोराशिरिव ।
श्रुतिवचनमिव वेदवाक्यमिव, परिहृतं दिगम्बरस्य वीडस्य, दर्शनं शास्त्रं येन तत् ।
पक्षे—दिगम्बरयोः दिगाःकाशयोः, दर्शनं येन तत् । शर्वं शर्वंभीजम्बन्धि, [शिष्टेन
विवक्षायां । भवे तु टच् व्यास] एवं शर्वस्य तमसो निरस्य इत्यादयो
व्याख्याताः । ततो व्यजृम्भत ।

क्षणेन रजनौपातिकदयसामसादिकन्ययः । क्षणदा राजकन्या कन्दुकी
नेन्दुकाः, (“नेन्दुकाः कन्दुकाः” इत्यमरः) “नेन्दा” इति “गालममुरिया” इति
भाषायां । कन्दर्पस्य कनकटर्पणो मुकुरः, (“टर्पणो मुकुरादौ” इत्यमरः)
कनकपटं रक्तत्वेन साभ्याशम् । उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवको न्यूनन्दारगुच्छकः,
तटाकृतिः, (“व्याहृच्छकस्तु तवकः” इत्यमरः) दामपदमाह्व्यातिशयाय ।
प्राचीललाटतटे कुङ्कुमविन्दुचक्रवदाकारी यस्य, (“यद्य कुङ्कुमम् । कस्तूरी-
कन्द्यश्रिगिह्वम्” इत्यमरः) । नभःश्रियः कनककुण्डलमिव कर्णवेष्टनमिव, (“कुण्डलं
कर्णवेष्टनम्” इत्यमरः) । दिव्यवधूनां प्रसाधिका तदस्तात् सप्तमस्तवककपटनमिव

कन्दर्पकार्त्तस्वरतूणमुखकान्तितस्करः, प्राच्यशैलशिखराग्रप्ररुद्ध-
जपाकुसुमच्छविः, स्वच्छकुङ्कुमपिण्डपूर्णपात्रमिव निशा-
विलासिन्याः, कुङ्कुमारुणैकस्तनकलग्न इवाखण्डलाशाङ्गनायाः,
क्षीरसिन्धुरिव हरिणाधिष्ठितः, राम इव लक्ष्मणान्वितः, सुग्रीव
इव तारापतिः, सुराजिव रक्तमण्डलः, उदयारुणमण्डलः, रजनी-
पतिकुटयमाससाद । ततः कामिनोद्दयसङ्ग्रामित इव,
चकोराङ्गनानेत्रपुटपीत इव, रक्तकुमुदकोषलीढ इव, क्षीणतां
क्षणदाकृतो जगाम रागः ।

अनन्तरं शर्वरौत्रजाङ्गनाऽऽविष्कृतनवनीतस्वस्तिक इव,
कुसुमकेतोः मुखच्छायामुद्रितमुकुर इव, श्वेतातपत्रमिव मकर-
केतोः, दन्तपालिवक्रमिव वियन्महाऽसेः, श्वेतचामरमिव मदन-

नगनेति श्रुतम् । प्रस्थानकनकेति च । कन्दर्पस्य कार्त्तस्वरतूणमुखकान्तेः सुवर्ण-
निषङ्गमुखगोभायाः, तत्करोऽपहारकः, तच्छेडलादिति भावः, (“तूष्णीपासङ्ग-
तूष्णीरतिषङ्गाः” इत्यमरः) । प्राच्यो भवः प्राच्यः शैलसन्निविष्टराये प्ररुद्ध जपा-
कुसुमं तच्छविः, [“युप्रागपा” इति यत्] (“ओङ्पुण्यं जपापुण्यम्” इत्यमरः) ।
स्वच्छकुङ्कुमं पिण्डं सान्द्रं, पूर्णपात्रमिव निशाविलासिन्याः, (“पिण्डं सान्द्रे
बले काले तूष्णीपि परिकीर्तितम्” । “पूर्णपात्रं वस्तुपूर्ण-पात्रे वडांयकेऽपि च”
इति दयोरपि विश्वः) कुङ्कुमारुणैकस्तनकलग्न इवाखण्डलाशाङ्गनाया इन्द्रदिगङ्ग-
नायाः, (“आखण्डलः सङ्खाद्यः” इत्यमरः) । क्षीरसिन्धुरिव हरिणा विष्णुना,
अधिष्ठितः ; पक्षे—हरिणेन । राम इव लक्ष्मणेनागुगतः ; पक्षे—लक्ष्मणा-
चिह्नेन । सुग्रीव इव तारा तन्नामिका स्त्री ; पक्षे—तारा नक्षत्राणि । सुराजिव
रक्तं मण्डलममात्यादिनमूढो यस्य ; पक्षे—मण्डलं विष्णुम् । उदयेनाखण्डं मण्डलं
विष्णुं यस्य सः । ततः कामिनोद्दये सङ्ग्रामित इव । चकोराङ्गनाभिर्नेत्रपुटैः पीत
इव । रक्तकुमुदकोषैर्लीढ इवास्त्रादित इव । क्षीणतां जगाम क्षणदाकृतो रागश्चन्द्र-
कण्ठस्थं लोहितम् ।

अनन्तरं यदपतिवन्दः, उज्जगाम । शर्वरौत्रजाङ्गना गोपी, तस्या आविष्कृतः
नवनीतस्य स्वस्तिकश्चतुष्कमिव, “चौक” इति भाषायां, (“नवनीतं नवोद्भूतम्”
इत्यमरः । “स्वस्तिको नक्षत्रद्रव्ये चतुष्कण्डमेदयो,” इति निरुपकाशः) ।

महाराजस्य, बालुकापुलिनमिव निशायमुनायाः, स्फाटिक-
लिङ्गमिव गगनमहातापस्य, अण्डमिव कालारण्यस्य, कम्बुरिव
नभोमहाणवस्य, चैत्यमिव मदनारिदग्धस्य मकरकंठोः, चिता-
चक्रमिव कलङ्काङ्गारशबलं सङ्कल्पजन्मनः, गगनगामिमहा-
पुण्डरीकमिव, अम्बरमहाणवफेनपुञ्ज इव, पारदपिण्ड इव
कालधातुवादिनः, राजतकलश इव दूर्वाप्रधानशबलः, कन्दर्परथ-
चक्रचारुः, अम्बरप्रासादस्य पारावत इव, उदयाचलदारुवृडा-
मणिरिव, ऐरावतलुप्तसिन्दूरकुम्भस्थलमिव, भग्नशृङ्गपुराण-
गोमुण्डखण्ड इव तारकाखेतगोधूमशालिनां नभःक्षेत्रस्य,

कुमुदकेतोमुखच्छायासदृशी मुकुर इव मकरकंठोः, अनातयवमिव । अवयवमहा-
ऽसिराकाशखड्गस्य, [पालयतीति पालः, पाल रक्षः, पालः, अच इति] दन्तस्य
गजदन्तस्य, पालर्गजदन्तस्यः कुरारति यावत् । मदनमहागणस्य मतप्रामाण्यमिव,
(“चामरं तु प्रकीर्णकम्” इत्यमरः) । निशायमुनाया बालुकापुलिनमिव । गगन-
महातापस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थं स्फाटिकमयशिवलिङ्गमिव । काल एवोरण-
कपोरणः, तथाण्डमिव । नभोमहाणवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव । मदनारिणा शिवेन,
दग्धस्य मकरकंठोऽस्यमिव, (“चैत्यमायतने बुद्धगृहे चादृश्यमादपे” इति शिवः) ।
कलङ्काङ्गारः, यद्यपि “अङ्गारोऽलातमुत्सुकम्” इत्यमरः, सायिकाष्ठमङ्गारः,
“अङ्गारवृश्चितमिव व्यथमानमाक्षे” इति प्रयुक्तं भवभूतिना, तथाऽपि निरन्तर-
दग्धं ग्वासं काष्ठमिहाङ्गारपदेन विवक्षितं योग्यत्वात्, “कोऽला” इति भाषाया,
तेन शबलं चिताचक्रमिव सङ्कल्पजन्मनः ; एतादृशार्थं योऽप्येव टीकोय “इङ्गाल”शब्दः
प्रयुक्तः, “वितेनुरिङ्गालमिवायमः परः” इति) । गगनगामिमहाया मन्दार्किन्याः,
पुण्डरीकमिव सिताभोजमिव, यदव दत्तञ्च तदपे वल्यते । अम्बरं व्योमैव, महाणव-
लनफेनपुञ्ज इव । कालधातुवादिनः पारदपिण्ड इव । दूर्वाप्रधानशबलो राजत-
कलश इव, दूर्वाप्रवालति कलङ्कसाभ्याम् । कन्दर्परथचक्रचारुः । अम्बरस्य
प्रासादो राजगृहं, तस्य पारावत इव, (गृहप्रकरणे “प्रासादो देवभूभुजाम्” ।
“पारावतः कलरवः कपोतः” इति इयोरप्यमरः) । उदयाचलदारुवृडामणिः ।
ऐरावतस्य लुप्तसिन्दूरं मृदमिन्दूरं, कुम्भस्थलमिव । खेतगोधूमैः, खेतत्वं तारासान्ध्याय,
“काविधौ गोहं” इति भाषाया, शालिनः गोममानस्य, नभःक्षेत्रस्य भग्नशृङ्गः, भग्न-

मलयजपिण्डपाण्डुरराजतपात्रमिव सिद्धाङ्गनाहस्तसंस्तं, ग्रह-
पतिरुज्जगाम । यस्य पुण्डरीकं लोचनमधुकराणां, शयनीय-
सैकतमिव चित्तहंसानां, स्फाटिकव्यजनं विरहवक्त्रिणां, श्वेत-
शाणचक्रं मन्मथसायकानाम् ।

अत्रान्तरेऽभिसारिकासार्थप्रहितानां प्रियतमान् प्रति
दूतीनां द्वयार्थाः सेव्याः सप्रपञ्चा विकारभङ्गुराः प्रवादा बभूवुः ।
तथा हि, अवस्थोक्तमात्मानं नाकलयसि तत्त्वतः ? कान्त !

विषाणत्वं वर्तुलत्वाद्यं, पुराण्यर्थमरहितः, गोमुण्डखण्ड इव, सोमामिमांसाद्यं रसाद्यं
वा चेवं गोमुण्डः समारोप्यते । सिद्धाङ्गनाहस्तात् अस्त्रं भट, मलयकेन घटचन्दनेन,
पिण्डं चूर्णम्, अत एवातिपाण्डुरं राजतपात्रं रोप्यपात्रमिव ; यदा—मलयजपिण्डं घट-
चन्दनगुटिकाभिः, पाण्डुरमित्यादि ; उभयत्र अंशगण्यं चन्दनपट्टविन्दुशो गुटिका
वा तारा विकीर्णा इति ध्वनयितुम् । लोचनमधुकराणां पुण्डरीकमिव ; वर्तुलत्व-
साक्षितसाध्याद्यं विकासपर्यन्तमायदेत् कुमुदम्, एवं पूर्ववापि । चित्तहंसानां
शयनीयसैकतमिव शयनाङ्गसिकतामयदेश इव । विरहवक्त्रिणां स्फाटिकव्यजनं,
तस्मिन्मृदुत्वमिति भावः, अत्र व्यजनं वर्तुलमयिसमृद्धकं विवक्षितं, “क्षितनी”
इति भाषायाम् ।

अत्रान्तरे मानिनीमानपाटनपट्टकुमुदिनोक्तान्तीदयावन्तरे, अभिसारिकासार्थ-
प्रहितानां ल्योरखाऽभिसारिकानमूहप्रहितानां, दूतीनामन्योऽन्यसङ्घटनविरह-
निवेदनादिकर्मकुशलाणां, प्रियतमान् प्रति वक्त्रमान् प्रत, द्वयार्था उपालम्भाऽऽवर्जन-
रुपाद्यदयोपेताः, सेव्याः उपालम्भे, विकारेर्मदनविकारजन्यावतर्जितविशेषैः, भङ्गुरा
मानावस्थायांमिव न केवलं परुषा एवापि तु किञ्चित्स्वापराधव्यज्ञा इत्यर्थः, आवर्जने
इदम् ; सप्रपञ्चा वकीत्यादिसहिताः, प्रवादाः प्रकटवेदग्धाविशिष्टा वादा, बभूवुः,
(“रतादिनी तु सङ्केतं याति या साऽभिसारिका” इति वक्ष्यवहारः) । उपालम्भे
प्रत्यक्षप्रेममयैवादि स्वगुणं प्रकटयन्नाह, अवस्थोक्तं कीर्षीनावशीकृतम्, [अनुरा
कन्येतिवदस्यताऽव नजाऽयं, उक्तं च—“तस्माद्व्यनभावश्च तदसत्त्वं तदस्यता ।
अप्राप्तस्य विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तितः ॥” इति] आत्मानं तत्त्वतो नाकल-
यसि ? न जानासि ? यथा धनगुञ्जश्च काममन्त्र्यां मन्मथकृशेयां वधुपालितो-
ऽपवाङ्मिहस्तया तथापि का प्रतिभंनियतीति शक्ति, आत्मानमित्यादि ; यदा—

स्त्रीणां कृतं कामंणादि कर्म, [कृतमिति कर्तुः कर्मणि क्तः] तत्त्वतो नाकलयस्यत
 आत्मानमव रच ; यथा काममप्रय्यां आत्मानमवन रचन स मङ्गलंमेवेति मेव
 इव परिधामितस्तथा त्वमात्रं भविष्यतीति त्रयीस्था-मानमयेत ; स्पष्ट चेन्मङ्गलवर्म-
 णरिते ; ("मृतकर्म तु कामंणा" इत्यमरः) वैशिकं मन्त्रेणमभिधाय कृतमामकं
 मत्वाऽभिलषते—आत्मानं प्रत्यवतीत्यथा, [अवेः कृतंश्च] सा जानी स्त्री अन्यदन्ता,
 तथा कृतमवस्त्रीकृतं नीचनारीकर्म, भृङ्गकीटव्यायादतिस्त्रीनेशनान् त्वं स्त्रीषु
 परेच्छांयसे इति गदति—अवेत्यादि, अवस्त्रीकृतं वधकथोषिद्धम्, आत्मानं तत्त्वतो
 नाकलयसि ; आवर्जने—सितत्वतो वडत्वाडेतोः, [धिञ् वञ्चने, क्तः] तमेव
 मम प्रिया नाक्येव्यव शपथ इति शपथरूपपाशादित्यर्थः, [सितत्वत इत्यव "भृङ्गो
 भ्ररि" इति पाक्षिकस्तकारलोप इति तु जगदरथ प्रमाद एव, "अनाञ्च च" इति
 तकारहित्वे रूपसाम्यं बोध्यम्] अवस्त्रीभ्यो नीचस्त्रीभ्यः कृतं पठ्यांसम्, आत्मानं
 नाकलय मा जानीहि, मत्सख्यैव त्वामभिलषते इति त्वं नीचनारीसक्ती मा भूरिति
 भावः, ("कृतं युगेऽपि पथ्याप्ते विहिते हिंसिते फले" इति विश्वप्रकाशः) कं मुख,
 मुखकारी, लयः संश्लेष आनिष्ठनं विनामो वा यस्य सः, न कलयोऽकलयः, न
 अकलयो नाकलयः, त्वतो मत्सख्या अन्यस्याः, सितं वडं, स्त्रीकृतं स्त्रीभ्यः पठ्यांसम्,
 आत्मानम्, अव प्रीणय, मत्सख्या सह रतिं विधायात्मानं सन्तोषयेति भावः ;
 ("कं मूढंमुखवारिवु" इति । "लयो विलासि संश्लेषे" इति च विश्वप्रकाशः)
 यदा—नाकल्य दुःखल्य, लयः संश्लेषः, सम्बन्धा यस्य, ("चकं पापे च दुःखे च"
 इति विश्वः) यदा—अथ वःसुदेवस्य, वो वचोऽवः, तव स्त्री लक्ष्मीः, तथा कृतं
 पठ्यांसम्, अवस्त्रीकृतं लक्ष्मीपूर्णम्, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि । जानासि चेत्
 कथं तां परित्यज्यान्ववामक्तो भवसि ? ("चकारी वामुदेवः स्यात्" । "वचः-
 स्त्राले च वः प्रीतः" इत्येकादशस्थम्) "यमकशेषचिदेषु वचोऽङ्गयोर्ने भित्" इत्यनु-
 ब्रासनाद्देदाभावेनावार्थान्नखण्डनम् ; यदा—सितत्वतो वडत्वाडेतोः, अथात् तथा
 प्रेम्णा वडत्वादवस्त्रीकृतमात्मानं नाकलय, सा किल त्वां धनेनाप्यविष्यतीति
 व्यक्तम् ; यदा—सितत्वादतो वञ्चविशेषवडत्वात्, स्त्रीकृतमात्मानं नाकलय, अथ
 तत्समीपे गच्छ ; यदा—नाकल्येवाकाशस्येव, लयः संश्लेषो यस्य, निरयंकसम्बन्ध
 इत्यर्थः, ("आकाशे विदिवे नाकः" इत्यमरः) यदा—केन मुखेन, लयो विलासः,
 तेन सितो बहुस्तत्सम्बोधनम् ; त्वतोऽन्यस्य स्त्री न, [सर्वनाम्नोरन्याशङ्कयोस्तत्त्वतो-
 स्तसिष्ठलस्य पद्यस्यन्तस्य प्रयोगो यथायथं बोध्यः] यथा पतिव्रतया नास्वपतिः
 सेव्यते, एवं पराङ्मना विदग्धेन सेवनीयेत्यर्थः, कृतं मिथ्याभाषणादिना हिंसितम्,

प्रस्तर इव क्रूरोऽसि, न चाकर्षकचुम्बकद्रावकेष्वेकोऽसि, भ्रामको-
ऽसि परम् । कितव ! धर्मार्थान्यप्रयुक्तः क्षेपणिक इव मुधा

आत्मानमव शोतय, सत्यसभाषणात् तेजोऽभिर्द्विर्जायते इति तदाचरेति व्यङ्ग्यम् ;
[कृष् द्विंसायाम्] यदा—के जले, लघो विलासः, तेन सितावगतः जलकोटा-
विदितः, (“सितस्त्वसिते बडे मिता शर्करा” इति हेमः । “सितः समाने
चवले विवन्धनातयोरपि” इति विश्वप्रज्ञाश्रमः) यदा—नाके स्वर्गे, लघो विलासो
येषां ते नाकलया देवाः, तद्वत् सिताऽवगतः ; यदा—अवस्त्रोक्तं लज्जोद्दिमितम्,
आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? पूर्वं तथैव धनदानादिना सर्वसूक्ष्मोद्यतानापादितः,
इदानीं तामेवायामयसि ? सा दरिद्रावप्या ते किं विद्युता ? इति व्यङ्ग्यम् ;
कस्य जलस्य, लघो विलासो नीचगमनरूपः, तेन सितावगत नीचगमनप्रसिद्ध,
स्त्रोक्तं स्त्रोद्दिमितम्, आत्मानमव ; यदा—अकारो वासुदेवः, तेन तथ्यमव, इवायं
वः, अव ज्ञाय इव, स्त्रोक्तं क्षीपय्यामि, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? अन्धाभिः
सह कोटां करोषि चेत् कुह, परन्तु मत्प्रस्थ्याऽपि सह कोटां कुर्वन्ति भावः, (“व वा
यदा तथेवेवं साम्यं” इत्यमरः) यदा—सितत्त्वतो चवत्त्वाद्धेतोरेव, ज्ञाय इव
स्त्रोक्तं स्त्रोपय्यामि, आत्मानं नाकलय, तदीयशरीरवर्णं एव त्वच्छरीरे नास्ति,
अयं तदीयसामर्थ्यमिति भावः ; यदा—येन यमसा, नितत्वं तस्मात्, नाके स्वर्गे,
स इवेन्द्र इव, स्त्रोक्तमात्मानमव, (“ययो यः कथितः श्रितेः” । “स इन्द्रः”
इत्येकाचरकोपः) [“अव रचे गतो कानो पोतो वसो द्युतो सुतो । प्रातो
त्रेवेऽधेने वेशे भागे षडो पदे वसे ॥ स्वाम्यर्द्धेऽवगते कामे जतो” इति कवि-
कल्पदम्भः] । दूतोल्लासवाक्यैश्च व्याख्यादिन्द्रश्रिता मया । पश्यन्नाकुल्यभीतेन त्रैलोक्यं
स्वधियाऽधिकम् ॥ हे कान ! कस्य सुखम्, अतो यस्मात्, प्रस्तर इव क्रूरोऽसि
पापाव इव क्षीणोऽसि, निष्ठुरहृदयोऽसि, तस्मापि न चाकर्षको यत्प्रत्यक्षान्
प्रत्युप्तमपि लोहं निःसरति, अयस्क्रान्तमपि शुल्बको यत्प्रत्यक्षालोहमुपगच्छति,
सूर्यकान्तो वा सूर्यकराभिस्तृट्यन्त्यायासन्त्यादिश्वनादावग्निरप्ययते, द्रावको
यत्प्रत्यक्षालोहं द्रवति, चन्द्रकरस्यार्णवं स्वयं द्रवति स चन्द्रकान्तो वा, भ्रामको
यत्प्रत्यक्षालोहं समति, स “गुरिया” इति ख्यातः, “पुल्लको द्रावकयेराकर्षको
भ्रामकश्च यः । एकाद्विचतुःपञ्च-वस्तुषुः सम्भवन्ति ते ॥” इति लोहशास्त्रे ;
भ्रामकत्वाकीमतेन यो नारोनाकर्षति स चाकर्षकः, रतिकीमलेन यदुन्वति स
पुल्लकः, भीषणविशेषयोगेन कुवादिनदंतेन वा यः क्षीणशामिनो द्रावयति स

बाह्विततरवारिस्त्वमसि । सखेदमिव मनसा चिन्तयसि दुर्लभं
जनम् । सत्त्वसारचरितो यो रिपुमण्डलाग्रतो निर्वृतिमुपेत्य
तिष्ठति । स खलु वीरः प्रतिपत्तस्य यः सम्प्रहारतः कुञ्जरान्

दावकः, एतेषु नेकीऽसि, परं केवलं, भामकीऽसि, अन्यामकी योऽन्यनारी भामयति
प्रतारयति, स भामकः ; कस्य शत्रुशरसः, अतो यस्यान् कान्तः, आकषंको धनुषा-
कर्षकः, बुध्वः सैन्यप्रवेशः, दावकः परसेनविदावणः, तेषिकः श्रेष्ठः, अमः,
भामकीऽश्वादीनाम्, असे खड्गः, भामकी वा ; कान्तः मनीहरः । न प्रत्तर इव
क्रोऽसि, प्रायितः मन्त्रराधान् समसे, आकषंकचुम्बकदावका इषवी वाणा यस्य स
कामः, तद्वटकोऽदितोय, अमि, भामकी नारीचेतनाम्, ("एकोऽद्वितीये श्रेष्ठे च" ।
"करो कठिनानिदंयो" इत्यमरः) धर्माश्रमन्येन केनचिद्विद्विष्टेन राज्ञा
नागरिकादिना वा, प्रयुक्तं चातरे वना आकञ्चनजनान् परवारं नयेति उच्यते,
चेरश्विको नावक इव, सुधा इया, बाह्विततर वारि जन येन तादृशः, अथ स्व मित
एव अमो न नावकस्यत्यर्थः ; सुधा बाह्विततरं वारि जन येन वा, तदनुरजनदशाया-
मिति भावः, अतिव्री संवतिः इव दामाघं संवयोक्तं, न तु तत्त्वकथनं, रमाभामा-
पत्तः ; यदा—सुधा बाह्विततरवारिः खड्गः येन ; आवर्जने—कितव ! विदग्ध !
धर्माद्यं धर्मप्रयाजनं, सुधावा व्यथावनाः, अद्विताः शत्रवी यज्ज, अन्येन शत्रुणा, प्रयुक्तं
शस्त्रादि, तरवर्षाणको नाशकः, तरवारिः खड्गः, तदन् क्रूरः, धर्मोयाऽसंप्रयोजनात्,
अन्येनाधर्मेण, प्रयुक्तः ; यदा—विदर्शं धर्मोयाऽगमन्यः कामः, तेन प्रयुक्तः,
("कितवो यत्कडुत्त-विदग्धेषु निगद्यते" । "तरवारमेतः खड्ग" इति धर्माणद्वयम् ।
"सुधा तु निष्फलं इया" इत्यमरः) । तृष्णी स्थिते पृच्छति—सखेदमिव, मनसा
दुर्लभमिव जनं नायिकाऽन्तर, चिन्तयसि ; सखे ! मिव ! दमिव खण्डितमिव,
गृहारे—सखे ! दमिव कलवमिव, दुर्लभं जनम्, ("इकार उच्यते कामः" ।
"दः कञ्चते वृधेः प्रोक्तं कुट्टे दामे च दातरि" इत्येकाक्षरकोष उभयव । "दः
यडे दोऽवदात च दातरि च्छेददानयोः" इति विश्वप्रकाशः) । स त्वसारचरित-
स्तच्छत्रुहारः, या अगतिता अगः, मण्डललागी मण्डलागः कुलटा, रिपुभृता
मण्डलागी रिपुमण्डलागः, तासु रतो रिपुमण्डलाग्रतो निर्वृतिं सुखम्, उपेत्य
तिष्ठति, [अथ अग कुटिलाया गतो] यदा—निर्गता इतिरावरणं यस्यास्ता निरा-
वरणा वेष्टाम् ; वीरनिष्ठायां—रिपुमण्डलाग्रतः शत्रुखड्गात्, निर्गते सुखं, शत्रुणा
खुड्गे धृते स्वयं सुखो तिष्ठतीत्यर्थः, निर्गतिं शत्रुदेरावरणं वा, भयादुपेत्य ; गृहारे—

नयति । धृतोरुकरवालसञ्चयोऽपि परमकाण्ड एव सम्पत्तन्
महापदं विग्रहेण लभते । राजसेन रहितो राजसे न रहितो

—सत्त्वेन गुणेन, सारचरितो यो रिपुमण्डलायतः शत्रुमण्डलायतः, निर्वृतिं
जीविकाम् ; यदा—रिपुमण्डलायतः सपत्नीसमुदायतः, [सप्तम्यर्थे तसिः]
निर्गता इतिरन्यपुरुषान्तरवरणेष्वा यस्याः, मत्सखी तामुपेत्य तिष्ठति, [“वर्तमान-
सामोप्ये” इति लट्] पूर्वमन्याः सपत्नीरनादृत्य त्वं तन्नामेवानुरक्तः स्थितः, इदानीं
तथैव कर्तव्यं त्वमेति शीति, (“कोचेयको मण्डलायः करवालः कपाचवत्”
इत्यमरः । “मण्डलं देशसदृशः” इति विश्वः । “निर्वृतिस्तु सुखे जीव्यं चमदं
अचयेऽपि च” इति भरविः) । अपरा आह—स खलु वीरः यूरः, यः प्रतिपचस्य
शत्राः, सम्प्रहारतः कुञ्जरान् गगान्, नयति ; यदा—वि विज्ञेयेण, ईरयति, वीन् पचिषी
वा, ईरयतीति वीरः, सम्प्रहारतो गमनात्, (“सम्प्रहारो रणे गतो” इति हेमः)
[ईर गतो कल्पने च] ; यदा—विशिष्टा इरा मयं यस्य मयप इति यावत्, (“इरा
भूमिसुरावारि-मारतोषु प्रयुज्यते” । “कुञ्जरोऽनेकपे केशे घातक्यामपि कुञ्जरा”
“वीरस्तु सुभटे श्रेष्ठे वीरो भक्ष्यन्तरेऽपि च” इति विश्वप्रकाशस्थिषु) प्रतिगतः पचं
प्रतिपचो बलं तस्य ; यदा—प्रतिपचस्य सख्यः सहाय्य वा, (“पचो मासाहंके
गेह-पार्श्वे साज्यविरोधयोः । केशादेः परतो हन्ते बले सखिसहाययोः ॥ पतत्रे
तुङ्गोरन्ध्रे च देहाङ्गे राजकुञ्जरे ॥” इति विश्वप्रकाशः) यदा—वि विज्ञेयेण, ईं
कामम्, ईं लक्ष्मीं वा, रात्यादन्ते वीरः, (“इकारः कथ्यते कामो लक्ष्मीरीकार उच्यते”
इत्येकाक्षरकोषः) सम्यक् प्रकटः, अत्युत्कृष्टः, हारो मुक्तादिमाला तान् सम्प्रहारतः,
[द्वितीयाद्ये तसिः] कुञ्जरान् केशान्, नयति, (“हारो मुक्तावली युक्ते” इति विश्व-
प्रकाशः) यदा—सम्प्रहारतोऽत्युत्कृष्टरतियुक्ते, [सप्तम्यर्थे तसिः] (“खलु स्यात्
प्रतिवेधेऽपि निचयेऽप्यवधारणे” इति विश्वः) । अन्या आह—धृत उदकरेण
विशालदलेन, बालानां शत्रुकेशानां, सञ्चयो येन ; यदा—धृत उदमंदान्,
करवालस्य कपाचस्य, सञ्चयो येन ; यदा—ऊदपथ्यन्तो करावूदकरो, ताभ्यां धृतो
बालानां प्रतिपचलक्ष्यो केशानां, सञ्चयो येन, आ-लानुबाहुिरित्यर्थः ; यदा—धृत
उदकरेण भूरिराजभागेन, बालानामग्रानां, सञ्चयो येन ; यदा—धृत उदकरेणोद-
कराणां वा बालानां सञ्चयो येन ; यदा—धृत उदकरबालानां सञ्चयः, सुरतबन्धे,
विग्रहेण शरीरेण कलहनेन युक्तेन पचियद्वयेन वा, महापदं महाप्लानं महापत्तिं
वा, प्रो शत्रुं, परमव्यर्थे वा, अकाण्डेऽनवसरे, परमकाण्डे उत्कृष्टावसरे वा, (“विग्रही

ध्रुवम् । विशारदा विशारदाभ्रविशदा विशदात्मनीनमहिमा
महिमानरक्षचक्षमा चमातिलक ! धीरताधीरता मनसि भूतता-
भूतता वचसि । साह, सेन ! साहसेन कमला कमलापराजिता-

शुचि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः" इति हेमः) । अपरा आह—राजसे रजोगुण-
विस्तारे सति, अनरहितो मनुष्यान्मुकुलः, त्वं न राजसे, रहितो मन्मथ्या जनेर्वा-
त्यक्तः ; [रह त्वाने क्तः] वदा—राजसेन [पञ्चाद्यधि] रजोगुणेन, रहितो नरहितो
मनुष्यहितः, न राजसे ध्रुवम् ; यदा—राजसः रजोगुणप्रधानः, अनरहितोऽप्रभुम्,
न राजसे, यतो रहितः प्रभुषा त्यक्तः, नरेषु हितो राजसे ध्रुवम् । ("ध्रुवं तु
निश्चिते तर्के निश्चये शान्तेऽन्वयम्" इति विश्वप्रकाशः) । यमकानुसारः । अन्था
आह—विमता शारदा सरस्वती यस्य तत्सम्बोधनं, धृष्टो वा चतुरो वा, ("विशारदो
बुधे धृष्टे" इति विश्वप्रकाशः) स्त्रीविशेषणं वा, वि विशिष्टः, शारदोऽभ्यो मेघः,
तदाविशदा निमंशान्तःकरणा, विग्रन् प्रविष्टो भवन्, आत्मनीन आत्महितः, महिमः
महित्वं यस्याः, मह उक्तवो येषां ते महिमः, तेषां मानरक्षणे सन्मानपालने, चमा,
चमातिलक ! पृथ्वीमूषक ! शान्तिप्रदम् ! बहिः शान्तिप्रदम् ! तव मनसि धीरता
बुद्धिरता, सार्वकालिकीत्यर्थः, अधीरता कातरता, वचस्यभूतताऽसत्यता, भुवि पृथिव्या-
तता विस्तृता ; यदा—चकारो वासुदेवः, तस्याद्भुतकृता चन्द्रवंता ; यदा—पसेव
व्यवहारेण, मा लप्सोः, सा तिलकमव्य ; यदा—पसव्य विभीतकव्य, मा लप्सोः-
ततिलक ! ("पसः कर्णे तुये चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मजे पाशके चाचम्" इति
विश्वप्रकाशः) विशेषेण शारं हिंसां, ददातीति विशारदः, [गृञ् हिंसायां चञ्]
महिम्ना चनन्ति प्राचन्ति ते महिमाना मानवताः, तेषां रक्षचक्षम ! हे धीर !
तासादृश्याः, धीरतास्तव मनसि तव वचसि भूतता सत्यता, भूतता पृथ्वीपृथ्व्याता,
("भूतं न्याये विशाचादो भूतं सन्धोपमानयोः" इति विश्वः) विशारदाभ्रविशदा
विशिष्टशरन्धेयस्त्वया, निष्कपटहृदयेति यावन्, आत्मनि स्त्रीविषये, विशिष्टं शं श्रेयः,
यति विशदाः, [दो अरक्ष्यणे] इत्यस्य सूर्यस्य, महिमा महत्त्वं यस्य तादृशस्त्वम् ।
("शं श्रेयसि शकारः स्याच्छिन्ने सीसि प्रकीर्तितः" इत्येवाचरकोषः । "शं चर्म
मासु मासुरि" इति विश्वप्रकाशः) ["आत्मनश्चिद्यजनभोगीतरपदात् खः" इति
खः] आत्मनीने । अपरा आह—सा मन्मथो, त्वामाह, हे सेन ! अपभो !
परतन्त्र ! सा मनसाऽपि नात्यमनुसरामीति प्रतिज्ञाविशिष्टाऽहम्, आहसेन भवदोये-
हृदासेन, कथं सुखम्, मया आपारप्राप्ती, [मय सह पारये पञ्चाद्यध्] पराजिता

पराजिता । सा त्वदर्पणा दर्पणाकारविमलाश्रया श्रयाञ्जविनि-
र्जितकिसलयया सल्लयाङ्गुलिविभ्रमेण विभ्रमेण प्रतिगवाच्च
शलाकाविवरं विलोकयन्ती विलोकयन्ती । त्वया विना साविना

कमला लज्जीययाः सा कमलापराजिता, [आदितान्यादिः] अत एवापराजिता
अन्यस्त्रीभ्यो हस्तसुरतकोशलादिभिरपराभूता ; ("पराजितपराभूतो" इत्यमरः)
यदा—आदसेनेषडासेन, अपराजिता एतदभिधाना देवी, पराजिता पराभूता,
कै मन्त्रन्याः कमला शिरोनाभिविशिष्टा, सोमन्त्रकर्मण्यनभिज्ञेति यावत्, तादृशो
कमला लज्जीः ; यदा—आदसेनाभिसरन्त्यपेक्ष, कमला लज्जीः, तत्परा कमलापरा
लज्जेति यावत्, जिता, यथा लज्जा नाभिसरत्येवं वीर्या मन्त्राख्यभिसरतीत्यर्थः ; ननु
कृपया सा केनापि नाद्रियते इति सा स्वतो भावति न तत्र सम्पुष्टेतुरित्याह—
आदसेन सा प्रमिता, कमला लज्जीः, पराजिता, मन्त्राख्येति शेषः ; उखीभावमाह
—[सा आदाने] लातीति ला न ला अन्ता लज्जा, कं सुखम्, अपराजिता
त्वया पूर्वं प्रोत्साहनाद्दीपिता ; [राज्ञो दीप्तौ] यदा—आदसेन आदसेन, युक्तेति
शेषः, सा मन्त्राख्यी, कमला वरस्त्री, आकमला बहुलज्जीका ; ("कमला तु वरस्त्रियाम्"
इति शान्तः) [हस्त इति "स्वनहस्तोर्वा" इत्यप्-प्रत्ययान्तः] यदा—यथा परा
कमला, पराजिता सा मन्त्राख्याह, आ-दसेनेषडासयुक्तेन त्वया, जितनाम्ना-
मादेत्यर्थः, कीदृशी ? सेवा समभुः, कमला लज्जीयया लज्जा लज्जीदानभोगादि-
युक्ता, न त्वस्वामिकलज्जीवदानभोगहीनेत्यर्थः । इतरा आह, त्वय्यर्पणमप्यास्वदर्पणा,
दर्पणाकारो सुकुराकारः, आश्रयो यस्याः, श्रयाञ्जेन करकमलेन, विनिर्जितकिसलयया
जितनवपल्लवा, अङ्गुलिविभ्रमेणाङ्गुलिधनयेन, सल्लया सवितासा, ("लज्जी विलासे
भंशेवे साये तीर्थविकल्प च" इति विश्वप्रकाशः) कवासेषु शलाका कल्पाणामागमन-
पतिष्वेवाह प्रत्यक्षाः काष्ठादिनिर्मिताः, तासां विवरं विवरं प्रति प्रतिगवाच्चशलाका-
विवरं, विलोकयन्ती पश्यन्ती, विलोकयत् पश्चिन्नयत्, आचरन्ती विलोकयन्ती, यथा
पश्चिः पश्चरजलाकाऽन्तरेण पश्यन्त्येवं साऽपि भवानागतो न वेति गवाच्चशलाकाऽन्तरेण
पश्यति ; गवाच्चशलाकाऽन्तरदशनं परकीयात्पद्योतकम् ; ("साच्छाककाऽपि मदन-
धारिकाग्रत्ययोः अरे । कवे पश्चरकाष्ठे च" इति विश्वप्रकाशः) उक्तं च—
स्वानुगता स्त्री परकीया निगद्यते । उक्तमावममेदाभ्यां द्विविधेया पराङ्मना ।
अलक्षितानुरागेण स्त्रीयाकल्पोक्तमा मयेत । तादृशा त्ववमा जेषा तद्देदा लक्षिता-
विधाः । प्रोद्वान्मन्त्राभिर्यत् द्विविधा द्विविधा मया । विदग्धाऽपुदिता चैव ।

सायमनुभवन्ती दुःखानि । जीवनायक ! जीवनाय क इह
नाश्रयन्ति सुभगम् ? । अन्यास्तावदासतां दासतां पुरतोऽहमेव
भजामि मैत्रतोऽमैत्रतोऽस्तु । अञ्जमारतः सारतः किमपि

ऽनुशयानाऽथ सचिता ॥ गुप्ता च कुलटा चेति षट्पङ्क्तारोदिता वृधेः ॥” इत्यष्टकृते
रसरत्नहारः ; यत्तु अपञ्चटपरपुरुषानुरागा परकीयेति तत्र, कुलटाया अपञ्चटः ;
सपालम्भपक्षे भञ्जनमासः, विभक्तेषु यमकेन, (“स्थाच्छलाकाऽपि मदन सारिका-
श्रव्ययोः शरे । पञ्चरकाष्ठे च” इति विश्वप्रकाशः) । इतरा आह, अविना मेषेण, त्वया
विना सायं सायङ्काले, दुःखानि त्वहिशोगदुःखानि, अनुभवन्ती तिष्ठति, तामनुसरति
व्यग्रम् ; धीरेयं, “प्रियं सोऽप्राप्तवकीक्या मध्या धीरा दृष्टदुषा” इति रसरत्नहारः ;
अविना रचकेन, त्वया विना दुःखान्यनुभवन्त्यतः सायं सादम्, अनुभवन्ती तिष्ठति ;
[अथ रचकाटो, “सर्वधातुश्च इतिः” इतीतिः । ओऽन्तकर्मणि, “काटेचः”
इत्यात्मन्, “आतो युक्” इति युक्] । अन्या आह, जीवनायक ! प्राणधारक ! जीवनाय
कलाये, कलाहरणार्थमित्यर्थः, सुभगं शोभनपशुं त्वां, के नाश्रयन्ति ? (भग-
केश्वर्यमादात्मज्ञानवैराग्ययोगिनिषु । पशुवीर्यप्रयवेच्छा-शोधर्मरविमुक्तिषु ॥” इति
विश्वप्रकाशः) अधीरोक्तिरियम्, “अधीरा पुरुषोक्ता” इति रसरत्नहारः ; यद्वा—
जीवनायक ! मत्कालीनायेय ! जीवनाय प्राणधारकाये, के जनाः, सुभगकेश्वर्ययुक्तं
त्वां, नाश्रयन्ति ? के इति पुंसिर्ज्ञानिर्देशो यदि पुरुषाः स्वप्राणधारकाये त्वामाश्रयन्ति
तर्हि स्त्रीणां का वाच्येति द्योतयितुम् । अपरा आह, अन्यथा मत्काल्यतिरिक्तया,
अतः विमलकाम्बोधनम्, अत एवावद ! तस्यां क्रोधादसम्भाषक ! असतां परवोडा-
इनभिषागां, पुरोऽग्रे, दासतां दास्यम्, अहमेव भजामि, अतोऽमैत्रतोऽमित्रभावात्,
मैत्रास्तु ; (“बदो बदावटो वक्ता” इत्यमरः) यदा—अन्यैस्त्वदपेक्षयाऽन्यैः यद्वादिभि-
स्तत्काल्यतिरिक्तां, अस्ता विमला, तथा सद्य ब्रूयति तत्काल्योधनम् ; यदा—अन्यास्त ! अत
एव दाम ! पुरोऽहमेव भजामीति तां दासतां पूर्वस्वीकृतां मत्काल्या दासताम्, अथ
रच ; यदा—अन्यास्तो नान्यनारोपरित्यक्तेन, अवदा अभाषणकर्त्री, “निर्मात्या विभक्त-
पुष्पदामनिकरे का षट्पदानां इतिः ?” इत्यहं सतामेव दासतां भजामीति ;
यदा—अवनमावः, [घञ्] अन्यास्तानामावदा रचककर्त्री, अश्रयणश्रयेति
सावत, श्रौतिप्रदा वा दृतिप्रदा वा ; यदा—अवशक्ती मयन्तीऽकारिणि अमि !
[सन्तुष्टो नपुंसकानां नकोपो वा वाच्यः, “दापितः कासि हि सुभु !” इत्यत्र

कन्दर्पकं दर्पकं न तनोषि विशेषतोऽशेषतः स्थितमेव मरणम् ।
 शठधियां शोधन ! यशोधन ! प्रेमहार्यामहार्यांशयोक्तटाक्षैः
 कटाक्षैराविर्भूतदास्यास्तदास्याः परिजनाः ! । कमलाकृति-
 नारीणां कमलाकृतिनारीणां भवता मुखं न मलिनितम् ? ।

सम्बुद्धिबन्धो यथा रामविरहातिग्रयपीडकस्तथा सर्वथा प्रबोजकत्वघोतनाय नपुंसक-
 प्रयोगः] अनाः प्राचिनः, तेष्वो हिताऽस्या, ["तस्यं हितम्" इति यत्] यतामावटा,
 त्वयेति शेषः, अस्ता तिरस्कृता, इदानीं दासतां मज्ज, कीदृशी ? पुरो नगर्याः,
 मेव लक्ष्मीव, [इत्येवं] हे अहम्केटक ! अपापि पूर्ववत्, ("मः शिवशब्दमा-
 वेधाः" । "इकारश्चेदने मतः" इत्युभयदेवाचरकीधः) अस्या इतराः, तावदासतां
 तिष्ठन्तु, अहमेव पुरो दास्यं भजामि । अपरा पाद, अक्षसा येनेति, सारतो वक्षत,
 सा, तन्वी तव प्रियेति शेषः, त्वं रतः यत्नः, किमपि दर्पकं न तनोषि, किमुत्पादं,
 दर्पकं दर्पं, न तनोषि, विशिष्यती विशिष्यात्, अशेषतो निःशेषात्, मरणं क्लितमेव,
 माधुर्ये गुणः, "मूढं, वर्गान्त्यगाः स्युर्वा अटवर्गा रक्षो लघू । अशितं पुष्टिर्वा
 तन्माधुर्यमिति श्रुतम् ॥" इति काव्यप्रकाशे । परा प्राद, हे शठधियां जडबुद्धीनां,
 शोधन ! यशसा अवन ! बुद्धियुद्धियशोदीन ! उत्कटमभीक्ष्ण्यम्, अक्षि येषु तैः, कटाक्षैः
 प्रेमहार्य ! सुखहारकीय ! या त्वां क्रूरकटाक्षैरामन्वयति तस्यास्तं वक्ष इत्यर्थः,
 अत एवामहार्याशय ! अङ्गानीवाशय ! अस्तं त्वत्तं, दास्यं यथा तादृशी, आविर्भूतं
 दास्यं यस्मिन् तत्सम्बोधनं, परितो जनान् अग्रिमजनान्, अस्मति, तथा कामंवादिना
 हतपश्यतया, तत्सम्बोधनम् ; आवर्जने—शठधियां जडबुद्धीनां, शोधन ! शिष्य !
 अतो यशोधन ! प्रेमहार्य ! केवलप्रणयवशम् ! अतो महार्याशय ! अत्युन्नतामिषाय !
 तदा मत्सख्या मानसमये, उत्कटाक्षैः कटाक्षैर्भवत्कल्पिभिः, अस्या अस्माकस्याः,
 परिजना अस्मादादयः, आविर्भूतदास्याः यस्मिन् काले तथा मानः कृतो भवता च
 क्रूरकटाक्षैः सा हृष्टा, तदारभ्येवास्मादादयस्तपरिजना अवलोककाः संवृताः, एवं
 च चिरसेवकानामस्मादादीनां प्रायेणया सा सुसम्पन्नमनोरथा सम्पादयितव्येत्यर्थः ;
 वदा—उत्कटप्यवहारैः ; यदा—उत्कटभाभिर्गोक्तार्थैः ; यदा—तदा भवत्कीप-
 काले, उत्कटाक्षैः क्रूरैः कटाक्षैरित्यादि पूर्ववत्, अत्र पक्षे सर्वथा तत्रैव दोष इत्यर्थः ।
 काचिदाह, भवता परीणां अवस्था, कमलाकृतिनारीणां लज्जाकृतिस्त्रीणां,
 कमलाकृति मुखं न मलिनितमिति न ; यदा—कृतिना भवता परीणां अवस्था,
 कमलाकृतिः, न मलिनितम् न मलिनोद्भूता, कमलाकृति पद्माकारं, नारीणामवस्था

विश्वस्य विश्वस्य व्यवस्था समासाद्यममामाद्यमनेककाल-
सङ्गीतसङ्गी तनुषे तनुषेकमनङ्गमनङ्गपुष्पेषुपुष्पेषु रुजा तरसा
जातरसा मन्दात्तमन्दा जणं भ्रमन्ती मुह्यति । कामधुरा-
धरेण कामधुराधरेण मुक्ता रजोराजिविशेषकेण विशेषकेण
मुखेन्दुना । तव हृदि लग्ना म्रदिमाकरेण करेण स्वेदविन्दु-

अवगारोषां, मुखं न मलिनितम् ? इति काकुः, ["नपुंसकमनपुंसकेन" इति नपुंस-
केकशेषः] ("कतो कुमल इत्यत्र" इत्यमरः) यदा—कमलया लज्जया, कतो
तेन भवता चरीषां गारीषा कमलाकृति मुखं न मलिनितम् ? काकुः पूर्ववत् ;
यदा—कमलाकृतिम् ! पद्माकार ! निर्लेपत्वेन साम्यं, लज्जीकुमलति वा सम्बोधनम् ;
आरीषामा साकल्येनातिकठिनतया वेदस्थेन वा काऽपि नाय्यान् दावयितुं
घटुरिति श्रुतापदानां, गारीषां कमलाकृति कमलरस्य, मुखं न मलिनितम् ?
इति काकुः ; अकाकुरुवालम्बः । काचिदाह, विश्वस्य सर्वस्य, विश्वस्य विश्वस्य
कृत्वा, सा तव प्रिया, समा मलज्जीवा, विगता अवस्था मर्यादा वया वा यस्या,
आदितोऽसमा विषमा, त्वं तु साद्यमासादयोग्यं, तनुषे शरीराय, ("तनुः स्यात्
तनुषा साहंम्" इति शब्दभेदप्रकाशः) कमल्यखेहाजने तनुषे आसिरकं विश्वस्य
सर्वस्य, जगतो मध्ये त्वया व्यवस्था समासादि असमं विषममस्येयसमामा हे असमान !
इति वा, आद्यं प्रथमम्, अतनोः कामस्य, सेकं कं सुखं, ("पुष्पं विश्वाग्ने कुसुमे
श्रीणाञ्च रजसि स्मृतम्" इति विश्वः) अनङ्गमशरीरं, पुष्पेषुपुष्पेषु कामशरीरं,
तरसा वेगेन, जातरसा मन्दं च मन्देवणं, भ्रमन्ती मुह्यति ; आवर्जने—हंसनङ्ग !
सायात् काम ! अनङ्गमसम्बद्धं, प्रति पुष्पेषुपुष्पेषु रुजा कामबाणरुजा, तरसा
वेगेन, जातरसात्पद्मानुरागा, मन्दात्तमन्दा लज्जामन्यरा, जणं भ्रमन्ती मुह्यति
धुराया चरो धुराचरः, [भागुरिमते टाप्] कामं धुराचरस्तेनात्यन्तभारवाहकेन,
अचरैव नीचेन, रजोराजिभिर्विशेषकं तिलकं यस्य तेन त्वया, विशेषस्य दायादेः
शेषो यत्र तेन मुखेन्दुनोपलक्षिता मधुरा रम्या मूर्तिः, का स्त्री, मुक्ता ? न
काऽपीत्यर्थः, एतादृशमैतादृश्यो बह्व्य उपभुक्ताः । समालङ्कारः, "समं स्यादणनं
यत्र दयोरप्यनुकपयोः" इति लल्लुकात् ; आवर्जने—कामस्य भूः कामधुरा,
["अकृपः" इति समासात्] तथा अचरस्तेन मधुराः सुधाधिकत्वाद्, अचरोऽहो
यस्य तेन, मुक्तारजोराजिभिर्विशेषकं तिलकं यत्र तेन, एतन्निर्माणावसरे बहवो

पयोधरेण पयोधरेण वक्षःफलकाक्षनेन जितानाविनकाक्षनेन ।
कामदारुण ! मदारुणनेत्रास्मरमयं रमयन्तं त्वामदयं मदयन्ती
परमकमितारं परमकमितारं वाञ्छति । हारिणा हारिणा
स्तनकुम्भेन हारिणाचिरुचिहारिणा चक्षुषा हारिणा ।

मुखेन्दुगो निर्मिताक्षेषु रम्यत्वादस्यैव प्रयोगः कृतो विधिनेति विशेषेण श्रेयो वक्ष्यते न
मुखेन्दुगोपलक्षिता वा काऽपि स्त्री, वसन्ते, श्रेयो यदत्र मत्सख्यौ ज्ञात्वा न वसति
येन सामान्यरूपेणाभिधायेन नेष्यामीति ह्यस्यप्रधानभावः इत्यमुक्तिः, ("तमाद्यप्य-
तिलकचित्रकाचि विशेषकम्" इत्यमरः) । इतरथा चाह, तव इति कदा काऽपि
वसन्ते ; यद्यदित्यथाकरणेन, दास्यत्वं ज्ञातं, करिष्येदिति श्रुतिः पयोधरो जलधर-
णेन, वक्षःफलकेऽयं गमनं वक्षः, पतितत्वादित्यर्थः, तेन पयोधरोपलक्षिता
चनाविलकाक्षनेन जिता, ज्ञानवर्धत्वादित्यर्थः ; आवर्जने—यद्यपि यथाकरेण करिष्ये
स्वेदविन्दुपयोधरेण वक्षःफलकाक्षायं पूजनं, रम्यत्वं येन, जितमनाविलं स्वयं,
काक्षनं येन, गौरत्वादिति भावः, तेन पयोधरेणोपलक्षिता, तव इति कदा,
काऽपि वसन्ते इति पृच्छति ; अस्ति चेत् ताननुसरेति व्यञ्जम् ; "कदमं कठिनी
इतो पादौ काञ्चनि कोनयो" इति वामुद्रिकवचनं तु युद्धविवरणम् । [वद-
मतिपूजनयोः] ("काक्षनं चक्षुके देहि" इति विश्वः) । अन्था चाह, कामेनाभि-
धायेन, दादृष ! मदारुणनेत्र ! अस्मरमयमदयं रमयन्तं त्वां, परित्यज्येति श्रेयः,
मदयन्ती मत्ता वा, परमव्ययम्, कर्कटं दुःखम्, इतारं भगवन्तं, परं मित्रम्, अस्मि-
न्नामकामुचम्, ("वक्षं पादे च रोमे च" इति विश्वः) ; आवर्जने—कामेन मदेन
दादृष ! कठिनगारीयामप्यवसेन दादृष ! मदयन्ती लोपुसेक्यात, अत एवादवनेत्र !
कामदारुणमिव ! अस्मरमयमदयं रमयन्तं परमकमितारं परमकामुचं, परमकं
परमसुखम्, इतारं त्वां वाञ्छति ; ("कामुके कमितानुचः" इत्यमरः) अत्रापि
कामवद्वारः । परा चाह, हारिणाऽन्वोऽयं युद्धवता, पतितत्वादिति भावः, अस्मिन्
ज्जानं देहतासम्पादनेनेत्यर्थः, इतादृशेन स्तनकुम्भेनोपलक्षिता, हे मर्ते, वृच्छति
हारि, [अ गती, वक्ष इ] हारिणा मत्तन्तेन, अत एवाचिरुचिहारिणा
त्रेककनेनाभिलाषकारकेन, कुक्षितत्वादित्यर्थः, चक्षुषा चोपलक्षितं त्वमाह, एतादृशं
लोचविशिष्टं ज्ञानेतादृशमाहेत्यर्थः ; आवर्जने—हारिणाचिरुचिहारिणा हरि-
कण्ठिनेः कानिहारिणा चक्षुषोपलक्षिता, हारिणा हारयता, हारिणा कर्तुः

अनन्तरं दुग्धार्यवप्रविष्टमिव, स्फटिकगृहप्रविष्टमिव, श्वेत-
ह्रीपनिवाससुखमनुभवदिव जगदामुमुदे । क्रमेण च विघट-
मानदक्षपुट-कुमुदकाननकोष-मकरन्द-विन्दु-सन्दोहमुदित मृग-
मधुकर-कुलकलरुतमुखरितदिगन्ते, चन्द्रिकापानभरासचकोर-
कामिनीभिरभिनन्दितागमने, सुरतभरपरिश्रमखिन्नपुनिन्द-
राजसुन्दरीस्वेदजलकणिकाऽपहारिणि प्रयाति मायन्तने
तनीयसि निशानिःश्वासनिभे नभस्वति कन्दर्पकेतुस्तमालिका-
मकरन्दसहायो वासवदत्ताजनकनगरमयासीत् ।

अथ कटकैकदेशविरचिताभ्रलिहशिखरेण, सुधाधवलेन,

अथ भक्त्यानुसारित्वादभ्येतेत्यर्थः, सनकुम्भेनोपसृजिता, अनेन मत्स्यखो युवतिः सुन्दरा-
वववा प्रसाजिता चेति, सुगन्धि जाम्बूनदम् । ("हा गतंऽपि निगद्यते" इत्येकाग्र-
कोषः) । निरीत्य लोकाव्यवहारजातं रीतिं कवीनामथ कोषजासम् । व्याख्या
मदीयं रचिता मद्दिग्गदादारबिन्दे प्रविष्टाय चेति ॥

चन्द्रिकाव्याप्तिं वक्ष्यन्ति ।—अनन्तरं चन्द्रोदयोत्तरं, दुग्धार्यवप्रविष्टमिव स्फटिक-
गृहेषु प्रविष्टमिव श्वेतह्रीपनिवाससु सुखमनुभवदिव जगद्भवनम्, या साकल्येन,
मुमुदे । [मुद इव] क्रमेण कन्दर्पकेतुर्वासवदत्ताजनकनगरमयासीदित्यन्वयः ।
विघटमानं विघटयत्, दक्षपुटं पञ्चपुटं यत् तादृक्, कुमुदकाननं तस्य कोषेषु
जम्बूभागीषु, मकरन्दविन्दुसन्दोहः पुष्परसविन्दुसमुदायः, तेन मुदितं वृष्टं, मधुकर-
कुलं तस्य कलरुतेन मुखरितदिगन्ते, चन्द्रिका ज्योत्स्ना, तस्याः पानभरेणालस-
चकोरकामिनीभिरभिनन्दितागमने स्तुत्यागमने, ("चन्द्रिका कोमुदो ज्योत्स्ना"
इत्यमरः) सुरतभरपरिश्रमखिन्नाः पुनिन्दराजसु स्वेदजलकणिकाऽपहारिणि, सुन्दर्य-
यासां स्वेदकणिकाऽपहारिणि सायन्तने सभ्याकालिके, ["सायं चिरम्" इत्यादिना
श्रुतः] तनीयसि सत्ये, अत एव निशानिःश्वासनिभे नभस्वति वायो, प्रयाति
इति तमालिकामकरन्दो सहायो यत् सः, [या प्रापचे, "यमरम" इति
वर्जितो] ।

अथ वासवदत्ताजनकनगरमयासीदित्यन्वयः । कटकैकदेशे राजधान्येकदेशे, विरचित-
मर्चद्विजं निखरं यत् तम् । ["वहामे लिङः" इति खम्] ("कटकं वक्ष्ये

एकान्तर-निविष्ट-कनक-मुक्ता-मरकत-पद्मराग-शकलेन, वासव-
दत्तादर्शनार्थमवस्थितदेवतागणेनेव शालवलयेन परिगतम् ;
अनिलोक्तामिताभिः, नभस्तरुमञ्जरीभिरिव, तर्जयन्तीभिरिव
शगनार्णवाश्रयं, पताकाभिरुपशोभमानम् ; कनकशिलापट्टाङ्गण-
प्रसृताभिः, कर्पूरकुङ्कुम-चन्दनैलालवङ्गगन्धोदक-परिमल-
वाहिनीभिर्वाहिनीभिः, अज्ञाततटस्फाटिकपट्टसुखनिषण्ण-
निद्रायमाणप्रासादपारावताभिः, प्रभ्रश्यत्तटनिकटविटपिकुसुम-
स्तवकितसलिलाभिः, अनवरतमञ्जदुग्धमञ्जदुग्धदयुवतिजन-
घनजघनस्फालनोच्छलच्छीकरनिकरस्त्रपितवेदिकाभिः, कर्पूर-
पूरविरचित-पुलिनतट-निविष्ट-निनदानुमीयमान राजहंसोभिः,

सामो राजधानीनितम्बयोः" इति विग्रहः ।) । सुखा सुखोपवेशनः, तथा शकलेन ।
एकान्तरं निविष्टानि कनकं सुवर्णं, मुक्ता मरकतं गारुत्मतं, पद्मराग एषा शकलानि
यव । वासवदत्तादर्शनार्थमवस्थितदेवतागणेनेव शालवलयेन प्राकारवलयेन, परि-
गतम् । ("प्राकारो वरकः शालः" इत्यमरः) । अनिलोक्तामिताभिर्नभस्तरुमञ्जरीभि-
र्शगनार्णवाश्रयं तर्जयन्तीभिरिव पताकाभिरुपशोभितम् । ("पताका वैजयन्ती
स्यात्" इत्यमरः) । कनकशिलापट्टाङ्गणेषु प्रसृताभिः, कनकयन्त्रविशेषैरिति भावः,
"फाटारा" इति "चट्ट" इति वा भाषायां, "पाटङ्ग" इति "परसार" इति
भाषायां प्रसिद्धः । कर्पूरकुङ्कुमचन्दनैलालवङ्गानां गन्धो यव ताडगुदकं तत्परि-
मलसवाहिनीभिर्वाहिनीभिर्मदीभिः । अज्ञातातटस्फाटिकपट्टेषु सुखेन निवस्य
अत एव निद्रायमाणाः प्रासादपारावता यासु, निवसन्त्यस्य निवसत्य च निद्रा
तस्यो सुखोपवेशनं हेतुरिति कारणमात्रात्कारः । प्रभ्रश्यत्तटविटपिकुसुमे-
नोरुच्यपुष्पैः, स्तवकितं सञ्जातसंस्कृतं, सलिलं यासाम् । अनवरतमञ्जदुग्धमञ्जदुग्ध-
दयुवतिजनस्य घनजघनास्फालनेनोच्छलच्छीकरनिकरेण स्त्रापता आर्दीकता, वेदिका
वितर्कः, प्राङ्गणादौ जलमुपवेशनस्थानं आभिर्गोषा वा ताभिः । ("आहितर्कितं
वेदिका" इत्यमरः) । कर्पूरपूरैश्च विरचितं यत् पुलिनं तस्य तटे समोपदेशे, निविष्टा
उवावटा, निनदैर्वासतेः, अनुमीयमाना राजहंसो यासु ताभिः ; मात्तोऽन
पुलिनपयोनिः । प्रभावात्कारेण गुमानात्कारः, कर्पूरपुष्पिनपुष्पेन न हन्यतरपरि-

विकचनौलोत्पलकानन-दर्शिताकाण्ड-चक्रवाक-तिमिरशङ्काभिः,
युवतिभिरिव सुपयोधराभिः, सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलाल-
स्रपितकुम्भकर्णाभिः, सागरकूलभूमिभिरिव सुन्दरोपाटपराग-
शबलाभिः, नवनृपतिचित्तवृत्तिभिरिव कुल्यापमानकारिणीभिः,
अनेकतराभिरुपशोभितम् ; शिखरगतमुक्ताजालव्याजेन पुर-
युवतिजनदर्शनकुतूहलागतं तारागणमिवोद्वहद्भिः, उपान्त-
निलीनाभिः काचकलशाकृतिमुद्वहन्तीभिः शिखिसंहतिभि-
रुद्भासितैः प्रासादैरुपशोभितम् ; कचिदनवरतदह्यमानकण्ठा-

मेधत्ववर्णनात् उदात्तालङ्कारोऽप्यत्र, तथाच दृष्टी—“आशयस्य विभूतेषां यन्मदत्व-
मवृत्तमम् । उदात्तं नाम तं प्रादुरलङ्कारं मनोविषयः ॥” इति । विकचमित्यादि ।—
रक्तोत्पलपाठपद्ये—राक्षो विक्रान्तासम्भवात्, नौलोत्पलपाठपद्ये—चक्रवाकाणामेव
तिमिरशङ्कावर्णनानुपयोगादुपेत्यम् । युवतिभिरिव तद्वर्णोभिरिव । [“युनास्तः”
इति तिः] सुपयोधराभिः शोभनस्तनीभिः ; पद्ये—धरतीति धरा, [पचायच्]
पयसो जलस्य, धरास्ताभिः । (“तद्वर्णो युवतिः सम” । “स्त्रीलनाद्धो पयोधरो” इति
दधोरप्यमरः) । सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलालेन रक्तेन, स्रपितः कुम्भकर्णो राक्षसो
याभिः ; पद्ये—कीलालेन पयसा, स्रपितः कुम्भस्य कलमस्य, कर्णोऽणो याभिः ;
(“ओचितेऽन्धनि कीलालम्” इति पञ्चदशेऽप्यमरः) । सागरस्य कूलभूमिभिरिव
तीरभूमिभिरिव, सुन्दरोपाटपानां रागैः शबलाभिः ; पद्ये—सुन्दरीणां पाटपरागे-
वरणरेणुभिः, शबलाभिः । (“सुन्दरी तद्वभिन्नारी मिदोः स्त्री दक्षिरेऽन्धवत्”) ।
नवोऽचिरप्राप्तमन्यपदः, नृपतिसिद्धिचिह्नमभिरिव कुल्यास्य कुले साधोः, [“तत्र साधुः”
इति यत्] अपमानकारिणीभिः, पिशादेरमान्यादयः शिष्टत्वाव्यत्याहा नैनमतिमनृते
इति तेषामपमानः ; पद्ये—कुल्यानां कृषिमात्स्यसरिताम्, अपमानकारिणीभिः ।
(“कुल्याऽस्या कृषिमा सरित्” इत्यमरः) । अनेकतराभिवर्णनीभिः, उपशोभितम् ।
शिखरगतानां पद्मिप्रवेगवारणाद्युपरिवहानां, मुक्ताजालानां मुक्तामयानाथानां,
व्याजेन पुरयुवतिजनस्य दर्शनाय कुतूहलं कीतुकं, तथादागतं तारागणमिवोद्वहद्भिः ।
(“कुतुकं च कुतूहलम्” । “जालं समूहं आनाथो गवाचचारकावपि” इत्यमरः-
वाच्यमरः) । उपान्ते निलीनाभिर्नितरां लीनाभिः, निचलतया क्षिताभिः,
अत एव काचकलशाकृतिमुद्वहन्तीभिः शिखिसंहतिभिर्मयूरयुग्मैः, उद्भासितैः प्रासादे-

गुरुधूमपटलैर्दर्शिताकालजलदोदयम् ; कचिदतिगम्भीरमुरज-
रवाहनमानन्दनर्तितनीलकण्ठम् ; सायन्तनसमयमिव पतित-
लोकलोचनम् ; जनस्थानमिव दारोत्सकरामम् ; मानुषक-
मिवाभिनन्दितसुरतम् ; निधानमिव कौतुकस्य ; वासमिव
शृङ्गारस्य ; कुलगृहमिव विभ्रमस्य, सङ्केतस्थानमिव सौन्दर्यस्य ;
वासवदत्ताभवनं भवनन्दनप्रभावो दृश्यः ।

द्रवसि द्रवसिद्धितो निगलिते ! । चपला चपलायते

रूपगोभितम् । कचिदनवरतदृश्यमानकालागुरुधूमपटलैर्दर्शितमकाली जलदानी
मेघानाम्, सटयो येन यव वा । अत एव कचिदतिगम्भीरमुरजरवाहताः सायन्त-
नर्तितानीलकण्ठा बहिर्लो यव, रात्रौ मयूरनृत्यवर्णनं तिर्यञ्चोऽपि सर्वकालं सुखिनः,
मनसायां तु का कथा ? इति ध्वनयितुम् । ("सदृशा मुरजाः" । "मयूरो बहिर्लो
बर्ही नीलकण्ठः" इति हयोरप्यमरः) । सायन्तनसमयमिव पतितः लोकलोचनः
मूर्ध्नि यव ; ("किरणमालिविलोचनदेतयः" इति दारावली) पक्षे—पतितानि
सौन्दर्यावलीकनार्थे लोकानां लोचनानि यव । जनस्थानमिव दारेषु सीतायाम्,
उत्सृज्यो रामो राक्षसो यव ; पक्षे—दारयतीति दारः कल्पः, तेनीकुचा रामाः
स्त्रियो यव । ("सुन्दरी रमणी रामा" इत्यमरः) । मानुषकमिव मनुष्यसमूह
इव, अभिनन्दिता आद्याविषयीकृता, सुरता देवत्वं येन ; पक्षे—अभिनन्दितं सुरतं
मैष्ठ्यं यव । कौतुकस्य निधानगृहं भाण्डानामिव । शृङ्गारस्य वासगृहमिव, "पुंसः
स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि सन्धोगं प्रति वा सृष्टा । स शृङ्गार इति ख्यातः कौटुकि-
रमकाररसः ।" इत्युक्तममरः । विभ्रमस्य विलासस्य, कुलगृहमुत्पत्तिस्थानं,
"कामोत्पत्तिरुत्पादकं उपशोषनसम्पदा । अनवस्थितचेष्टत्वं विभ्रमः परिकीर्तितः ।"
इति भरतः । भवनन्दनस्य कान्तिकेयस्येव, प्रभासो यस्य सः ।

इत्यन्तोऽर्थं प्रकथितं पेशला रम्याः, प्रमदानामालापकथाः शृण्वन् कल्पवृक्ष-
संकरन्तेन सुप्तं विजयमाश्रयेत्, अक्षरीत् । द्रवसिद्धितो नमसिद्धितः, [सार्वविभक्ति-
कलसिः] निगलिते ! उल्लयोरेकाग्रिगलिते ! द्रवसि [दृ गतो] बहस्य गमन-
प्रवास उपहानाद्य अपकृत्वाहिति काचिदुपपन्नमिति ; यदा—मया प्रेम्णा बद्धाऽस्मि
स्तेषां परिचयः वासोमुपाकृतः ; ("द्रवो विद्रवणमन्त्रोः । आसवे सरवन्त्रोः" इति

किमेषा ? । स्तवकस्तव कर्णतः पतितोऽयं सुरेखे ! । सुरया
चिता सुरयाचितश्रीस्त्वमसि मत्ता । कलहे ! कलहेम-
काचीदामकर्णितैः स्मरमिवाह्वयसि । मलये ! मलयेप्सितं दृश्यै-
वाधिगताऽसि । कलिके ! कलिकेतुमिमां मुखरां मुञ्च मेखलां,
शृणुमः कलवल्लकीकृतम् । मेखलामेखला न भवति, त्वमेव मुखर-
तया मुखरतया च । त्वपतेऽव पतेदियमवन्तिसेना कुसुमोपहारे

हेमः) यदा—निगलिते ! एतदभिधाने ! द्रवसिद्धितो द्रावकोषधिविशेषात्, टवसि ।
“यद्यप्यष्टगुणः स्मरः निगदितः पंसोऽङ्गनां सदा नो याति द्रवता तथाऽपि भटिति
व्याघासिता सङ्गमे । तत् स्यादेवजसम्प्रयोगविधिना सङ्केपतो द्रावणम् ॥” इति
रान्तदेवः । यथोक्तं द्रवसीति तां लट्प्रीत्यन्या प्रत्याह, एषा पुरोवर्तिनी, अपला
अपलाभिधाना, किं अपलेव विद्युदिव, आचरति ? नास्तेव गताद्यंवादिति भावः ;
यदा—एषा अपला अचला, किञ्चान्यच्च, पलायते ; [इण् गतो “उपसर्गस्यायतो” इति
सत्त्वं परारिफल] यदा—अपलेव पिप्पलीव, आचरति, इयमेवोपाधिः संबंधा द्रवसीति
भावः । (“अपला कमलाविद्युत्पुष्पलोपिप्पलीषु च” इति विश्वप्रकाश इति दिक्) ।
हे सुरेखे ! तव कर्णतः स्तवकः पुष्पगुच्छः, अयं पतितः, त्वं न जानासि ? मत्ता-
ऽसि ? इत्युपहासः । (“स्वादृच्छकस्तु स्तवकः” इत्यमरः) । एनामेवोपहसति, सुरेदेवैः,
याचिता अयात् व्रज्य सचिता योग्या, श्रीः सौन्दर्यश्रीयं स्वास्तादृशी त्वं, सुरया
मदिरया, चिता व्यासा तादृशी सती, मत्ताऽसि । हे कलहे ! कलहेमकाचीदाम-
कर्णितैः स्मरमाह्वयसोवाकारयसीव, पत्यतिरिक्तपुरुषाज्ञानीत्येवमुपहासाय । एना-
मुपहसति, मलये ! तन्नामिके ! मे शिवे, लयो नाशो यस्य मलयः कामः, तद्वदीप्सितं
उद्य, दृश्येव दृश्येव, अधिगताऽसि, त्वं पुरुषं कटाक्षैरामन्वयसीति भावः ; (“अभीष्टे-
ऽभीप्सितं उद्यम्” इत्यमरः) यदा—मः शिवः, लयो गृहं यस्य मलयश्चन्द्रः, तस्योप्सितं
हारणः तं, दृश्येवाधिगताऽसि मृगलोचनाऽसीति भावः, (“मः शिवश्चन्द्रमा वेधाः”
इत्यनेकार्थध्वनिसम्प्ररो) । कलिके ! कलिः रतिकलहस्य, केशं ध्वजं, यदा केतुना
सेनादि द्योत्यते, एवमनया रतिकलहो द्योत्यते इति भावः, मुखरां वाचाणां,
मेखलां काची, मुञ्च, त्यागे फलमाह, कलमन्वक्रमधुरं च, तद्वल्लकीकृतं तत् शृणुमः ।
(“कलिः ज्ञातु कलहे मूरे कलिरन्त्ययुगे युधि” इति विश्वप्रकाशः) । उत्तरयति,
मे मम, मेखला काची, खला पिशुना, न भवति, मुखेन प्रेष्ठेन, रतं यातीति मुख-
इतयाः ; यदा—मुखेन ताव्यायनाद्युक्तोपायेन, रतं यातीति मुखरतयाः त्वमेव, मुखर-

मुग्धा । तव कैतवैरसं, सवङ्गिके ! वेपथुरेवाशयं व्यनक्ति । वदतीव
 हतीरनङ्गलेखे ! स्मरसायकानां तव वपुरससम् । पिङ्गिता-
 ऽपि हिताय ते उत्कलिकामहोर्मिः । वदने वद नेत्रपेयकान्तौ
 किमुपमानमिन्दुरप्युपयाति । वसतीव सतीव्रते ! तव हृदि
 कोऽपि शतधा शतधारसारा वाचस्तवानुभूताः । कुन्तलिके !
 करकाकरकालमेघखण्डतुलामयमुक्लसितोत्फुल्लमलिकामालभारी
 कुन्तलकलापः तव याति । केरलिके ! पुरगीपुरगीचराः

तथा वाचासतया, खल । ("मुखमुपाये प्रारम्भे मेहे निःसरणाख्योः" इति हेमः ।
 "पिङ्गुनो दुर्जनः खलः" इत्यमरः) । काचिदाह, मुखेयनवन्तिसेना मपते लज्जते,
 यव कुसुमोपहारे पतेत् । [सम्भावनायां चिह्न] । तां प्रत्याह, सवङ्गिके ! कैतवैरसं
 कैतवसाध्यं नास्त्यर्थः, वेपथुरेव कल्प एव, तवाशयं व्यनक्ति सात्त्विकादिर्मावात्
 तमेव कल्पसे नां किं उवा वदसि ? इति भावः ; "सन्धः स्वेदोऽव रोमाघः स्मरभङ्गोऽव
 वेपथुः । वैवर्ण्यमसु प्रलय इत्यदौ सात्त्विका मताः ॥" अङ्गलेखे ! तव वपुः
 [कर्तृ] स्मरसायकानां हतीरङ्गनानि, [इन् हिंसागन्धोः क्तिन्] वदतीव वती-
 ऽवसम् । उत्तरमाह, तेऽप्युत्कलिकामहोर्मिः पिङ्गिता ह्यया, हिताय विरह-
 कानाविष्कारादकांते हिताह कल्याणाय ; यदा—उत्कलिकामहोर्मिः पिङ्गिता-
 ऽपि हितवदाचरति हितायते ; यदा—उत्कलिकामहोर्मिः पिङ्गिताऽपि हि निश्चयेन,
 तायते लोकोपहासात् तां पालयतीत्यर्थः, [तायु सन्नामपावनयोः] सन्नामः
 प्रवन्धः ; यदा—पिङ्गिताऽप्युत्कलिकामहोर्मिः [अनङ्कर्तृ] तावति कथमेव विद्यता
 भवति, हि मसिद्धो ; [तनु विस्तारं, तनोतेयंकोति विमाणात्मम्] यदा—
 उत्कलिकामहोर्मिः पिङ्गिताऽपि हिता उदा, [हि गतो उदो च] अयते
 लोके गच्छति, प्रसूता भवति । हि नेत्रैः पेया कान्तिरस तस्मिन् वदने सुखे,
 किमिन्दुरुपमानमपि यातीति वद ; पूर्वे त्वमुक्लसुपमानमिदानीमिन्दुरुपमानमपि
 यातीति सम्भावनं, मुखे विरहातिशयात् पाण्डुत्वाधिक्यद्योतनाय । उत्तरमाह,
 सतीनां व्रतमिव व्रतमस्मास्तत्सम्बोधनं, तव हृदये कोऽपि वसतीव, शतधा
 व्रतप्रकारेण, व्रतधारोऽवनिः, तत्साराः वज्रपद्माः, तव वाचोऽनुभूताः । ("व्रत-
 कोटिः स्वहः शम्भो दम्भोऽधिराजनिर्दयोः" इत्यमरः) । कुन्तलिके ! उक्लसितोत्-
 फुल्लमलिकामालभारी तवायं कुन्तलकलापः करकायां वर्षोपधानान्, प्राकट्य

श्रूयन्ते गीतध्वनयः, किमिव कल्पयामि ? । क्षणमीक्षणमीलना-
दपि चटुलं चटुलम्पटं सखीजनमायासयामि मुरालिकं ! ।
स्तनता स्तनताङ्गनेषु यत् मौख्यं तल्लब्धं स्मरता स्मरतापनोदनं
दयितेन दयितेन विमुक्ताऽसि किं मुह्यामि ? महतो महतो
हतमोहतमो दयितो दयितः स्मरति स्म रतिप्रियं तव
कौशलम् । नवनिशानखराणां नखराणां व्रणः स्मरजन्यां स्म
रजन्यां कुरुते ! न कुरुते रुजं किं ते ? । लोचनाभ्यां

यः बालसंघखण्डः तस्य तृणां मायं, याति प्राप्नोति, ("वर्षोपलब्धं करका" इत्यमरः) [मालुभारीत्यत्र "इष्टकेशीकानालानाम्" इति ऋषः] । पुरस्य गोप-
चारं, तद्गोचरा गीतध्वनयः श्रूयन्ते, ["गीतुर इति पृथग्वि केवर्त्तमुत्तरेऽपि च" इति मैट्रिनी] किमिव कल्पयामि ? किं वा गाद्याम् ? कथं वा कथं कुरुते वेति किं कल्पयामि ? सर्वैः स्पष्टतयैव ज्ञायते इति त्वदयं सर्वं पदम् । हे मुरालिक ! अथ ["बालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति श्रुतिः] ईक्षणमीलनादृष्टिमीलनात्, चटुलं चटुलं, आर्योऽनलम्, चटुलम्पटमपि प्रियवाक्यामृतमपि, सखीजनमायासयामि त्वमपि विरहवेदनया मूर्च्छिताऽस्मान् वेदयसीति भावः । दयितेनाभीष्टेन, स्तनता भणितं कुर्वता, सङ्केताद्यैः पत्त्यादिशब्दं कुर्वता वा, स्तनमण्डलेषु सुरते चन्दकानामुरोधप्रातेषु, यत् स्मरतापनोदनं स्मरतापनाशकं, मौख्यं तल्लब्धं तत् स्मरताऽपि दयितेन पत्त्या, विमुक्ताऽसि, ("दयितः स्वामिकाकथोः" इति धरणिः) एतादृशेनादृशेन मुक्ता-
ऽसीति को वेद तवापराधमिति ध्वनिः, अत एव वदति, किं मुह्यामि ? युक्तमेव कृतं पत्येवभिप्रायः ; यदा—समाश्रमयति, किं मुह्यामि ? स त्वद्गणभक्तत्वां न त्यज्यति । पुरे वर्णितमपि गुणं तत्प्रश्रयाद्यैः पुनर्वर्णयति, महतो महतीयसः महतस्त्वदतिरुपात्त महोत्सवात्, हतमोहतमः हतो यथा कथाचिद्वगविधानद्वयो मोहो सख्यं सः, ततोऽतिशये तमप्, दयितः बालः, दयितः पतिः, रतो सुरते, प्रियं तव कौशलं स्मरति स्म स्मृतवान् । ["लट् को" इति भर्ते लट्] । हे कुरुते ! नवं निशानं तेजनं, तेन खराणां नखराणां नखानां, व्रणः खलं, स्मरस्य जनो वधः रतिसख्या रतो, स्मरं जनयतीति [कर्मण्यण्] "जनितवर्ज्य" इति वडिनिधेयः, डीप्] तस्यां कामोद्दीपिकायां वा, रजन्यां रावो, रुजं पीडा, किं ते न कुरुते स्म ? [पूर्ववद्वट् । आगु तजने] यदा—स्मरेण जन्या कामेनाप्यादिता वा, रुजं, चन्द्रकानामुरोधप्रातेषु

लोचनाभ्यां प्रीणिताखिलजनेक्षणदेशः क्षणदेशः किं न पीयते ?
 प्रियसखि मदनमालिनि ! । विम्बाधरसङ्कत्या सङ्कत्यागेच्छया
 विरागं कुरु मधुमदारुणमालवीकपोलतलसमानो लसमानो
 रक्तमण्डलतया लतया त्वया विशेषः कः ? । कुरङ्गिके ! कल्पय
 कुरङ्गशावकेभ्यः शष्पाङ्कुरम् । किशोरिके ! कारय किशोरकस्त
 प्रत्यवेक्षाम् । तरलिके ! तरलय कृष्णागुरुधूपपटलम् ।
 कर्पूरिके ! पाण्डुरय कर्पूरधूलिभिः पयोधरभारम् । मातङ्गिके !
 मानय मातङ्गशिशुयाचनाम् । शशिलेखे ! लिख ललाटपट्टे

मखचतादयो नारीणां काममुद्दीपयन्तीति स्पष्टं कामतन्त्रे, [“भक्ष्यगेय—” इति
 साधुः] (“लम्बा मातृवयस्त्रायां जन्मः स्वात्मनके पुमान् । विपुल्याद्यजनिमोक्ष”
 इति विश्वमेदिन्यो । “स्त्रीरुम् रुजा चोपतापः” इत्यमरः) । काऽपि मानिनो
 प्रति कृत्स्नं वक्ति, ये मदनमालिनि ! लोचनाभ्यां प्रीणितोऽखिलजनानामोक्षणदेशो
 नेत्रदेशो येन सः, क्षणदेशश्चन्द्रः, किं न पीयते ? विध्यलङ्कारः, “सिद्धस्यैव विधानं
 यत् तामाहविध्यलङ्क्रियाम्” । लोचनयोर्लोचनविधानं चन्द्रदर्शनेन साफल्य-
 योतनाय, गान्धर्वतरागेयं स्वयमेव प्रियमनुनेयतीति भावः ; यदा—लोचनाभ्यां
 नेत्राभ्यां, प्रीणिताखिलजनेक्षणदेशः, क्षणदः सुखदशासारोद्ययः स पतिः, लोचनाभ्यां
 किं न पीयते ? । रक्तमण्डलतया लसमानोऽत एव मधुमदारुणमालवीकपोलतल-
 समानः ; पक्षे—रक्तमण्डलतया अनुरक्तमण्डलतया, लसमानः शोभमानः, मालवी-
 कपोलतलसमानता रक्तमण्डलतया, विम्बा एव विम्बरदा अधरस्तसङ्कत्या लतया त्वया
 को विशेषः ? न कोऽपीत्यर्थः, अतः सङ्कत्यागेच्छया विरागं कुरु, यदा क्षणदेश-
 कोवधीशत्वेनाविरोधी लतयेवं नैकविषयाकीकृत्याद्योवधीशत्वेन क्षणदेशेन तन्माध्य-
 विरोध उचित इति भावः । कुरङ्गिके ! इत्यादीनि सखिमन्त्रोचनानि, कुरङ्गशाव-
 केभ्यो हरिणशिशुभ्यः, शष्पं वास्तव्यं, कोमलं तदङ्कुरं, कल्पयोत्पादय, देहि, (“सर्गे
 कुरङ्गवातायुः” । “पुण्ड्रः शावकः शिशुः” । “शष्पं वास्तव्यं घ्राणः” । “चङ्कुरो-
 ऽभितर्कोद्दिह” इति चतुर्विध्यमरः) । किशोरकस्त्याश्रुवास्तव्य, प्रत्यवेक्षामवेक्षणम् ।
 (“वास्तुः किशोरः” इत्यमरोऽश्वप्रकरणे । “अवेक्षा प्रतिज्ञागरः” इति च) । तरलय
 विस्तारय । काऽप्यतिविरहाकुलाऽऽह, कर्पूरिके ! कर्पूरधूलिभिः पयोधरभारं
 पाण्डुरय । अथाऽऽह, मातङ्गिके ! मातङ्गशिशुयाचनां मानय कर्तुं कुरु, पुनः पुनः

शशिलेखाम् । केतकिके ! मङ्केतय केतकोमण्डपस्य टोहदम् ।
 शकुनिके ! देहि क्रीडाशकुनिभ्य आहारम् । मदनमञ्जरि !
 मञ्जरय सभामण्डपकदलीगृहम् । शृङ्गारमञ्जरि ! मङ्गल्य
 शृङ्गाररचनानि । सञ्जीविके ! वितर जीवञ्जीवकमित्युनाय
 मरिचपल्लवम् । पल्लविके ! पल्लवय कर्पूरधूलिभिः कृत्रिम-
 केतकीकाननम् । सहकारमञ्जरि ! सञ्जनय सहकारमौरभं
 व्यजनवातेन । मदनलेखे ! लिख मदनलेखं मलयानिलस्य ।
 मृणालिके ! देहि मृणालाङ्गुरं राजहंसशावकेभ्यः । विलास-
 वति ! विलासय मयूरकिशोरम् । तमालिके ! परिमलय
 मलयजरसेन भवनवाटम् । काञ्चनिके ! विकिर कस्तूरीदवं
 काञ्चनमण्डपिकायाम् । प्रवालिके ! सेचय द्युसुणरसेन बाल-
 प्रवालकाननमित्यन्योऽन्यं प्रणयपेशलाः प्रमदानामालापकथाः
 शृण्वन् कन्दपेकेतुर्मकरन्देन सह विस्मयमकरोत् ।

करपालनेन कुशौत्रयं कुशयोः प्रायश्चित्त इति भावः । शशिलेखे ! ललाटपट्टे शशिलेखं
 लिख, स्वरविभोविकाशमिति भावः । केतकिके ! केतकीमण्डपस्य टोहदं मङ्केतय
 जानोहि, कस्येचिद्वद वा । ("टोहटो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे" इति
 हेमः) । शकुनिके ! क्रीडाशकुनिभ्य आहारं देहि, ["घुमोरेडवित्येताभ्यासलापी] ।
 मदनमञ्जरीत्यादि । शृङ्गारमञ्जरि ! शृङ्गाररचनानि मङ्गल्यश्रीत्यादयः । सञ्जीविके !
 जीवञ्जीवकाय मरिचपल्लवं वितर देहि, ("जीवञ्जीवश्रीरक्तः" । "मरिचं कोलकं
 कृण्वम्" इति हयोरप्यमरः) । पल्लविके ! कृत्रिमकेतकीकाननं कर्पूरधूलिभिः पल्लवय ।
 सहकारमञ्जरीति । मदनलेखे ! मलयानिलस्य मदनलेखं मदनावस्थामुच्यते लेखं,
 लिख । मृणालिके ! इति । विलासवति ! मयूरकिशोरं विशेषेण लासय गच्छ ।
 ("किशोरशब्दे श्रेष्ठे" इति धरणिः) । तमालिके ! मलयजरसेन चन्दनरसेन,
 भवनवाटं गृहमागे, परिमलय, ("वाटः पथस्य मार्गश्च" इति त्रिकाण्डशेषः) ।
 काञ्चनिके ! काञ्चनमण्डपिकायां कस्तूरीदवं विकिर विचिप, [कृ विचिपे] ।
 प्रवालिके ! द्युसुणरसेन कुङ्कुमरसेन, प्रवालानां प्रकटकेशानां, काननं समुदसं,
 सेचय, ("कुङ्कुमं पीतकावेरं द्युसुणं कुसुमान्तकम्" इति हारावली) ।

मनस्यहो ! भवनानामतिशायि सौन्दर्यम् । अहो ! शृङ्गार-
कलाकेलिकौशलम् । तथा ह्ययं तत्काललौलावहलविरलविमल-
मालवीदशनकान्तिकान्तिदन्तिदन्तघाटितो मण्डपः, असावपि
कनकशलाकाविनिर्मितयन्त्रपञ्चरसंयतः क्रीडाशुकः इत्यादि
परिचिन्तयन् प्रविश्य व्याकरणेनैव सरक्तपादेन, भारतेनैव
सुपर्वणा, रामायणेनैव सुन्दरकाण्डचारुणा, जहायुगलेन
विराजमानां, कुन्दोविचितिमिव भ्राजमानतनुमध्यां, नक्षत्र-
विद्यामिव गणनीयहस्तश्रवणां, न्यायस्थितिमिवोद्योतकर-
स्वरूपां, बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारभूषिताम्, उपनिषदमिवानन्दा-
त्मकमुद्योतयन्तीं, द्विजकुलस्थितिमिव चारुचरणां, विन्ध्यगिरि-

प्रविश्य वासवदत्तां दृष्टव्यमन्वयः । व्याकरणेनैव पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायिरूपेणैव,
“तेन रक्तं रागान” इत्युपलक्षितः पादोऽध्यायतुरीयांशः, तत्प्रहितेन ; पद्ये—
रक्तपादेन लोहितचरणेन सह सरक्तपादं तेन । भारतेनैव सुपर्वणा शोभनपरिच्छेद-
युतेन ; पद्ये—सुपर्वणा शोभनपत्रियुतेन । (“यन्मिनी पत्रपङ्क्तौ” इत्यमरः) ।
रामायणेनैव सुन्दरकाण्डेन चारुणा ; पद्ये—सुन्दरकाण्डवशात्तया । (“काण्डं चावसरे
जाणे माले कृत्ये च शास्त्रिणाम् । कल्पे रदसि वर्गे च” इति धरणिः) । जहायुगलेन
विराजमानाम् । विन्ध्यगिरिस्थितिमिव सुनितम्बा सुन्दरकटकाम् ; (“कटकोऽस्त्री
नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः) पद्ये—शोभनकटिपञ्चाङ्गां, (“पञ्चांगितम्बः स्त्रीकट्याः”
इत्यमरः) । कुन्दोविचितिमिव भ्राजमानतनुमध्यां, तनुमध्याभिधं कुन्दः,—“ली
कस्तनुमध्या” ; पद्ये—भ्राजमानं तनुमध्यं यस्याः । नक्षत्रविद्या ज्योतिःशास्त्रमिव,
गणनीयं हकी हस्तर्वे, ग्रहणं श्रवणं च यत् ; पद्ये—गणनीयमन्यत्कृतया हस्तश्रवणं
यस्याः । न्यायस्थितिमिवोद्योतकर चाचार्यो न्यायवार्तिककृत, तत्स्वरूपा तदात्मिका ;
विद्यातत्तोरभेदविवक्षाऽव विमुनिव्याकरणनितिवत्, भेदविवक्षायां तु—उद्योतकरेण
स्वरूपं यस्याः, उक्तागुक्तदुक्तविनाशता वार्तिककृता स्वरूपं यथा प्रतिपादितव्यं,
न तु खल्वितं भट्टमिश्रः ; पद्ये—उद्योतकरं प्रकाशकरं, स्वरूपं यस्याः, (“प्रकाशो
द्योत आतपः” इत्यमरः) । बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारो वर्मकोत्पिङ्गतो यन्त्रविशेषः,
तेन भूषिताम् ; पद्ये—पद्महारो मूषणं, तेन भूषिताम् । उपनिषदमिवानन्द-
मदितोयं ब्रह्मानन्दम्, उद्योतवतीम् ; तदुक्तम्—“आनन्दो ब्रह्मको रूपं तस्य मोक्षे

त्रियमिव सुनितम्बां, तारामिव गुरुकलत्रतयोपशोभितां,
शतकोटिमिव मृष्टिग्राह्यतनुमध्यां, प्रियङ्गुश्यामामखोमिव प्रिय-
दर्शनां, ब्रह्मदत्तमहिषीमिव सोमप्रभां, दिग्गजकरणका-
मिवानुपमां, वेलामिव तमालपत्रप्रमाधिताम्, अश्वतरकन्या-
मिव मदालसां वासवदत्तां ददर्शे ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिबतः कन्दर्पकेतो-
र्जहार चेतनां मूर्च्छावेगः । तमपि पश्यन्ती वासवदत्ता
सुमूर्च्छे । अथ मकरन्दसखोजनप्रयत्नलब्धसंज्ञौ तावेकाग्रन-
मलञ्चक्रतुः ।

ततो वासवदत्तायाः प्राणेभ्योऽपि गरीयसी सर्वविस्मयपात्रं
कलावती नाम कन्दर्पकेतुमुवाच—“आर्यपुत्र ! नायं विस्मय-

प्रतिष्ठितम्” इति ; पक्षे—एकमुत्कृष्टम्, आनन्दमाद्भाटम् । दिग्गजकरणकलत्रतयोपशोभितां ; पक्षे—गुरुकलत्रं तयोपशोभितां, (“गुरुकलत्रं तयोपशोभितां” इत्यमरः) । शतकोटिमिव मृष्टिग्राह्यतनुमध्यां ; पक्षे—शतकोटिंशमिव मृष्टिग्राह्यतनुमध्यां, (“शतकोटिंशमिव मृष्टिग्राह्यतनुमध्यां” इत्यमरः) । प्रियङ्गुश्यामामखोमिव प्रियदर्शनां तदामिकां ; पक्षे—प्रियं दर्शनं यस्यास्ताम् । ब्रह्मदत्तमहिषीमिव सोमप्रभां तदभिधानाम् ; पक्षे—सोमस्येव चन्द्रस्येव, सोमा रस्या वा, प्रभा यस्यास्तां, (“सोमो मनीदरे चन्द्रे” इति विश्वः) । दिग्गजः कमुदः, तत्करेणुकानिवानुपमां तदाख्यातम् ; (“करिण्योऽभ्युः कपिला पिङ्गलाऽनुपमा क्रमात्” इत्यमरः) पक्षे—अनुपमामुपमारुहिताम् । वेलामिव समुदतीरभूमिमिव, तमालपत्रैः प्रमाधितामलङ्कृताम् ; पक्षे—तमालपत्रं तिलकं, तेन प्रमाधितां, (“तमालपत्रं तिलकचित्रकाणि” इत्यमरः) । अश्वतरकन्यामिव मदालसां तदाम-
षेयान् ; पक्षे—मदेन यौवनजन्येन, अलसां मन्दगतिम् ।

अथेति ग्यटम् । मकरन्देन तत्कृतोपचारेण, सखीजनेन तत्कृतोपचारेण,
यथाक्रमं लब्धसंज्ञौ तौ वासवदत्ताकन्दर्पकेतू, एकमभिन्नम्, आग्रनमलञ्चक्रतुः ।

तत इति । विस्मयपात्रं विद्यासुखानम् । आर्यपुत्रेति । “आर्यपुत्रेति सुखीश्वरः

कथाया अवसरः, ततो लघुतरमेवाभिधीयसे । त्वत्कृते याऽनया वेदनाऽनुभूता, सा यदि नभः पत्रायते, सागरो मेलानन्दायते, ब्रह्मायते लिपिकरः, भुजगराजायते कथकः, तदा किमपि कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैरभिलिख्यते कथ्यते वा । त्वयाऽपि राज्यमुज्झितं, किं बहुना ? आत्मा सङ्कटे समारोपित एव । एषाऽस्मत्स्वामिदुहिता पित्रा प्रभातप्रायायां रजन्यां यौवनातिक्रान्तिदोषशङ्किना हठेन विद्याधरचक्रवर्तिनी विजयकेतोः पुत्राय पुष्पकेतवे पाणिग्रहणेन दातव्येति । अनयाऽप्यालोचितमद्य, यदि अभ्यर्हितं जनमादाय तमालिका नागच्छति, तदाऽवश्यमेव मया हुनवहे शयितव्यमिति । तदस्याः सुकृतवशेन महाभाग ! इमां भूमिमनुप्राप्तः, तदत्र यत् साम्प्रतं, तत्र भवानिव प्रमाणम्” इत्युक्त्वा विरराम ।

अथ कन्दर्पकेतुः सप्रश्रयमानन्दसागरलहरोभिराप्नुत इव, यतिः पक्षीजनेन वा” इति भरतः । त्वत्कृते त्वदर्शनं, अनया वासवदत्तया, या या वेदना अनुभूता सा सा यदि नभः पत्रायते, सागरो मेलानन्दायते, गाम्भीर्याद्यै चेटं, (“मेलानन्दो मसोपावम्” इति हारावली) । लिपिकरो लेखकः, [“दिवाविमा—” इति टः] ब्रह्मायते, चिरजीवितार्थमिदम् । कथको वक्ता, भुजगराजायते भुजङ्गश्रेष्ठ-श्रेष्ठायते, योगशास्त्रप्रवेष्टलेनान्तरभावाभिज्ञत्वाद्यै, शब्दशास्त्रार्थवपारावारीकत्वेन बहु-मुक्तत्वेन बहुधाऽभिप्रायाविचारकर्तृत्वाद्यै, वैद्यकशास्त्राचार्यत्वेन विरहवेदनयाऽस्या इयमवस्था, न ज्वरादिजन्येति वक्तृत्वाद्यै चेटम् ; तथा चोक्तं—“योगेन चित्तस्य पटेन वाचा मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलि-रानतोऽपि ॥” इति, तदा कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैः कथ्यतेऽभिलिख्यते वा । सम्भावना-ऽनुहारः, “सम्भावनं यदोत्थं व्यादित्युद्धोऽन्यस्य सिद्धये” इति लक्षणात् । त्वयेत्यादि । पाणिग्रहणं विवाहः । अनया वासवदत्तया, आलोचितं चिन्तितं, यद्यभ्यर्हितं त्वत्कृतं जनम् । हुनवहे वक्तुः, शयितव्यं प्रवेष्टव्यम् । महान् भागो भाग्य यस्य तत्सम्बोधनं, (“भागो भाग्येकदेशयो.” इति विश्वः) । साम्प्रतं युक्तम् । प्रमाणसुतरकतन्वयतायामित्यर्थः ।

भुवनत्रयराज्याभिषिक्त इव, भीतभीत इव, वामवदत्तया सह
सम्पन्ना मकरन्दं वात्ताऽन्वेषणाय तत्रैव नगरे नियुज्य भुजङ्गेनैव
सदागत्यभिमुखेन मनोजवनाम्ना तुरगेण तथा सह नगरा-
न्निर्जगाम ।

क्रमेण च जाङ्गलकवलनाभिलाषमिलितनि शङ्ककङ्कुल-
सङ्कुलेन, अर्द्धदग्धचिताचक्रमिसमसिमायमानविकटकटवृणाचटुल-
कटपूतनोत्तालवेतालरवभौषणेन, शूलशिखरारोपितशङ्कित-
वर्णकणैर्नामिकच्छेद-रुधिरपटलपतित-भाङ्गारि-भम्बराली-भार-
भरितभूमिभागबोभस्मेन, कटाग्निदह्यमानापटुचटचटन्नृकरोटो-

भीतभीत इवानुभूतपुरुषसङ्केतं मा कदाचिद्विद्या भूत, तथा कति रसभेदः
स्वादिति सुभय इवेत्यर्थः । सप्रथमं साविद्यासं, वासवदत्तया सम्पन्ना मन्त्र्या,
कामचारानुज्ञा विधाय तथा सह रतिं कृत्वेत्यर्थः, सम्पूर्णं मन्त्रि, कामचारानुज्ञायेकः ।
वात्ताऽन्वेषणाय मकरन्दं तत्रैव नगरे नियुज्य भुजङ्गेनैव सदागतिर्वायुः,
तदभिमुखेन ; पक्षे—सदा सदा, गत्यभिमुखेन मनोजवनाम्ना तुरगेण तथा
वासवदत्तया सह, नगरान्निर्जगाम, 'दुर्गममनादौ स्त्रीषामनधिकारात्, [अथ
"सदयुक्तेऽप्रधाने" इत्यप्रधाने तृतीया] ।

क्रमेण शृङ्गानवाटिन निमेषमावादनैकशतशोभनं गत्वा विभ्याऽटवी विवेशेत्यर्थः ।
जाङ्गलकवलनाभिलाषेण मांसशासामिलाषेण, मिलितं निशङ्कं कङ्कानां पक्षि-
विशेषाणां, कुलं तेन सङ्कुलेन, ("जाङ्गलं जलदेशे स्वाज्जाङ्गलं पिशितेऽपि च"
इति विश्वः) । अर्द्धदग्धचिताचक्रे सिमसिमायमान एतादृक् शब्दविशिष्टः, विकटो
अयानकं, कटो मृतशरीर, तत्पृष्ठाचटुलकटपूतनानामुत्तालवेतालाणां रवेण भौषणेन,
("चटः समयवन्त्येऽपि त्वयेऽपि मृतवेऽपि च" इति विश्वः) । शूलशिखरारोपितस्य
शङ्कितवर्णस्य चोरस्य, कर्णनासिकमिति [प्राण्डइत्यादेकवङ्गावः] तच्छेदरुधिर-
पटले कर्णनासिकच्छेदनिर्गतरुधिरपटले, पतिता भाङ्गारिमम्बराल्यो भाङ्गारोऽप्यक्त-
शब्दः, तदयुक्ता मम्बराल्यो मचिक्काः, तामिभंरितम् [इत्यजन्तो न तु ज्ञानः]
पूरितं, तादृग्भूमिभागेन बोभस्मेन, ("चोरः शङ्कितवर्णस्य कुशुमाक्षः प्रकीर्तितः"
इत्युत्तरतन्त्रम् । "मम्बरा मचिक्का त्रेया मम्बराक्षी च सा मवा" इति दारावली) ।

टङ्कारभैरवरवेण, शूलपाणिनेव कपालावलिभस्त्रशिवावह्निभूत-
 भुजगावरुद्धदेहेन, पुरुषातिशयेनेवानेकमण्डलकृतसेवेन, श्मशान-
 वाटेन गत्वा निमेषमात्रादेवानेकशतयोजनं प्रलयकालवेत्तामिव
 समुदितार्कममूहां, नागराजस्थितिमिवानन्तमूलां, सुधर्मांमिव
 स्वच्छन्दस्थितकौशिकां, सत्पुरुषसेवामिव बहुश्रीफलाढ्यां, भारत-
 समरभूमिमिव दूरप्ररुढार्जुनां, पुलोमकुलस्थितिमिव सहस्र-
 नेत्रोचितेन्द्राणिकां, शूलपालचित्तवृत्तिमिव फलितगणिकारिकां,
 सज्जनसम्पदमिव विकसिताशोकसरलपुत्रागां, शिशुजनलीला-

कटाग्रिच्छन्नाग्निः, तेन दह्यमानापटुचटचटवृक्षरोटिमंगुथ्यग्निरोऽपि, तस्माटङ्कारेण
 भैरवरवेण श्मशानकण्डविशिष्टेन, ("त्रिरोऽप्यग्नि करोटिः स्त्री" इत्यमरः) ।
 शूलपाणिनेव शिवेनेव, कपालावलीत्यादि, शिवा गौरी, पत्ने—कौटो । पुरुषेशति-
 शयो यस्य स महापराजः, तेनेवानेकमण्डलं राट्टम् ; पत्ने—वा, तत्कृतसेवेन । प्रलय-
 कालवेत्तामिव समुदितोऽर्कसमूहः सूर्यसमूहो यस्याम् ; पत्ने—पत्नी इत्यविशेषः,
 ("पत्नीर्हवसुकास्फोतः" इत्यमरः) "मदार" इति भाषायाम् । नागराज-
 स्थितिमिवानन्तः शिवः, मूलमादिकारणमप्याः ; पत्ने—जननानि मूलाणि यस्याम् ।
 सुधर्मांमिव देवसभामिव, स्वच्छन्दं स्थितः कौशिक इन्द्रो यस्याम् ; पत्ने—कौशिक
 उत्तमः । सत्पुरुषसेवामिव बहुश्रीयुक्तेः फलेराद्याम् ; पत्ने—श्रीफलं विल्लः । ("विल्ले
 शाखिल्यशैलुषी मालूरशोकलावपि" इत्यमरः) । भारतसमरभूमिमिव दूरप्ररुढो-
 ऽर्जुनः पार्थो यस्याम् ; पत्ने—अर्जुनो हव्यविशेषः । ("इन्द्रदुः ककुभोऽर्जुनः" इत्यमरः) ।
 पुलोमकुलस्थितिमिव सहस्रनेत्रायेन्द्राय, उचिता योग्या, इन्द्राणी शशी यस्याम् ;
 ["नद्युतय" इति कप्] पत्ने—सहस्रनेत्रैः सहस्रमूर्तेः, उचिता योग्या, इन्द्राणी
 शतावरो । ("चारुधारा महेन्द्राणी शकाणी जयवादिनो" इति रमसः) । शूलपाणी
 वेम्बापाणी वेम्बिकी वा, तच्चित्तवृत्तिमिव फलिता सकला, वेम्बिकेणो जननभावात्
 सुरतसुखतामावा, गणिकानां वेम्बानाम्, चारिक आगतिराकारणं वा यस्यास्ताम् :
 [कृ क्तो वात्वघनिर्देशे ग्वन्, वृद्धिः । अर्थात्तरे चाङ्पूर्वः । "मन्यथस्यात्—" इतीकारः]
 पत्ने—गणिकारिका हव्यविशेषः, ("श्रीपथंमग्रिमथः स्यात् कविज्ञा गणिकारिका"
 इत्यमरः) जयपथ इति प्रसिद्धः । सज्जनसम्पदमिव विकसिता वृक्षाः, अशोकाः
 श्रीकरहिताः, सरसा उदाराः, पुद्गवा नागा इव पुत्राणाः पुद्गवेष्टा यस्या इतीर्यको

मिव कृतधात्रीधृतिः, कचिद्राघवचित्तवृत्तिमिव वैदेहीमयी,
कचित् क्षीरसमुद्रमथनवेलाभिवोज्ज्वलमानासृताः, कचित्रारा-
यणशक्तिमिव स्वच्छन्दापराजिताः, कचिदाल्मीकिमरस्वतामिव
दर्शितेच्छाकुवंशाः, लङ्कामिव बहुपलाशसेविताः, कुरुमेना-
मिवार्जुनशरनिकरपरिवारिताः, नारायणमूर्तिमिव बहुरूपाः,
सुग्रीवसेनामिव पनसचन्दनकुमुदनलसेविताम्, अविधवामिव
सिन्दूरतिलकभूषितां प्रवालाभरणां च, कुरुसेनामिवोलूकद्रोण-

वा ताम् ; ("स्यदतरपदे व्याघ्रपुङ्गवमकुत्रराः । सिद्धमार्दवनागाद्याः पुंसि
श्रेष्ठार्थगीचराः ॥" इत्यमरः) पक्षे—विकसिताः पुत्राः, अशोकाः सरलाः पुत्रागा-
यस्यां तां, ("पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठम्" । "पुत्रागः पुरुषस्तुङ्गः केमरी देववज्रमः"
इति दयोरप्यमरः) । शिशुजनलीलामिव कृता धात्र्या उपमाया, धृतिर्धन्याः ;
पक्षे—धात्री चामलकी । राघवो रामचन्द्रः, तस्मिन्वृत्तिमिव वैदेहीमयी मोता-
मयीम् ; पक्षे—वैदेही पिप्पली, (वैदेही रोचनामोता-वणिक्स्थोपिप्पलीष्वपि"
इति विश्वप्रकाशः) । कचित् क्षीरसमुद्रमथनवेलाभिवोज्ज्वलमानासृतां यस्यां ताम् ;
पक्षे—असृता गुडूची, ("गुडूची तन्त्रिकाऽसृता" इत्यमरः) । कचित्रारायणशक्तिमिव
स्वच्छन्दा स्वरसा, अपराजिता पराजयरहिता ताम् ; पक्षे—स्वच्छन्दा निरर्गल-
प्रसृता, अपराजिता विष्णुकान्ता, ("विष्णुकान्ताऽपराजिता" इत्यमरः) । वाल्मीकि-
मरस्वतीमिव दर्शित इच्छाको राजः, वंशः सन्ततिग्रंथ्यां ताम् ; पक्षे—("इच्छाकः
कटुतुल्यो स्यात्" इत्यमरः) । लङ्कामिव बहुपलाशैः राघवैः, सेविताम् ; पक्षे—
पलाशो वृक्षः । कुरुसेनामिवार्जुनशरनिकरैः परिवारिताम् ; पक्षे—अर्जुनशरी
वृक्षवृक्षविशेषो, तथोर्निकरैः परिवारिताम् । नारायणमूर्तिमिव बहुरूपामनेक-
स्वरूपाम् ; पक्षे—बहुरूपां बहुवयुक्तां, ("रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पञ्चावकाशे
सौन्दर्ये नाचके नाटकादिके ॥ यस्यावतौ स्वभावे च" इति हेमः) । सुग्रीवसेना-
मिव पनसचन्दनकुमुदनलेस्तदभिधानैर्धानैः, सेविताम् ; पक्षे—पनसचन्दने वृक्षो,
कुमुदं पुष्पं, (पनसः कण्टकिफले कण्टके कपिशृङ्गिनीः । "चन्दनं मलयोद्वे ।
चन्दनः कपिभेदे स्यात्" । "कुमुदं केरवे रक्त-पङ्कजे कुमुदः कपो । दैत्यान्तरे च
दिङ्मात-योगयोरपि कीर्तितः ॥" इति विश्वपि विश्वप्रकाशः) । अविधवामिव सिन्दूरस्य
तिलकेन भूषिताम् ; पक्षे—सिन्दूरतिलको वृक्षविशेषो, ("सिन्दूरस्तदभेदे स्यात्

शकुनिसनायां धार्तराष्ट्रान्वितां च, अम्लानजातिभूषितामप्य-
कुलीनवंशां, दर्शिताभयामपि विभीषणां, सततहितपथ्यामपि
प्रहङ्गुल्मां, षट्पदव्याकुलामपि द्विपदानाकुलां, द्विजकुल-
भूषितामप्यकुलीनवंशां विन्ध्याटवीं विवेश । अनन्तरं तयो-
र्निद्रामादाय जगाम रजनी ।

सिन्दूरं रक्तचूर्णके" इति विश्वः । "तिलकः चुरकः श्रीमान्" इत्यमरः) पत्ररचनादि-
वत् सिन्दूरधारणं प्रोषितमर्तृकाणामित्यविश्वोक्तिः, प्रवासाः प्रकटकेषां विद्रुमा
वा, आभरणं यस्यास्ताम् ; पद्ये—प्रवासाभरणां नवपद्मवाभरणान् । कुदसेना-
मिवोलूकद्रोणशकुनिमिसीतदमिधानैर्गौरैः, सनायाम् ; पद्ये—उलूकः कीर्तिकः, द्रोणः
काकः, शकुनिः पक्षिसामान्यं, तैः सनायां, धार्तराष्ट्रेर्धृतराष्ट्रमतपुत्रैः, अन्विताम् ; पद्ये
—धार्तराष्ट्राः पक्षिणः, ("धार्तराष्ट्राः सितेतरेः" इति राजहंसप्रकरणेऽमरः) ।
अम्लानजातिभूषितामुत्तमजातिभूषितामपि, न कुलीन उत्तमकुलविशिष्टः, वंशः
सन्तानो यस्यास्तामिति विरोधः ; ("वंशोऽन्वयायः सन्तानः" इत्यमरः) यदा—न
कुलीनलोत्तमकुलस्य, वंशो नवीं यस्याः ; ("वंशो वेषो कुले गर्बे पृथाद्यवयवेऽपि च"
इति विश्वमेदिन्यौ) परिहारस्तु—अस्यां महासहा, जातिमालती, ताभ्यां भूषितां, न
को लोना वंशा देवलो यस्याम्, ("अम्लानम् महासहा" । "सुमना मालती जातिः"
इति हयोरप्यमरः) । दर्शितमभयं भयाभासो यया तादृश्यापि विश्वेन भीषयतीति
विभीषणेति विरोधः ; दर्शितमभयं नष्टदम्, अभया इरीतको वा यया विभीषणा
जनमसारराहिन्यादिति परिहारः, ("अभयं नष्टदं सेवम्" । "अभया तत्र्यवा
पथ्या" इति हयोरप्यमरः) । सततं हितं पथ्यं यस्यास्तामपि असाध्यरोग-
मित्रामपि, प्रहङ्गुल्मांमिति विरोधः ; सतरं हिता प्राप्ता, पथ्या इरीतको यया तः,
[हि गतो, त्तः, गत्येत्वात् प्राप्तायः] प्रहङ्गुल्मा यस्याम्, ("अप्रवाण्डे सन्वगुल्मो"
इत्यमरः) । षट्पददेशंमरैः, व्याप्ताऽपि द्विपदेमंगुल्यैः, अनाकुला, समुच्चयेऽपि,
अगम्यत्वादिति भावः, यत् तु जगद्धरः षट्पदेषु पदस्यसङ्गादिति भाव इति
तद्विन्वम् ; गौण्यप्युत्तरा सङ्गा पूर्वसङ्गां वाचते इति विरोधानुत्थानात्, न हि
त्रिपुलो द्विपुत्रस्यपदेशं लभते ; यदा—दिवानां हस्तिनां, दानेन महजलेन, अस्याम्,
षट्पददेशंमरैः, व्याप्ताम् । द्विजकुलेन भूषितामप्यकुलीनवंशां, ब्राह्मणकुलस्य
सर्वोत्कृष्टतया विरोधः ; परिहारस्तु—द्विजकुलेः पक्षिसमूहैः, भूषिताम् । अनन्तरं
तयोर्वासवदत्ताकन्दर्वकेभ्योः, निद्रामादाय रजनीं रात्रिः, जगाम ।

क्रमेण च कालकैवर्त्तेन तमिस्राऽऽनायं प्रक्षिप्य गगनमहा-
सरसि सजीवशफरानिकरे इवापङ्क्तिमया तारागणे, रक्तांशक-
पटे, विषमप्ररुढविसलताशरयन्त्वकानुगतशतपत्रपुस्तकमनाथे,
मकरन्दविन्दुसन्दोहनिर्भरपानमत्तमधुकरसान्द्रमन्द्रमञ्जस्वनेः स्व-
धमेमिव पठति विकचकमलाकरभिक्षौ, कर्षीवलेनेव कालेन
तिमिरवीजेष्विव मधुकरेषु कुमुदक्षेत्रेषु मधुरसकटमित-
परागपङ्केषु घनघट्टमानदलेषु भ्रमरेषु व्याजात् पङ्कजे-
षूष्यमानेषु, रजोमुर्मुरसनाद्यमधुकरपटलानुगतोदण्डपुण्डरीक-
व्याजाङ्गुपपटलमिव भगवतं किरणमालिने प्रयच्छन्त्यां
कमलिन्यां, रजनीवधूकरतलद्वयोच्छूलित-पतत्रभात-मुसलाहति-
क्षतान्तरे उलूखले इव चन्द्रे कण्डनकोर्णेष्विव तरुदलेषु तारा-
गणेषु मौलत्सु, सन्ध्याताम्रमुखिनेव वासरवानरेण नभस्तन-
मारोहता शाखाभ्य इव कम्पिताभ्यो दिग्भ्यो विकचप्रसूनं

कर्मणोक्तविशेषणयुक्तेषु तारादिषु कल्पकेतुर्वासवदत्तया सह लतागृहे
सुखापेक्षन्वयः । कालेत्यादि ।—कैवर्त्तो धोवरः, आनाथो कालः, (“कैवर्त्तं
दाशधोवरो” । “आनाथः पुंसि कालं ज्ञात्” इति इयोरप्यमरः) । रक्तांशकः एव
रक्तांशकाः, [स्वार्थे कन्] त एव पटा यस्य तस्मिन् ; रक्तांशकं रक्तवस्त्रं, पटो वसनं
यस्येति च । विषमप्ररुढविसलतेव शरयन्त्रकं तालपत्रीयपुष्पकमध्यस्थरज्ज्वः, तेनानुगतं
शतपत्रं कुशेशयं, तदेव पुष्पकं तेन मनाथे, “सरत” इति भाषायां । मकरन्द-
विन्दुसन्दाहनिर्भरपानमत्तमधुकराणां मन्द्रगीर्णोरैः, मञ्जस्वनेः स्वधमे पठतीव विकचं
विगतकेशं विकसितं च, कमलाकरभिक्षौ, (“मन्दस्तु गभीरं” इति श्वरप्रकरणेऽमरः ।
“शतपत्रं कुशेशयम्” इति कमलप्रकरणे च) । कर्षीवलेनेत्यादि ।—कर्षीवलः
कर्षकः, (“कर्षकश्च कर्षीवलः” इत्यमरः) उष्यमानेषु [टु वप बीजसन्ताने] ।
रजोमुर्मुरेत्यादि ।—किरणमालिने सूर्याय । रजनीत्यादि ।—पाहतिराघातः,
क्षतान्तरे खण्डितमध्यभागे, नाथं कलहः, किन्तु सुसखाघातरन्ध्रेणाकाश एव
दृश्यते इति द्योतनाय क्षतान्तरत्ववर्णनं, कण्डनेत्यादि । सन्ध्यात्यादि ।—सन्ध्या
भातः, सन्ध्यायां, आनाथं मुखं मुखं तादृशं वासरवानरेण, तामुलूखलवर्णम् ।

इव तारागणे चन्द्रमण्डले फले च निपतति, तारागणशालि-
 तण्डुलशवलनभोऽङ्गणं स्फुरदरुणतरुणचूडाचारुवदने वासर-
 ककवाको चरितुमवतरति, मल्लङ्गतिप्रवृद्धो वारुणीसमागमात्
 द्विजपतिरेव पतिष्यतीति इसन्त्यामिवाखण्डलककुभि, अरुण-
 केसरिकराघातनिहतान्धकारकरीन्द्ररुधिरधाराभिरिव, उदय-
 गिरि-शिखर-निर्भर-धौतधातु-धाराभिरिव, तुङ्गतुरङ्गखर-
 खुरपुटपाटितपद्मरागच्छटाभिरिव, केसरिकरतलाहतमत्त-
 मातङ्गोत्तमाङ्गसङ्गलटस्रप्रसारिणीरिव, उदयाचलकूटकोटि-
 प्ररुढजपाकुसुमकान्तिभिरिव, त्रिभुवनकार्यसम्पादकप्रभानु-
 रागरसैरिव रक्तमण्डले, ताराकुमुदयदणाय प्रसारितहस्ते एव
 कुङ्कुमरागारुणे प्राचीविलासिन्याः, पूर्वाचलभोगीन्द्रफणोपले,
 गगनेन्द्रनीलतरुकनककिसलये, नभोनगरप्राचीरकनककुम्भे,

मन्थजातोयनिवृत्तये । स्फुरदरुण एव सूर्यसारविरेव, तरुणचूडा तथा चारुवदने,
 स्फुरन्त्यारुण्या रक्तया, तरुणचूडया चारुवदने ककवाको चरितुं भवषाङ्गे,
 तारागण एव शालितण्डुलं तेन शवलनं भोऽङ्गणमवतरति, [नेषा वर्धतीतिवत्
 प्रसिद्धेयरतेः कर्म गोपातम्] । मल्लङ्गतेः प्रवृद्ध एव द्विजरालवन्दः, वारुणी पश्चिम-
 दिक्, तत्सङ्गमात् पतिष्यति इति इसन्त्यामिवाखण्डलककुभि पूर्वदिशि, मया सद्य-
 यदा सङ्गतसदोभयोः समवयस्कताऽऽसीत्, इदानीं त्वपराङ्मना उपभुक्ताऽपि प्रवयक्षा-
 ऽऽसीदयमपि क्लान्तस्तथा चातमारोऽन्योऽप्युक्त्यादापतिष्यतीति भावः, तथा च यत्सुख-
 लोभान्तां परित्यज्य यातव्यं सुखं नाप्स्यतीत्युपहासः, उक्तं चान्यत्र—“यातोपभुक्ता
 बलमादधाति पतिं श्रुषाङ्गं तरुणो वरीति । मोक्षां गरां निश्चितमेव सूते वहा
 नितान्तं बलजीवहानिम् ॥” इति ; द्विजरालो ब्राह्मणयेष्ठः, वारुणी मंदिरा, पतिष्यति
 ब्राह्मणमेष्यति । रक्तमण्डलेऽरुणमण्डले, भास्करे उदयमारोहतोत्पल्यः । करीन्द्र-
 त्यादि । धातुर्गौरवः । पद्मरातो मणिः । असं रुधिरं, (“रुधिरैऽसुस्तीहितासम्”
 इत्यमरः । “प्रसारिणी प्रसारिका” इति डारावली) । कूटः शृङ्गम् । अनु-
 रागो लोकानां प्रीतिः । ताराकुमुदेत्यादि । फणोपले फणाखरये । गगनभास्वाम
 पुनः, इन्द्रगोकुलस्य गगनरुधिरपथये सूर्यपङ्कजं, राजभवनगो निमित्तम् ५९९,

तप्तलोहकुम्भाकारे. प्राचीललाटतटकुसुम्भास्त्रविन्दौ. मन्ध्या-
वनलतैककुसुमे, मञ्जिष्ठारक्तपटसूत्रमदृशे, मन्ध्यागागगुणगुम्फिते,
प्राचीकाञ्चनटोनारचक्रे इव, वासरविद्याधरमिडगुटिके
इव, धातुगागारुणदिग्गजपादतलानुकारिणि विभावरीतिमिर-
तस्करे भास्करे उदयमारोहति, माञ्जिष्ठचामरे इव दिग्गजेषु,
महाभारतसमरभूमिरुधिरोद्गारे इव कुरुक्षेत्रेषु, सुरराजशरा-
सनकान्तिलेपे इव जलटच्छेदेषु, काषायपटे इव शाक्याश्रममटि-
कासु, कौसुम्भरागे इव ध्वजपटपल्लवेषु, फलपाके इव कर्कशेषु,
कुङ्कुमच्छटारसे इव व्योममहासौधाङ्गणस्य, सञ्चरदरुणजव-
निकापटे इव कालनर्तकस्य, बालप्रबालभङ्गारुणे प्रसरति बाला-
तपे, क्षणेन च चाटुचटुलचक्रवाकहृदयशोकमन्तापहरणाटित,
दहनसमर्पिततेजःप्रवेशादिव, दिननाशकान्तोपलानलमङ्गादिव,
उष्णिमानमुष्णरश्मेराश्रयति रश्मिसञ्चये कन्दर्पकेतुः सर्व-
रात्रजागरणपरवशाहारशून्यशरीरतया निश्चेतनोऽनेकयोजनशत-
भ्रमणखिन्ना वासवदत्तयाऽप्येवंविधया सह लतागृहे मन्द-
मारुतान्दोलितकुसुमपरिमललुब्धमुग्धपरिभ्रमद्भ्रमरभङ्गारमनो-
हरे तत्कालागतया निद्रया गृहीतो निःस्पन्दकरणग्रामः सुष्याप ।

तत्र रेखागवयन्यायात् तरुणा । नभ इत्यादि । — प्राचीरं नगरपाले कण्टकादिनेटनं.
(" प्राचीरं प्रान्ततो वतिः " इत्यमरः) । प्राचीललाटतटे कुसुम्भास्त्रविन्दौ मङ्गारजन-
लसविन्दौ, (" स्यात् कुसुम्भं मञ्जिष्ठारक्तं मङ्गारजनमित्यपि " इत्यमरः) । टोनारचक्रे
मिष्टचक्रे, (" टोनारोऽपि च निष्कोऽस्त्री " इत्यमरः) । तस्करे मोषके, (" दस्युतस्कर-
मोषकाः " इत्यमरः) । एतादृशे वासातपे प्रसरति । दिग्गजकपोले माञ्जिष्ठं मञ्जिष्ठा-
रक्तं, चामरमिव, [" तेन रक्तम् " इत्यण्] । सुरराजशरासननिन्दधनुः । काषायं
काषायरक्तम् । शाक्यो बौद्धभेदः । मठिका " मटी " इति भाषायाम् । कर्कशं यंदरी,
(" कर्कशं यंदरी कोली " इत्यमरः) । जवानिका : तिरस्कारिणी, (" प्रतिसीरा जवानिका
स्यात् तिरस्कारिणी च सा " इत्यमरः) । प्रबालो विदुषः । क्षणेन चोष्णरश्मेः सूर्यस्य,
रश्मिभूय उष्णिमाननाशयतीत्यन्वयः । दिननाशकान्तोपलं सूर्यकालमधिः ।
निःस्पन्दकरणग्रामः स्वस्वविषयपदेषासुमर्थेन्द्रियवर्गः ।

ततो बणिजोव प्रसारिताम्बरे, महादावानले इव सकल-
काष्ठोद्दीपनि पतङ्गमण्डले मध्यन्दिनमारुढे कथमपि कन्दर्प-
केतुः प्रियया विनाकृतं लतागृहमवलोक्योत्थाय च तत इतो
दत्तदृष्टिः क्षणं विटपेषु, क्षणं लताऽन्तरेषु, क्षणमम्बुकूपेषु,
क्षणं शुष्कपर्णराशिषु, क्षणं तरुशिखरेषु, क्षणमाकाशे, क्षणं दिक्षु
विदिक्षु च भ्रमन्ननवरतविरहानलदह्यमानहृदयो विललाप
—“प्रिये ! वासवदत्ते ! देहि मे दर्शनं, किं परिहासेनान्त-
रिताऽसि ? त्वत्कृते यानि मया दुःखान्यनुभूतानि तेषां
त्वमेव प्रमाणम् । हा प्रिय ! मकरन्द ! पश्य मे देव-
दुर्विलासितं, किं मया न कृतमवदातं कर्म ? अहो ! दुर्विपाका
नियतिः, अहो ! दुरतिक्रमा कालगतिः, अहो ! ग्रहाणा-

तत उभयोर्मिदोत्तरम् । पतङ्गमण्डले सूर्यमण्डले, मभीमध्यमारुढे सतीत्यन्वयः ।
बणिजोव प्रसारिताम्बरे प्रसारितवस्त्रे ; पक्षे—पम्बरमाकाशम् । काष्ठमिभ्रमं, काष्ठा-
दिक्, दीपनि प्रकाशके दाहके च, (“पतङ्गो पविनूर्यो च” । “पम्बरं व्याम-
वासो” इत्युभयवाच्यम् ।) । अथ कन्दर्पकेतुर्देवेनेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । प्रियया
विनाकृतं लतागृहमवलोक्य विललापेत्यन्वयः, [विनाशोने “पृष्ठांश्वनामानाभिः”
इति द्वितीया] । विरहादुन्मादं वर्णयति । परिहासायमन्तर्हिता स्यादिति ।
क्षणं विटपेषु क्षणं विस्तारेषु, क्षणं लतागृहेष्वन्विष्यन्, तत्र तामनुपलभ्य शङ्कते,
ननु नेयं परिहासेनालरिता पूर्व, मया नेयं विपलम्बा, सस्यद्मदागयानभिश्च
चतुर्धातां शान्ता तादृशानुरागा सेयं शिरोवमूहजो भोक्त्रे प्रदेशे क्षणं मां परित्यज्य
स्यात्यतीति । मानुषोप्तेतादृशरूपातुपलभाप्राप्तकल्येति केनचित्प्रागेत वा न मोक्षा
स्यादिति क्षणमम्बुकूपेषु । क्षणं शुष्कपर्णराशिषु सावान्मृत्युशान्ता तादृशोद्यथा वा
तत्क्षण एवापगतजोविता भोदस्तेन शयनज्ञाने एव परित्यक्ता स्यात् । अन्धसुरोदया
केनचित्दिव्यादिहारिणा विद्याधरादिना वा अपहृता स्यादिति क्षणं तरुशिखराग्रे,
क्षणमाकाशे, क्षणं दिक्षु विदिक्षु च । कुवाप्यनुपलभादन्वरतविरहानलदह्यमानहृदयः
अत एवापगततर्कः काह, प्रिये ! इत्यादि ।—देवदुर्विलासितं भान्ददुर्विपाकम् ।
अवदातं यत्, [देव् शोचन्ति, कर्मणि क्तः] (“अवदातं तु विमलं मनाके सितपोतयोः”
इति हेमः) । अहो ! नियतिर्नाशः, दुर्विपाका, (“देवं । ददं नागप्रेथं भाग्य श्री

प्रतिकटुकटाक्षनिरोक्षणम्, अहो ! विमदृशफलता गुरुजना-
शिवाम्, अहो ! दुःखप्रानां दुर्निमित्तानां च फलितं, सर्वथा
न किञ्चिदगोचरो भवितव्यतानां, किं न सम्यगागमिता
विद्याः ? किं न यथावदाराधिता गुरवः ? नोपातिता वक्रयः ?
किमधिक्षिप्ता भूदेवाः ? किं न प्रदक्षिणीकृताः सुरभयः ? किं
न कृतं शरणेष्वभयम् ?” इति बहुविधं विलपन् दक्षिणेन
काननं निर्गम्य नयनङ्गनलदननिनीनितुनपिचुनविदुल-
वकुलेन, प्रचुरचिरविल्वविल्वटजकुटजरुद्धोपकण्ठेन, सोक्कण्ठ-

नियतिर्विधि.” इत्यमरः) देवनिययोः पठ्यायतया पुनरुक्तिरियं वेचित्यन्त । काल-
गतिः दुःखितातिक्रमो यस्याः । कटुं क्लृप्तम् । गुरुजनाशिवामप्यान् परिश्रज्ज यातो-
इपि सुकृतिभोग्यान् भोगान् लभस्वेत्येवंकृपाणाम् ; स्पष्टा चेयं रीतिरर्जुनदाराणा-
मभिमन्युविलापे महाभारते ; विमदृशफलता । दुःखप्रानामित्यादि । भवितव्य-
तानां शुभमशुभं वा नागोचरो नाविषयः, तथा च भवभूतिः, —“प्रायः शुभं
च विदधान्यशुभं च जन्तोः सर्वंइषा भगवतो भवितव्यतेव” इति । किं विद्या
ज्योतिर्गीतिप्रमुखाः, न सम्यगागमिताः ? न सम्यक् परिशीलिताः ? यदावाभ्यो
दुर्मुहर्ते प्रस्थितं नीतिविहङ्गं चात्र स्थितमिति भावः । यथावत् यथाशक्त्तम् ;
इदमयोऽप्यभयवान्तेति । किं भूदेशा दिनाः, अधिक्षिप्ताः ? तिरस्कृताः ? तदुक्तं—
“मत्तयोश्च गतायुश्च ब्राह्मणान् हेष्टि भारत” इति ; तेन किं वा समेशमवस्था ?
इति भावः, (“अपजन्तानूदेववाहवाः” इत्यमरः) । किं सुरभयो गावः, न
प्रदक्षिणीकृताः ? अष्टेन्द्रमुपस्थापयत्सुतातां सुदक्षिणां श्रुत्वा सत्परी दिक्षीरो मार्गस्था
श्वेनुमप्रदक्षिणीकृत्यैव यातस्तथा यतः, एवमहमपि किं गीभिः यतः ? इति भावः । किं
शरणेषु शरणागतेषु, अभयं न कृतम् ? येन मामपि कश्चित् प्रियादानेन विरहानलाग्न
कायते इति भावः । [दक्षिणेनेत्येवबलम्] काननमित्यत्र [“एनपा द्वितीया” इति
द्वितीया] । निर्गम्य कञ्चोपास्तेन कतिपयदूरं गत्वा जलनिधिमपश्यदित्यन्वयः । जव्या
नडा जमनाः, नखदाज्यभयानि, नखिन्ध, पद्मि पः, निचुवाः द्विज्जवाः, पिचुवा भावुवाः,
विदुवाः परिव्यावाः, वकुवाः केसरा यत्र तेन । (“नकुम्भु धमनः”, “नरकाट्” इति
ख्यातम् । “उमोरनस्त्रिशाम् । अभयं नखदम्”, “खम्” इति ख्यातम् । “नखिनीपाग्रनी-
शुद्धाः” । “शमी पिचुवभुवुद्धो”, “भाउ” इति ख्यातम् । “रो परिव्यापविदुषो”,

भृङ्गराजरसितसुन्दरसुन्दरीवनेन, ऽविततवेवव्रततिव्रातावरण-
तरुणवरुणस्कंधसमृद्धभृङ्गरीलेन, गोलाङ्गुलभानगलसधुच्छ-
मधुपटलरसासारसिक्ततरुतलेन, तालहिन्तालपूगपुन्नागकेसर-
घनेन, घनसारमल्लिकात्रेतककोविदारमन्दारवोजपूरजम्बोर-
जम्बूगुल्मगहनेन, अपत्यहृदात्यहकुहरितभरितनदीतल-

“वेत” इति ख्यातम् । “अथ केसरे वकुलः”, “भोरसरो” इति ख्यातम् । “निबुको
दिञ्जलोऽम्बुनः”, “व्यलवेन” इति ख्यातम् । “समुटफल” इति ख्यातम् इत्यन्ते । इति
सप्तमप्यमरः) । प्रचुरेश्वरविलेः करञ्जेः, विलेः शैलुषेः, चटजेः पर्यमर्धमुनिगृहीः,
कुटजेर्ध्वमेदेः, रुडोपकण्ठेन, (“विरविल्लो नक्तमालः करञ्जय करञ्जके” । “मुनीनां तु
पर्यमर्धानोऽनोऽस्त्रियाम्” इति दृशोरप्यमरः । “कुटजी रुधमेदे स्वादनस्यदोषयोरपि”
इति विश्वप्रकाशः, “कोरया” इति भाषायाम्) । सोत्कण्ठभृङ्गराजरसितेन सुन्दरं
सुन्दरीवनं यव तेन, (“सुन्दरो तरुभिन्नारो-मिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्” । “भृङ्गराजस्तु
विज्ञेय ओषधी पश्चिमेदके” इति भरणिः) । विततानां वेवव्रततीनां व्रातो व्युहः,
आवरणं येषां तादृशास्तदृशा मवीनाः, वरुणास्तिक्यावाः, तेषां क्लृप्ते समृद्धा
भृङ्गरीलाः कीटाः पक्षिणो समरा वा यव तेन, (“वल्ली तु व्रततिर्लता” । “वरणे
वरुणः सेतुस्तिक्याकः” इति दृशोरप्यमरः । “भृङ्गरोलः पश्चिमेदे कीटमेदे च
षट्पटे” इति भरणिः) । गोलाङ्गुलीत्यादि ।—गोलाङ्गुली वानरः, (“गोलाङ्गुलः
प्रवहन् कोशः ग्राह्यामृतः क्षपिः” इत्युपनिषो) । तालसूचराजः, दिनालो
कीनोऽन्यस्तालो दिनालः, [पृथोदरादिः] पूगः कमलः, पुन्नागो देववज्रमः, केसरो
नागकेसरः, तैर्घनेन, (“भृङ्गराजाद्वयस्तालः”, “ताड” इति ख्यातम् । “पूगः कमलको
गवाकः”, “सुपारी” इति ख्यातम् । “पुन्नागे पुरुषकृष्टः केसरो देववज्रमः”,
गुर्जरदेशे “देवरा” इति ख्यातम्, इति विश्वप्यमरः । “केसरो नागकेसरः”
इति हेमः) । घनसारो रुधमेदः कुशाश्वको वा, मल्लिका हंसास्तूषयुक्तं
वा, केतकं, कोविदारो युगपन्नकः, मन्दारोऽर्कः पारिजातको वा, वोजपूरः
फलपूरः, जम्बीरो मरुवकः, जम्बू, गुल्माः सन्नाः, तैर्गहनेन, (“कुशाश्वकः
पुष्पफलो घनसारः” इति शारावली । “घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तवारदे”
इति हेमः । “मल्लिको हंसमेदे ज्ञात दृणयुक्ते तु मल्लिका” इति रुटः । “कोवि-
दारो वनरिक्तः कुहालो युगपन्नकः”, “कचनार” इति ख्यातम् । “गरुडगविकोरकाः
मन्दरश्च”, “मदार” इति ख्यातम् । “मन्दारः पारिजातकः”, “वकाऽनू” इति ख्यातम् ।

निकुञ्जेन, पुञ्जिताकुण्डकण्डकलकण्डाध्यासितोद्दामसहकार-
पल्लवेन, चपलकुलायकुङ्कुटकुटम्बसंवाहितोत्कटविटपेन, कोरक-
निकुरुम्बरांमाञ्चितकुरवकराजिना, रक्ताशोकपल्लवनावण्यल्लिप्य-
मानदण्डिशा, प्रविकसितकेसररजाविसरधूसरिमभरेण, पराग-
पिञ्जरमञ्जरीमुद्गमानमधुकरमञ्जशिञ्जितजनितजनमुदा, मट-
जलमेवकितमुचुकुन्दस्काभकाण्डकथमाणनिःशङ्ककरिकटविकट-
कण्डूतिना, कतिपयदिवसप्रसूनकुङ्कुटीकुटीरौकतकुटजकोटरा,
चटकसञ्चार्यमाणचटुलवाचाटवाटकैरक्रियमाणवाटुना, सह-
चरोचारणचुञ्चचतुरचकारचञ्चुना, शैलेयसुकुमारतरशिलातल-
सुखययितशशकशिशुना, शिफालिकाशिफाविवरविस्रब्धविवत्त-
मानगोधेरराशिना, निरातङ्गरङ्गणा, निराकुलनकुलकुल-

“मन्दारः पारिजातकः । पञ्चेने देवतरवः” इति देवतरवा । “फलपूरो वीजपरः”,
“विजोरा” इति ख्यातम् । “मरुवकः प्रप्युष्य फलैश्चकनः । गन्वीरोऽपि”,
“मरुवा” इति ख्यातम् । “अपहाण्डे लवगुञ्जो” इति प्रट्स्त्रञ्जमरः । अपत्यङ्
इत्यादि । —प्रत्यङ्गो विप्रः । पुञ्जोक्तेनाकुण्डकण्डः कण्डकण्डः कोकिलः, तेनाध्यासिता
उद्दामसहकारपल्लवा यव तेन । चपलेन कुलायकुङ्कुटकुटम्बेन संवाहितो मदितः,
उत्कटविटपी यव तेन । कोरकेत्यादि । —निकुरुम्बः समूहः, कुरवको रक्तमहा-
सदा, “लाख कट्सैरेण” इति भाषायाम् । विसरः समूहः । मुचुकुन्दो वृक्षभेदः,
[“मुचुकुन्दो वृक्षभेदे मुनिदेवविशेषयो” इति विश्वः] । कटः गण्डप्लवः ।
कतिपयदिनप्रसूतकुङ्कुञ्जा कुटीरौकतं कुटजकोटं निकुञ्जो यव तेन । चटकः
कलविहः, [“चटकः कलविहः खान्” । “गुनपत्ये चाटकेरः” इति हयोरप्यमरः] ।
[चटकाया ऐरक्] वाचाटो बहुभाषी, [“वाल्मजाटवी बहुभाषिणि” इत्याटप्] ।
सहचरोणां सघारण्येयुञ्जुभिर्वितेः, चतुरचकोरैः पविभिः, चुञ्चुना वितेन, [“तेन
वितयुञ्जुपचयपो”] । शैलेयं (“कालानुमार्थकडाश्ल-पुष्पश्रीतशिवानि तु । शैलेयम्”
इत्यमरः) । शिफालिका सुवहा, [“शिफालिका तु सुवहा” इत्यमरः, “निवारो”
इति ख्यातम् । “शिफा जटायां सरति मांसिकायां च मातरि” इति विश्वप्रकाशः]
गोधेरः [“गोधाया ङक्” इति ङगन्तः] (“वयो गोधेरगोधार-गोधेया गोधिजा-
अजे” इत्यमरः, “गोह” इति ख्यातम्) । राशिः समूहः, [“आत्रिकायः पुञ्जरामी”

केतिना, कलकोकिलकुलकवलितसहकारकलिकोदमेन, सह-
कारारामरोमन्यायमानचमरौयूथेन, अत्रणहारिमलीलगिरि-
नितम्ब-निर्भर-निनाद-निद्राण-मन्दायमान-करिकुल कर्णताल-
दुन्दुभिना, समासन्नकिन्नरौगौतरवरज्यमानरुरुविसरेण, चत-
हरितहरिद्राद्रवरज्यमानवराहपोत्रपाणिना, गुञ्जापुञ्ज-
गुञ्जजालकजालेन, दंशनकुपितकपिकपोतनखकोटिपाटित-
पाटनकोटपुटसङ्कुलेन, कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रवण्ड-
चपेटपाटित-मत्तमातङ्गकुभस्थन-रुधिरच्छटाच्छरितचारुकेसर-
भारभासुरकेसरिकदम्बेन, महासागरकच्छोगान्तेन कतिपय-
दूरं गत्वाऽतिचपलव्रीचिप्रचयतया ताण्डशोदण्डदोर्दण्डखण्ड-
परशुविडम्बनापण्डितं, वारुणौविजयपताकाभिरिव, शेषकुल-
निर्मोकमञ्जुमञ्जरीभिरिव, शशाङ्गपरिशेषपरमाणुसन्ततिभि-

इयमरः । रङ्गमङ्गलः, ("रङ्गमङ्गलरीडिवाः" इयमरः) । रोमन्यायमानाः चर्मितव्याज्य
पुनश्चैवं रोमन्यः, ["कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां चर्मितवरो" इति क्यङ् । डिप्ता-
टायनेरदम्] चमरो मृगभेदः । अत्रणहारि मलीलगिरिनितम्बानां निर्भरनिनादेन
निद्राणं करिकुलं तस्य मन्दयमानः कर्णतालो दुन्दुभिर्ग्रत तेन । रुधर्मृगभेदः ।
अता हरिता आना, न तु युष्मा, या हरिद्रा तदद्वेः रज्यमाना वराहपोतानां
पोत्रजालिमुखपाण्डित्यं तेन, ("पोत्रं वक्तुं मुखपाण्डित्यं यत्कालं इत्यर्थः" इति
विश्वप्रकाशः । "पाण्डिः पङ्क्तिप्रदेशयोः" इति विश्वः) । गुञ्जानां काकचिद्योनां,
युञ्जे गुञ्जजालकजालं यत्न तेन, ("गुञ्जाऽपि पट्टे पोक्ता काकचिद्योनां कर्मध्वनौ"
इति विश्वप्रकाशः । "जाकडः कपितो घोड्यः काकडौ चापि जालकः"
इत्युत्पत्तिः । "घोड्ये काकडिकायां च जालकः परिकीर्तितः" इति
हारावली) । दंशनेत्यादि । — पाटनकोटः चेतकः कोटविशेषः । कुलिशशिखरं
वज्रायम् ; केशरभारः स्तम्भकेशसमूहः ; भासुरं दीप्तिमत् । ["मद्यभासु—" इति
हरजन्त] ; खड्गमयं समूहः । अतिचपलव्रीचिप्रचयतया अतिचञ्चलतरङ्गसमूहतया,
ताण्डवेण्डुषो दोर्दण्ड मुनदयो यत्न ताडयः, खण्डनरयु शिखः, तद्विडम्बनापण्डित-
कादनुद्धरणपण्डितकं, ("भूतेशः खण्डनरयुः" इयमरः) । वारुणी वदवस्त्रेण,
विजयपताकाभिरिव, जहापोमत्वादिति भावः । शेष इत्यादि ।

रिव, लक्ष्मीलीलाऽऽर्पणधाराभिरिव, जलदेवताचन्दनविच्छित्ति-
भिरिव, फेनराजिभिरुयात्तरामणोद्यकम्, अपरमिव गगनमवान-
मवतीर्णम्, अर्णवच्छत्रादृच्छन्नच्छोकरकणनिकरेनेमथरान्
मुक्ताफलैरिव विलोभयन्तम्, अभयाभ्यर्थनागतानेकमपक्षितिति-
धरभरितकुक्षिभागं, सगरसुनशताखातम्, उत्खातपारिजात-
कम्, अभिजातमणिरखाकरं, करिमकरकुलमङ्गलं, शकुलकुल-
कवलनाभिनाषसच्चरन्नक्रचक्रम्, अस्तिमिततिमिङ्गिलकुलं, कूल-
कन्दनी वलयाचन-विलुलितवेला-वरलितलवली-नवङ्गमातुलुङ्ग-
गुल्मम्, उर्मिमारुत-प्रसारिततरलतोत्ताल-तालहिन्ताल-
तालौतरलित-जलमानुषमिथुनमृदित-सलिलपुलित-बालयैवालं,
प्रबालाङ्गुरकोटिपाटित मुखस्त्रिगङ्गनखशिखालिखित-तटलेखं,
खगेखरगात्रपत्ररथपटलकलिनसलिलम्, अथाप्यनिमृक्तपट्टर-
मथनसंस्कारमिवावर्तभ्रान्तिभिः, सापन्मरमिव फेतेः, समुरा-
मोदमिव विलावकुनगन्धैः, सरोषमिव गर्जितैः, सखेदमिव
निखसितैः, सम्भ्रुकुटीभङ्गरमिव तरङ्गैः, सालानस्तम्भमिव राम-

निर्भीकः ("समो लघुर्लघुनिर्भीको" इत्यमरः) । सलतिः समुद्रः । लक्ष्मी लीलायै
क्रीडार्थं, यदातर्पणम् "बालिपन" इति भाषायां, तद्वाराभिरिव । विच्छित्ति-
यमत्कारः । रामणोद्यकं रमणोद्यता । अपरमित्यादि । सगरो राजा, खातं
[खनु अवधारणे क्त, "जनमन—" इत्यात्वत्] । पारिजातो देववृक्षः । अभिजातानां
शुद्धाणां, मणीनां रत्नानां चाङ्गरः । करो जलचरो गजः, मकरश्च, तथोः
कुलेन, करिकुपमकरकुलेन वा, सङ्गुलम् । शकुलो मत्स्योदः, नक्रः कुम्भीरः ।
अस्तिमितं चञ्चलं, तिमिं मय्यं, गिलतीति तिमिङ्गिल महामय्यं, ["मूत्रविमुक्तादि-
त्याम्" कः, "यच्च विभाषा" इति सूत्रं, "गिलेऽगिलय" इति मुग] तस्य कुलं यव
तम् । कूलमिथादि ।—नवङ्गी लताभेद इति केचित्, फलमियपरे, "हरफारे-
वकी" इति प्रविद्धं, मातुलुङ्गको रुवङ्गः, ("रुवङ्गी मातुलुङ्गकः" इत्यमरः) । प्रबालो
विदुमः, पाटितं विदारितं, शङ्खनखाः रुद्रशङ्खाः, ("रुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः"
इत्यमरः) । खगेश्वरो गङ्गः । अपन्मारी रोगः । सुरा मद्यम् । ("बालानं

सितुना, कुम्भीनसौकुचिमिव लवणोत्पत्तिस्थानं, व्याकरणमिव
विततस्त्रीनदीकृत्यबहुलं, राजकुलमिव दृश्यमानमहापात्रं,
इस्तिवन्धमिव वारिगतानेकनागमुच्यमानफूलारं, विष्णामित्र-
पुत्रवर्गमिवाभ्राजचामरमत्स्योपशोभितं, सत्पुरुषमिव गोत्रा-
श्रयं, साधुमिवाच्युतस्थितिरमणीयं, सुनृपमिव सज्जनक्रमकरं,
कृतमन्युमिव करतोयाप्लुतमुखं, विरहिणमिव चन्दनोदक-
सिक्तं, विलासिनमिव नर्मदानुगतम्, उद्धृतकाशकूटमपि
प्रकटितविषराशिम, अतिवृद्धमपि सुन्दरीपरिवृतकण्ठं,
सुरोत्पत्तिस्थानमप्यसुराधिष्ठितं जलनिधिमपश्यत् ।

वन्धस्तम्भः" इत्यमरः) । कुम्भीनसौ राजसौ, लवणवत्सत्पत्तः । व्याकरणमिव विततानि
स्त्री स्त्राधिकारकायांश्चि, नदीसंज्ञा तत्कायांश्चि, कृत्यसंज्ञाकायांश्चि, बहुलं मघवा
बहुलमित्यादि ; पद्ये—विततानां स्त्रीनदीनां पत्नीभूतानां नदीनां, कृत्येत्तरङ्गावर-
पानरूपेः, बहुलम् । राजकुलमिव महापात्रं महामात्यः ; पद्ये—पात्रं तोर-
दधानरम् । [वन्ध वन्धने, वन्धिरूपे षञ्] इस्तिनो वन्धनेऽव इस्ति-
वन्धः गजवन्धनप्लानमिव, वारिगतेर्वन्धनरञ्जुततेः, तद्वद्देः, चनेकनागोर्गजेः, मुच्यमान-
फूलारं, (पानीये वारि विष्णार्तं वारि वन्धनरञ्जुषु" इति धरणिः) ["वसिष्ठपियजि-
राजित्वाजिसदिहनिवाग्निवादिवारिभ्य षञ्" इतीज्] पद्ये—वारि जलं, नागाः सर्पाः,
(अमरस्तु—"वारो तु गजवन्धनो" इति दोषांस्तं वन्धनप्लानवाच्यमाह, तन्मने तु
नेतदुपपद्यते, कोषान्तरेष्वेवमेव । विष्णामित्रपुत्रवर्गमिव अभोजेः अमलेः, चामरे-
वांलव्यगनेः, मत्स्यैः उपशोभितम् ; पद्ये—अभोजचामरं श्रेवालं, ("श्रेवालं श्रेवाला-
भोज चामरं जलनोषिका" इत्यप्युचिनी) । सत्पुरुषमिव गोत्रं वंशः ; पद्ये—परंतः ।
साधुमिवाच्युता अघटा, स्थितिर्मय्यांदा, तथा रमणीयम् ; पद्ये—अच्युतव्य विष्णाः,
स्थित्या रमणीयम् । सुनृपमिव सज्जनानां क्रमचरं व्यवहारकरम् ; पद्ये—सज्जा
नञा मकरा यत्र तम् । कृतमन्युमिव कृतशोभमिव, करतोयेन पाविष्मजलेन,
आप्लुतं चाक्षितं, मुखम् ; पद्ये—करतोवा नदी, ("करतोवा सदानोरा"
इत्यमरः) । विरहिणमिव चन्दनस्रोदकेन सिक्तम् ; पद्ये—चन्दना नदीविशेषः,
चन्दनसञ्चन्धि जलं वा । विलासिनमिव नर्मं प्रोधा, तां ददति ताभिरनुगतम् ;
पद्ये—नर्मदा नदी, ("नर्मदा शोभीतवा" इत्यमरः) । उद्धृतः काशकूटी

अचिन्तयच्च—“अहो ! मे कृतापकारेणापि विधिनोपकृति-
रेव कृता यदयं लोचनगोचरतां नीतः समुद्रः ; तदत्र देह-
मुत्सृज्य प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि । यद्यप्यनातुरस्य
देहत्यागो न विहितः, तथाऽपि कार्यः, न खलु सर्वः
कार्यमकार्यं वा करोति इति । भस्मिन् संसारे केन किं वा
न कृतम् ? तथा हि, गुरुदारग्रहणं द्विजराजोऽकरोत् ।
पुरुषा ब्राह्मणधनदृष्ट्या विननाश । नहुषः परकलतदोहदो
महाभुजङ्ग आसीत् । यथातिविहितब्राह्मणोपाणिग्रहणः

हालाहली यस्मात् तमपि, प्रकटितो विषयः स्लेडय, राशिर्येन तमिति विरोधः ; विषं
जलमिति परिहारः । अतिवृद्धमतिष्ठिरमपि, सुन्दरीभिः स्त्रीभिः, परिवृतकण्ठमिति
विरोधः ; अतिवृद्धं महीयामं, सुन्दरी ब्रह्मभेदः, कण्ठः समीपदेशः इति परिहारः,
("कण्ठो गले गलध्वाने समीपेऽपि प्रकीर्तितः" इति विश्वः) । सुराशब्दादयो मद्यं वा,
तदुत्पत्तिस्थानमपि ताभ्यामनविहितमिति विरोधः ; यदा—सुराया ब्रह्मणः, उत्पत्ति-
र्यस्मात् सुरोत्पत्तिविष्णुः, तस्य स्थानमपि, अपुरैरधिष्ठितमिति परिहारः ।

अचिन्तयदित्यादि ।—यत् यतः, यस्मिन्निधे रात्रवेणारण्यविपुक्ता कान्ता विद्या,
सोऽयं लोचनगोचरतां नीतः । तदत्र देहमुत्सृज्य शरीरशार्ङ्गं कृत्वा, तत्कृतकमांशवशा-
त्स्वाम्यर्थादिति भावः, प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि तेनाथ कान्ताविरहाययागो
निर्वापितः, अहं तु शरीरमुक्तेरित्यर्थः । "एति जीवन्मानन्दो मरं वर्धयतादपि"
इति प्राचीनगाथया आत्मवातनिवेधः आह । यद्यपीत्यादि ।—यात्ररस्य तु मरणं
"दृष्टिक्रमोर्मन्दारोगेः पीडितस्तु महानपि । प्रविशेज्ज्वननं दोषं कुर्यादनशना-
दिहम् ।" इत्यादि कृतमेव । "अथयथाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नयत्वं नीलकण्ठस्य महाऽहिग्रथनं हरेः ॥" "अपठे पठमर्पयन्ति हि नृपवन्दोऽपि
रजोनिमीचिताः" इत्यादिना भवितव्यताप्राबल्यं मन्वान आह, तथाऽपीति ।—
उभयमपि करोतीति भावः । अस्मिन्निति ।—किमकार्यं न कृतमित्यर्थः । द्विज-
राजशब्दः, गुरुदारग्रहणं वृद्धस्यतिमाय्यायास्ताराया एवम्, तथा सद्यः पुरतः, तत्र
बुधः चन्द्र इत्यादिपर्वणि कथा ; पचे—द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः, स्तुतिस्मृत्याद्यव्ययन-
सम्पन्नः, गुरुदारग्रहणं गुर्वङ्गमागमनम् । पुरुषा राजा, ययःश्रेष्ठे ब्राह्मणमण्डलात्,
तत एव नष्ट इत्यपि भारते । नहुषो राजा, परकलतदोहदोन्दाण्यां साभिलाषो,
महाभुजङ्गः सर्पः, आसीत्, ("कामुखो दोहदो मतः" इति रत्नकोषः) उभयव-

पपात । सुद्युम्नः स्त्रीमय इवाभवत् । सोमकस्य प्रख्याता
जन्तुवधनिर्घृणता । पुरुकुत्सः कुक्षित आसीत् । कुवलयारो-
ऽश्वतरकन्यामपि जहार । नृगः ककत्तासतामगमत् । नलं
कलिरभिभूतवान् । संवरणो मित्रदुहितरि विह्वलतामगात् ।

दीवद्रूपिते मघोनि नहुव इन्द्रपदे स्थितस्तत इन्द्राण्यां सामिन्नाधोऽभूत् ; “यद्यपूर्व-
बाह्नाददो मां समयेऽवशास्यसि तदा स्वीक्रियते मया” इत्यभिहितो मघवीन्
यानि नियुज्य “सपं सपं” इति त्वरमाचोऽगस्त्येन “सर्पो भव” इति
श्रमः इति हरिवंशे ; ब्रह्मइत्या कानाम्भतया मघविषोदकं चीकमनेन ।
यथातिः राजा, कृतत्राद्वर्णोपाचिपदः कृतदेवयानीपाचिपदः, पपात, तारु-
क्यादिकथं ; यथातिभृगुसुताया देवयान्याः परिचारिकायां शर्मिष्ठायां मघासक्तो
देवयान्या भार्गवाय निवेदितस्तेन श्रमः “प्रवया भव” इति ; अतिसामुक्त्येन ययो-
ऽनारप्राप्तिर्ध्वनिता । सोमकस्यैतदभिधानस्य, कलीस्तत्राद्यः पुत्रस्य, वधेन निर्घृणता ;
पचे—कलवः शरीरिणः ; सोमकस्य श्रतस्त्रीष्वेकस्यां जन्तुसंशः पुत्र उत्पन्नः, स
जहाति पिवोलिकया दष्टोऽददत्, ततः सर्वांस्तन्मातरोऽददत्, ततोऽन्तपुरे महा-
नाकन्द आसीत्, तत् सुवा राजा पुरोहितः पटः “सन्तु मे बहवः पुत्राः कथम् ?”
इति तेन जन्तुहन्तो हुन्य, तद्गुमात्राणां सर्वाः सगर्भाः संवृतास्ततः श्रतं पुत्रास्तन्वा-
भवमिति भारते, (“जन्तुजन्तुशरीरिणः” इत्यमरः) एतेन मघो महापातकिर्णो
वर्णिताः । कुवलयारो राजा अश्वतरकन्यामप्यपराख्यानां कन्यामपि, जहार,
कुवलयारो भार्यायां मदाक्षसायां प्रमोतायामन्यतविक्रवः तान्मवाभ्यामश्वतरपुत्राभ्यां
जहातान्तः पित्रे आख्यातः, पुत्रनिवृत्त्यान्त्यानिर्मिता मदाक्षसां तस्यायर्पयत् सः ।
न भवसात् कृतः कोऽपि विघ्नः केनपि भूतले । आ-ब्रह्मदृष्टेरित्येतद्विद्युन्मयर-
भोहितः । मगुजो नागकन्यामप्याजहार मदाक्षसाम् । कानाम्भता ध्वनयितु-
मिदमाह वृषात्मनः । अश्वानादपि सघातं पातकं कथति भ्रमम् । इति प्रदर्शय-
ग्राह नृगस्य ककत्तासताम् । नृगो राजा, ककत्तासतां सरटश्चम्, अगमत्,
(“सरटः ककत्तासः स्यात्” इत्यमरः) “नृगे च पुष्करे तीर्थे गा विजताः कृताः पुरा ।
जवाग्रानाङ्गिरस्यैवा कविना निखिताऽभवत् । अपराधादतस्तेन श्रमः सरटताम-
गात् ।” नलं राजानं, कलिस्तूर्ययुगः, अभिभूतवान् ; कालेन कलिना सोऽपि
पुष्पशीकोऽतिपीडितः । इति संस्कोरवद्गुणे नवाख्यानं पुरातनम् । संवरणो
मित्रदुहितरं प्रति सूर्यसुतां प्रति ; पचे—निवृत्तः दृष्टः, दृष्टितरं, अदम् ।

दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप । कात्तेवोय्या गोवाह्यपः
पीडया पञ्चत्वमयासौत् । युधिष्ठिरः समरशिरसि मथ्यमुसमर्ज ।
शान्तनुरतिश्रमनाद्विपिने विललाप ; इत्थं नास्त्यकलङ्कः
कोऽपि, तदहमपि देहं त्यजामि” ।

इति विविन्त्य कुररखरनखरशिखरखण्डितपृथुरोमविलम्,
अविरलयकुलकुलशल्कजलनकुलोच्चारं, क्रोष्टकुलात्मृष्टविकट-
ककटकर्पूरपरम्परापरिगतोपान्तम्, अतितरलतरजखरयलुनित-
चटलशफरकुलकवलनकृतमतिनिभृतवकशकुनि-निवहधवलित-
परिसरम्, अतिचपलजलकपिकुलविहरणलुनितमनिलकण-
निकरजनित-पवनरयपरिमिलितशिशिरतरम्, अनुदिवस-
निपतदतितरुणवनमहिषगवलशिखरन्तिष्ठितविषमतटम्, अन-

दशरथ इति ।—मृगयायां इत्यस्य तपस्विनः रिशोः “यथा पुत्रविशोगादावयोमृतिरेव
पुत्रयोऽहान्मृतिलोऽस्तु” इति श्रापाद्रामविशोगेन मृतिः ; मृगयासक्तिश्रमनेन तपस्वि-
नश्चाऽपि ध्वनितः । कात्तेवोय्यसदृशबाहुः, गोजंमदप्रियाः, गोवाह्यस्य जमदग्नेः,
पीडया मृतः, चनेनेवापराधेन रामेण निहतोऽर्जुनः । युधिष्ठिर इति । शान्तनुरिति ।
श्रीकान्मुतिर्हंषीत्यर्गो वने च परिदेवनम् । कन्दर्पकेतुः स्मृतावुपटन्वकमुक्तवान् पु
तदहमपि देहं त्यजामि ।

इति विविन्त्य पुलिनमासनादेत्यन्वयः । कुररा उत्क्रोशाः, तेषां खरनखर-
शिखरेः खण्डितपृथुरोमविलम् भवविलम् । (“उत्क्रोशकुररो सगी” । “पृथुरोमा
भवो मथ्यः” इत्यमरः) । अविरलानि शकुलकुलस्य मत्स्यविशेषकुलस्य, शल्कानि
यत्र ताडगाः, जलनकुलानामुचारा यत्र तत् (“शल्के शकुलवल्कले” इति
“उचारावल्करो शमस्य शकत्” इति आमरः) । क्रोष्टकुलात्मृष्टाः शृगालकुलवत्क्राः,
विकटा कर्कटानां कर्पूरपरम्पराः कपालपरम्पराः, ताभिः परिगतोपान्तं व्याप्त-
प्रान्तम् । (“व्यात् कर्पूरः कपालोऽस्त्री” इत्यमरः) । अतितरलजलस्य रये वगे,
खण्डितं चटुलं यत् शफरकुलं तत्कवलने कृतमतिरत एव निभृतो मन्दः, चेटापृथ्वः,
नक्षत्रकुनिनिवहकोन धवलितपरिसरम् । अतिचपल इति ।—(“प्रियुमारो जलवपि-
शम्भो चामिपुच्छकः” इति आरावली) । अनुदिवसं निपततोऽतितरुणा वत-
महिषाशेषां गवलशिखरेः मृकः, विहृतानि विदारितानि, रोषप्रसूतम् ।

वरत-चरदसितमुखचरण-विहग-निवह-मधुर-निनद-नुखरितम्,
अहिमकरचरण-रुचिर-जलमनुज-शयन-सृदित-जलधरणितलम्,
अतिबहल-मदजलशबल-करटतट-करिवरशत-निपतितमधुकर-
विकृतिरतिकरम्, अतिजवन-पवनविधुतजलधिजल-पटल-
विनटननिपतितमणिगणपरिगतपरिसरं, जलनिधिभुजगनिर्मल-
निर्मोकपट्टमिव, दर्पणमिव वसुन्धरायाः, स्फटिककुट्टिममिव
वरुणस्य, विपुलं पुलिनजलमाससाद । ततः कृतस्नानादि-
जलमवतरितुमारेभे शरीरत्यागाय ।

अथ सानुग्रहेषु ग्राहेषु, निर्मलरेषु मत्स्येषु, अक्षुद्रेषु क्षुद्रेषु,
वसलेषु कच्छेषु, अकूरेषु नक्रेषु, अभयकूरेषु मकरेषु,
अमारेषु शिशुमारेष्वाकाशसरस्वती समुदचरत्—“आर्य्य कन्दर्प-
केतो ! पुनरपि तव प्रियया सह सङ्गमो भविष्यत्यचिरेण, तत्
विरम मरणव्यवसायात्” इति । तदुपश्रुत्य मरणादिरराम ।
पुनः प्रियया समागमेच्छया शरीरस्थितिहेतुमाहारं चिकीर्षु-

(“गवलं माहिषं शङ्खम्” इत्यमरः) अत्र गवलप्रयोगे यदन्वयं तदन्वयोक्तम् ।
अत्रवरतं चरतोऽसितमुखचरणा चातंराष्ट्राः, तेषां निवहस्तस्य मधुरनिनादैर्मुखरि-
तम् । (“राजहंसास्तु ते अद्यवरणेर्बोद्धितेः सिताः । मखिनेर्मंजिष्ठायास्तौ चातं-
राष्ट्राः सितेतरेः ॥” इत्यमरः) । अहिमकरः मूयः, तस्य चरणैरिव रुचिरैरिव,
रुचिरं मासुरं, जलमनुजानां जलमनुयाणां, शयनेन सृदितं जलगतं जलान्तर्गतं,
धरणितलं यत्र ; यदा—अहिः सर्पः, मकरो जलजन्तुभेदः, तयोश्चरणेन भ्रमणेन,
रुचिरं पोताधानादिरुदितं, जलमनुजशयनेन सृदितं जलधरणितलं यत्र ।
अतिबहलमदजलशबलः करटो गण्डो येषां तादृशकरिवरशतेषु निपतितमधुकराणां
विकृतिभिः शब्देः, रतिकरम् । (“काकेमगण्डो करटो” इत्यमरः) कट इत्यपि
पाठोऽप्यस्त्वभिन्नः । अतिजवनोऽतिवेगवान्, पवनस्यैव विधुतजलधिजलपटलाप्रपतितो
मणिगणो यत्र तादृशः, परिसरो यस्य तम् । (“जवनस्तु जवाधिके” इत्यमरः) ।
जलनिधौत्यादि । तत इत्यादि ।

आकाशसरस्वती आकाशवाक्, समुदचरदुत्थिता, [अक्षमं कृत्वा “उदयरः”
इत्याक्षनेपदं न] । तत्सदृशमाह, चातंराष्ट्रादि ।

महासागरकच्छोपान्तभुवं जगाम । अथ तत इतः परिभ्रमन्
फलमूलादिना वने वर्तमानः कियन्तं कालं निनाय कन्दर्प-
केतुः ।

एकटा कतिपयमामापगमे काकलीगायन इव मन्दः
निस्रगानटः, मन्थ्यासमय इव नर्तितनीलकण्ठः, कुमारमयूर
इव समूढशरजन्मा, महातपस्वीव प्रशमितरजःप्रसरः, तापम
इव धृतजलटकरकः, प्रलयकाल इव दर्शितानेकतरणिविभ्रमः,
निरुपद्रुतकाननोद्देश इव घनोत्सुकितसारङ्गः, रेवतीकरपञ्चव
इव हलिधृतिकरः आजगाम वर्षासमयः । निर्भिन्नमेघ-
नीलोत्पलकानने क्रीडामरमौव, नभसि स्मरस्य रत्ननौकेव,
जलदलक्ष्मीमातङ्गकन्यानर्त्तनरज्जरिव, नभःसौधतोरणमालिकेव ।

एकटा वर्षासमय आजगामेति मन्वन्तः । काकलीगायन कलमन्त्रगायनमन्त्रगा-
यनं निम्नं गीतं, गभीरं वा, गानं ददाति तादृशः ; पक्षे—मन्त्रदाः परिपूष-
पाताः, निस्रगा नद्यः, नदाय यव । (“काकली तु कले मूर्त्ते” । “निम्नं गभीरं
गभीरम्” इति दशोदयमरः) । नीलकण्ठः शिवः ; पक्षे—मयूरः । कुमारमयूर
इव मय्यमूढः शरजन्मा महातपस्वीव घनाननो येन ; पक्षे—समूढानां पृच्छीभूतानां, शराणां
जन्म यव । (“समूढः पुञ्जिते भुये सद्योजाते धृतेऽप च” इति विश्वः) । रजो-
धूलिः ; पक्षे—द्वितीयो गुणः । तापम इव तपस्वीव, धृतो जलदो जलदटः,
करकः कमण्डलुर्देन ; पक्षे—धृता जलदाः करका वर्षासमयं येन । (“करका
मेघपाषाणे करका च कमण्डली । दाडिमैऽपि च करकं करी च करकः स्मृतः ॥”
इति विश्वः) वर्षां च करकावर्षनं कविसम्प्रदायः । प्रलयकाल इव दर्शितोऽनेक-
तरणीनां मूर्च्छां, विभ्रमो येन ; पक्षे—तरणिनीं । (“स्त्रियां नीलतरणिस्तारिः”
इत्यमरः) विभ्रमो भ्रमणम् । निरुपद्रुतकाननोद्देश इव घनमन्यन्तं, घना वात्सुकिताः
सारङ्गा हरिणा यव ; पक्षे—घनेन मेघेन, उत्सुकिताः सारङ्गायातका यव ।
("चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शब्दे त्रिषु" इत्यमरः) । रेवतीकरपञ्चव इव
हलिनो बलरामस्य, धृतिकरो घेय्यांघ्रायकः ; पक्षे—हलिनां कपकाणां, धृतिकरः
प्रीतिकरः । इन्द्रधनुर्वन्ता रराजेति मन्वन्तः । निर्भिन्ने विकसिते, मेघे एव नीलोत्पल-
कागमे क्रीडामरमौव । नभसि कुसुमशरस्य रत्ननौकेव रत्नजटितनौकेव । जलदलक्ष्मीव

प्रवसता निदाघेन दिवः पयोधरे दत्ता स्मरणाय नखक्षता-
वलीव, गगनलक्ष्मोरत्नरशनामालेव, नभोमन्दारतरुसुन्दर-
कलिकामालेव, रतिनखमार्जनरत्नशलाकेव, रत्नशुक्तिरिव
कुसुमकेतोरिन्द्रधनुर्लता रराज । अतिवेगनिपीतजन्तुध्वज-
शङ्खमालामिव बलाकाच्छनादुदमन्नदृश्यत जलदः । पीतहरितः
क्षणासु केदारिकाकोष्ठिकासु समुत्पन्नार्जितुशबलेरिव दर्दरे-
नयद्यत्तैरिव चिक्रीड वर्षाकालः । रविदोषकज्जलनिचयनिभे
निकषोपले इव, मेघसमयसुवर्णकारनिकषितसुवर्णलेखेव तडिद-
शोभत । विरहिणां हृदयं विदारयितुं करपत्रमिव कुसुमा-

मातङ्ग्य चण्डालभेदस्य, कन्या सेव नत्तंको तस्या रज्जुः समावर्धनरज्जुः, चण्डालकन्या
रज्जुमवधुम्या नृत्यति । ("चण्डालप्रवसातङ्ग दिवाकीर्तिजनकमाः" इत्यमरः) । नम
इति । प्रवसता निदाघेनोद्योपगमेन, स्मरणाय दिवो द्यौः, पयोधरे क्षणे मेघे च,
दत्ताणि नखक्षतानि च । "चिरोत्पन्नप्रकासेन प्रीतिर्गच्छतु पराभवम् । रागायतन-
मंघारि यदि न स्थावरावतम् ।" इति कामतन्त्रम् । ("निदाघ उद्योपगमः" ।
"द्यौर्दिवो हे स्त्रियामधम्" इति हयोरप्यमरः) । गगनलक्ष्म्या रत्नरशनेव कालेव ।
("स्त्रोक्त्या मेखला कालो समको रशना तथा" इत्यमरः) । नभोमन्दारस्य देवतद-
विशेषस्य, सुन्दरकलिकामालेव । रतिरित्यादि । अतिवेग इति शङ्खपाने हेतुः ;
बलाकाच्छनादिसकण्टिकाभिषात्, उदमन्नलक्ष्म्यादृश्यत । ("बलाका विस-
कण्टिका" इत्यमरः) बलाकातिविशेषः । केतवापद्रुतिरवधारः, — "केतवापद्रुतिर्व्यंक्तो
व्याजाद्येर्निर्गते पदेः" इति लक्षणात् । कन्यालक्षितासु, सद्गुणलक्षणैः, जाति-
व्यसद्गुणलक्षणैः, कश्चित् कदाचित् पाठः, तत्र कलसंस्कृतलक्षणैः,
केदारिका एव कोष्ठिकासु, ["केदारकोष्ठाभ्यामन्यत्वे" कानि रूपम्] "विद्यारो" इति
इति भाषायां, बलादिनिमित्तं कोष्ठासाधनं लक्षणविशेषः, "कोठा" इति च,
पीतहरितेसरणैः, नतुशबलेलांचारकैः, नयो युक्तगीतिः, तस्याचक्षेर्लक्ष्यतुष्टैः,
चतुष्टयसाधनेषु लक्षणा नयद्यत्तसाधनमृतेहंस्यत्वादिभिरिव समुत्पत्तयः, दर्दरेभ्योः,
वर्षाकालचिक्रीड । [जातुषेरिति पाठे "विद्यारे नपुंसकगीतिः पुक्" इत्यम्
पुगागमस्य] । रविरिति । — निकषोपलनाक्षयः, ("नालपो निकषोपलम्")
"कषोटो" इति भाषावाम् । विरहिणामिति । — करपत्रं कलत्रं, ("कलत्रोऽसौ

बुधस्य ककचच्छदमशोभत । जलटदारुणि लोलतडिल्लताकर-
पत्रदारिते पवनवेगनिर्धूताक्षूर्णचया इव जलरेणवो बभुः ।
विच्छिन्नदिग्बधूहारमुक्ता इव, खरपवनवेगभ्रामितधनमेषव्रष्ट-
घटनसञ्चूर्णिततारानिकरा इव, त्रिभुवनविजिगीषोमकरध्वजस्य
प्रस्थाननाजाञ्जलय इव करका व्यराजन्त ।

अनन्तरमखञ्जखञ्जरीटे, अकुक्षितक्रीडमञ्जरे, निर्भर-
भारहाजहिजवाचाटविटपे, पट्टप्रभपभाते, भ्रान्तशुककुलकनम-
केदारि, प्रवेशिकाविंशकराजहंसे, कंसारातिदेहद्व्युतियुतले,
हंसतूनतुलितजरज्जलमुचि, सान्द्रीकृतेन्द्रमहकामुकमुदि, मधुर-
मधुवर्णवोरुधि, सुरससारसरसितसारकासारे, शोभनकसेरु-

करपत्रम्" इत्यमरः) "चारा" इति भाषाया, ककचपत्रं केनकपुष्पम् । ("दाशादनं
सुचिपुष्पं जम्बालं ककचच्छदम्" इति चारावली) । लोलताडिल्लताकरपत्रदारिते
जलटदारुणि मेघकाष्ठे, पवनवेगनिर्धूताः क्षाम्यताः, क्षूर्णचया इव जलरेणवः
श्रीकराः, बभुः शुभ्रभरे । विच्छिन्नात ।—घनो मेघ एव, घट्टः "जिता" इति
भाषायां, पुरुषप्रणयानरपेक्षो जल्लाटरयभ्रममाणः । करका वर्षोपला ।

अनन्तरं शरत्समयारम्भे कष्टपेकेतुः शिलासयौ पुत्रिकां पाञ्चालिकां, मम
प्रियानुकारिणीयमिति तां करेण पश्येयितुं सन्त्यजः । शरटं वक्ष्येति ।—
अखञ्जः सङ्गतय । [स्त्राज गतिवैकल्ये] । अकुक्षिते वस्यते । निर्भरं भार-
हाजहिजेवां चाटविटपे, भारहाजवाचाटलं विटपेत्वारोप्यत, तत्र लवणानामाल-
हारोऽव "साधादनामिसम्बन्धात् सम्बन्धिषु परिपङ्क्तः । यत्र सा लवणा-
नाम" इति कच्छाभरणे । पट्टप्रभं सुन्दरं, प्रभातं यत्र । भ्रान्तं धमणविग्रिष्टं,
शुककुलं तादृशं ककुमानां शालीना, केदारं धेव यत्र । प्रवेशिका आवेशका
आगमयः, राजहंसा यत्र, ("सुरावाञ्जक आगतुः" इत्यमरः) । कंसाराति-
देहद्व्यात् कण्ठग्रीवतल्यकान्तो, युतले । हंसवत् तूलं हंसतूलं, तत्तुलिते जर-
ज्जलमुचि पुराणमेवे, जलसंयोगकृतं तबलं जलावयोगकृतं जरत्त्व माध्यम् ।
सान्द्रीकृता घनोक्तता, इन्द्रमहकामुकानां मुनी, मुत् भूतिर्येन तत्र । ("मृगदंशश्च
युगको यामयकरभेदको । आलम्बश्च कपिषः क्षादिन्द्रमहकामुकः ।" इत्युत्-

कन्दलुब्धपोविपोव्रोत्खाततटनडागे, चकितचातके, सञ्चरन्मत्स्य-
पुत्रिकापात्रपटलमधुरध्वनिविहितमुदि, कदर्थितकदम्बे. कम्बु-
द्विषि, प्रसृतविसप्रसूने, विरलवारिदे, तारतरतारके, चासु-
चन्द्रमसि, स्वादुतरसरःसलिले, स्फुरितशफरचक्रकवलन-
निभृतवकानीके, मूकमण्डूकमण्डले, सङ्कोचितकञ्चुकिनि, काञ्चन-
च्छेदगौरशालिशालिनि, क्रोशद्द्रुकोशे, सुरभिगन्धिसौगन्धिक-
गन्धहारिहरिणाश्वे, कुमुदामोदिनि, कौमुदौकृतमुदि, निर्वहं-
बर्हिणि, निःकूजत्कोयष्टिके, धृतधार्तराष्ट्रे, हृष्टकलमगोपिका-
गीतसुखितमृगयूथे, कथीकृतयूथिके, स्नायमानमालतौमुकुले,
बन्धूकबान्धवे, सञ्ज्ञातसुज्ञानके, विस्मृतिमौत्रामधनुषि. स्मेर-
काश्मोररजःपुञ्जपिञ्जरितदशदिशि, विकस्वरकमले शरत्समया-

पलिनी) । मधुरा मधुदन्तबोधत् यव । ("खड्गपत्रो मधुदन्तनिष्ठमधुतदन्तः" इत्यपलिनी) । सुरसं सारमागं रमितं सारसत्वं यव ताडक्, कासारः सरो यव तव । ("कासारः सरसो सरः" इत्यमरः) । शोभनकसेदकन्दलुब्धमागं पोविषा वराडाणां, पोत्रैर्वीणाभिः, उत्खाततटास्तडागा यव नकिन् । ("कोलः पोव्रो किरिः किरिः" इत्यमरः) । चकितानृपाः संग्रयिता वा, चातका यव । [चक द्रुषी प्रतीचते च] । सञ्चरदिति ।—मत्स्यपुत्रिका जनुविशेषः । कदम्बो जीपद्वयः, कदम्ब इति पाठः कचित्, कलहंसः । ("कदम्बः कलहंसः स्यात्" इत्यमरः) "वतक" इति ख्यातम् । प्रसृतानि विसप्रसूजानि कनकानि यव । ("विसप्रसूजराजोव-पुष्कराभोरुदायि च" इत्यमरः) वकानीके वकसमूहे । मूको निर्वाक् । कञ्चुको सर्पः । सौगन्धिकं कटारम् । ("सौगन्धिकं तु कटारम्" इत्यमरः) । हरिणाश्वो वायुः । ("पृषदश्वा गन्धवहः" इत्यमरः) । कुमुदीवादि । निर्वहः गन्धितपिच्छाः, बर्हिणो यव तव । कलमगोपिका ब्राह्मिसंरक्षिका । युषिका चासीदिति कथामावशेषोक्तता । बन्धूको बन्धुजीवकः, ("रत्नकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः" इत्यमरः) "दुषदरिया" इति ख्यातम् । विस्मृतिमौत्रामधनुषीति पाठस्त्वष्टः । काश्मोरं कुङ्कुमम् । विकस्वरं विकसितम् । ("विकसो तु विकस्वरः" इत्यमरः) ।

रश्मे कन्दर्पकेतुः परिभ्रमन् शिलासमर्थो पुत्रिकां दृष्ट्वा कौतुकेन
मोहेन शोकावेगेन मम प्रियाऽनुकारिणीति करेण पस्परी ।

अथ सा स्मृतमात्रा शिलास्वभावमुन्मृज्य पुनर्वसिवदत्ता-
स्वरूपमापेदे । तानालोक्य कन्दर्पकेतुरमृतागेवमग्न इव संचर-
मालिङ्ग्य पप्रच्छ — “प्रिये वासवदत्त ! कथय किमिदं
वृत्तान्तम् ?” । उदिता सती सा दाघेनृणां च निःस्वस्य
कथयितुमारभे ।

“आर्यपुत्र ! अपुण्याया मम मन्दभाग्यायाः कृते नडा-
भाग ! उज्जिनराज्य एकाकी प्राकृतजन इव वाञ्छनसद्योर-
गोचरं दुःखमनुबभूव । अयोपवासादिना कृशतरा मून-
फलादिनाऽऽर्यपुत्र आहारं करोतीति विचिन्त्य फनान्वषणायोप-
वनतरुनवलोकयन्ती कतिप्रयनल्यगोचरमगच्छं, क्षणेन च
तरुगुल्मान्तरितक्रियमाणकायमानिकनिकेतनं, विरचयतिश्वर-
गृहम्, अवतार्यमाणकण्ठारकम्, आरभ्यमाणपटकुटीकं,
व्यवस्थाप्यमानवेष्ट्यानिवेशं, श्रूयमाणतुरगङ्घ्रेषाशतं, वाद्य-

अथेत्यादि ।

एकाकी अमहायः । [“एकाकाकिनशान्दाये”] (“एकाकी त्वेक एककः”
इत्यमरः) । प्राकृतजन इव नीचजन इव । (“प्राकृतय पृथग्जनः” इत्यमरः) ।
वाञ्छनसद्योरिति [“अचतुर—” इत्यच्प्रत्ययान्तो निपातः । अथेत्यादि :—अगच्छं
याता । क्षणेन सेनापतिवेशं सेनागिविरं, दृष्टेति शिलशर्मा मां प्रति सेनापतिर्भावित
इति मन्वन्तः । तरुगुल्मान्तरितं क्रियमाणं रच्यमानं, कायमानिकैः “कामार” इति
प्रसिद्धेर्हीनजातिपुरुषैः, निकेतनं पटमण्डपं यव तम् । (“निवेशः शिविरोडाह-
विन्यासेषु प्रकाशितः” इति विश्वप्रकाशः) । विरचयमानं विज्ञेयेषु रच्यमानम्,
द्वन्द्वस्य सेनापतेः, गृहं यव तम् । अवतार्यमाणमश्वादेर्भूनावतार्यमाणं, कण्ठारकं
“कण्ठाक्षी” इति दाक्षिणात्यभाषायां प्रसिद्धं वस्त्रपादादिप्रापनायै वस्त्रादिनिर्मितं
पात्रम् । व्यवस्थाप्यमानः सवास्याने स्थाप्यमानः, वेष्ट्यानां निवेशो यव । श्रूयमाणं
ङ्घ्रेषाशतं यव तम् । (“ङ्घ्रेषा ङ्घ्रेषा च निःस्वनः” इत्यश्वप्रकरणेऽमरः) । अथ-

मानविश्रमटकाशतपुष्करम्, अन्विष्यमाणस्वादुसलिलाशयम्,
उद्दिश्यमानविपणिकेतुवंशं सेनासन्निवेशमपश्यम् । किमर्थं
ममान्वेषणाय तातस्य व्यूहः समायातः ? आहोस्त्रिदार्थ्य-
पुत्रस्य ? इति विचारयन्तो मां प्रति चारकयितवार्त्तः सेना-
पतिर्धावितः । ततः किरातसेनापतिस्तादृश एव सेनान्वितो-
मृगयागतः सोऽपि धावितः । अनन्तरं चिन्तितं मया, यद्यह-
मार्थ्यपुत्राय कथयामि तदा स एकाक्येभिरेव हन्तव्यः, अथ
न कथयामि तदैभिरहं घातनीयेति चिन्ताक्षणे एव द्वयोः
सेनयोर्द्वयमभवदेकामिषल्लब्धयोर्गृध्रयोरिव ।

ततः प्रवृत्तप्रतिशरासनशरासारदुर्दिनहृतदिनकरकिरणे,

समाधिः पूर्वमुदिता । वाद्यमानं विश्रमपुष्कं टकाशतं पुष्करं वाद्यविशेषो यत्र
यम्, [त्रिदिविधो विश्रमश्चत्वारः एवेति अष्टं भाष्यप्रदीपे] ("स्वादुव्रतः-
पटहो टका" इत्यमरः । "पुष्करं पटके व्योमि पथः करिकराययोः । शीघ्र-
होपविहग-तोयैराजोरगान्तरे ॥ पुष्करं तूर्यवक्त्रे च बाष्पे खड्गकलेऽपि च ॥"
इति विश्वप्रकाशः) । उद्दिश्यमाणं उपाद्यमानः, विपण्यां पण्यबोविकायां,
केतुवंशः, [दिशं चतिसर्जने] यदा—उद्दिश्यमानः केतोरभिन् भागेऽन्यदोय
आवास इति ज्ञानार्थमुद्देशविषयोकियमाहः, केतुवंश । आहोस्त्रि संशयेऽन्यथ-
समुदायः । चारेण गूढपुरुषेण, कविता वार्त्ता वृत्तान्तो यस्मै तादृशचारकवित-
वृत्तान्तः, ("चारय गूढपुरुषः" इत्यमरः) । किरातसेनापतिः । ("भेदाः
किरातशवर-पुलिन्दा स्त्रेण्जातयः" इत्यमरः) । मृगयाया आखेटार्थम्, आगतः ।
("आखेटो मृगया खियाम्" इत्यमरः) । अनन्तरं द्वयोरेकदेशानमनीतरम् । एका-
मिषल्लब्धयोः । ("आमिषं पलले लोभे सम्भोगोत्कर्षयोरपि । आमिषं सुन्दरा-
कार-भूपादिविषयेऽपि च ॥" इति विश्वप्रकाशः) ।

तत एवं रणखले सति रणभूमौ, धान्यमटनस्थाने इति यावत् । योषाः सममेकैका-
वच्छेदेन, द्विषां चतुर्षां च जीवस्य जीवायाः प्रत्यक्षायाश्च, आकटिमाकर्षणं, चक्रुरिति
सम्बन्धः । अकमातिशयोक्तिरन्वहारः, पूर्वनिपातप्रकारचनित्यत्वे त्वत्यन्तातिशयोक्तिः,
"अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमः" इति लक्षणात् । प्रवृत्ता यः प्रतिशरासनात्
शत्रुचतुर्वः, शरासारो वायुधारासम्पातः, तेन दुर्दिनं मेघच्छादितं, तेन हृतदिनकर-

रणकर्मविशारद-दिरददन्तद्वयोत्तित-सुभटत्रणश्लिष्यमाणविद्या-
धरविभ्रमे, समरदशननञ्चरदनेकनभञ्चरचारणचक्रबाले, वृताल-
समाक्रान्तस्कन्ध कवन्धचक्रक्रियमाण-चारुप्रचारे, चारुभट-
खड्गखण्डित-दिरदपाट-समाप्त-पिशानो कर्णोन्मुखलाभरणकोतुकं,
समुत्पतदतिनिनदनान्दोके, कान्दिगोकभोरुण, रणखले
शृगालप्रार्थनीयेष्वामिषांपण्डेष्विव जिह्मगदष्टेष्विव शरीरेष्व-
नास्यां कलयन्तः समं द्विषां धनुषां च जीवाकाष्टं योधावक्रुः ।
त्यागिन इव दानवन्तः, मार्गेणसम्पातमसहन्तः, समृद्धविलासिन
इव शृङ्गारशोभिताः महेमकक्षाश्च, मदारामा इव कदली-
राजिताः सद्विजाश्च, निशा इव नक्षत्रमालोपशोभिताः, दिवसा
इवोल्लसत्पुष्करा महामृगा वभुः । उत्क्षिप्ता इव क्षमाः
मुच्यन्तः, पयोधय इवावत्तेशोभिताः सोर्मयश्च, उद्यानदंशा इव
समल्लिकाक्षाः, कुलगृहा इवाभिनवभागुडहारिणः, रत्नाकरा
द्विरपे सति, गोपे चामारददंते ; (“धारामस्यात आसारः ।” “सिघकृत्वेऽङ्गि
दृष्टिनम” इति हयोरप्यमरः) । रणकर्मणि विशारदश्चरः, दिरदो हन्तो, तेन
दन्तद्वयोरिषतः सुभटः गुरः, तेन चणं श्लिष्यमाण आशीयमाणः, विद्याधरविभ्रमो
देवयोनिविशेषविशिष्टभ्रमो येन तस्मिन् मति । समरदर्शनाद्ये सञ्चरदनेकनभ-
ञ्चरचारणानां देवकुशोल्लवानां, चक्रबाले मण्डले मति । (“चारणाश्च कुशोल्लवाः” ।
(“चक्रबालं तु मण्डलम्” इति हयोरप्यमरः) । चारुभटखण्डितदिरदपाटन समाप्तं
सम्यक् प्राप्तं, पिशान्याः कर्णं घटन्मुखलाभरणं तत्कोतुकं यव । समुत्पतदतिनिनद
एव नान्दी नाटकाटो प्रयुज्यमानः काव्याशमूचकः श्लोको यव । [“नदुतश्च” इति
कप् । “न खवि” इति द्रष्टृनिषेधः] । तथा च भरतः,—“आशान्ममस्त्रिधा-
रूप-श्लोकः काव्याशमूचकः । नान्दोति कथ्यते” । कान्दिश्लोको भयपलायितः ।
(“कान्दिश्लोको भयद्रुतः” इत्यमरः) । भोरुः । (“शृगाले कम्बुके भोरुः गुरे
वे दानवान्तरे” इति विश्वः) । जिह्मगः सर्पः । (“जीवा जीवन्तिकाभूम्या-
मर्षिर्विगिश्रितकृतिषु” इति विश्वप्रकाशः) । त्यागिन इव दातार इव, दानं मदजल-
वितरणं, मार्गेणानां वाणानां याचकानां च, सम्पातमसहन्तो महामृगा गजाः, रजः ।
(“महानृगः पुष्करिदोर्ध्वमारुहती” इति हाराचरणी) । उत्क्षिप्ता इवाव्यवस्थितचित्ता

इव सदेवमणयः, लेखा इव सेन्द्रधृतयः तुरङ्गाश्च विरेजुः ।
 कर्णाभ्यां श्रुतपरपरिवादाभ्यां, खलोदयसाधुविपत्तिसाक्षि-
 भ्यामक्षिभ्यां, मूढां चास्थानेऽपि नमता विमुक्तोऽहमिति
 हर्षादिव ननर्त्तं चिरं कबन्धः । ततः कृतपरिहासेनेव चक्षुः
 पिदधता, परापवादश्रवणभौरुणेव श्रोत्रवृत्तिं स्थगयता, सोन्मा-
 दिनेव वायुवेगविच्छिन्नेन पलितङ्कुरणेनेव सुरयोषिताम्, अन्ध-
 कुरणेनेव योधानां, तिमिरेणेव समरप्रदोषस्य, पतितेनेव
 विमुक्तगोत्रेण, मीमांसकदर्शनेनेव तिरस्कृतदिगम्बरदर्शनेन,
 सत्पुरुषेणेव विष्णुपदावलम्बिना रणजेन रजसा जजृम्भे ।
 कश्चिद्राम इव रावणबधमकरोत् । कश्चित् कृष्ण इव नरक-
 च्छेदमकार्षीत् । कश्चिद्वैदिसिद्धान्त इव क्षपितश्रुतिवचन-
 दर्शनोऽभवत् । कश्चित् क्षपणक इव कटावृतो बभूव । कश्चिदा-
 शङ्कितोरुभङ्गः सुयोधन इव पयसि विवेश । कश्चित् शरतल्पगतो
 भौष इव चिराय श्वसन्नासीत् । कश्चित् कर्ण इव विक्लवोक्त-

इव, क्षमां शान्तिं पृथ्वी च । तुरङ्गा चश्वाः, विरेजुः । ("कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्ध-
 कलेवरम्" इत्यमरः) इत्थं हर्षान्ननर्त्तं, श्रुतपरपरिवादाभ्यां परापवादाभ्याम् ।
 साक्षी साक्षाददृष्टा । ["साक्षाददृष्टिर् संज्ञायाम्" इति साधुः] । चास्थाने
 मदानहंस्थाने, नमता । ततो रजसा जजृम्भे प्रादुर्भूतम् । [जृम्भि गावविनामे,
 जावे चः] । कृतपरिहासेनेव चक्षुः पिदधता चाश्वाद्यता, लोकापसिद्धमेतत् ।
 वायुरान्तरो बाह्यश्च । योधानां मटानां, पलितङ्कुरणेन । ("पलितं जरमा शीकान्"
 इत्यमरः) ["बाह्यसुभग" इति करणे ख्यन् । "चक्षुर्विषत्—" इति मुम्] ।
 समरप्रदोषस्य रजस्रजनीमुखस्य । पतितेन इव महापातकिनेन, विमुक्तगोत्रेण
 गोत्रं वंशः, गोत्रा पृथ्वी । आशङ्कित कर्षोभङ्गो येन ; पदे—उदमंडान्, मरुः
 पराजयः । शरतल्पं शरशय्याम् । चिराय कार्तिकशुद्धदशमीमारभ्य माघशुद्धा-
 दशमीपर्यन्तमित्युदयशङ्करपाठकाः ; अक्षोपपत्तिस्तु तेषां कृतो दृष्ट्या ; पदे—
 ("चिराय चिररात्राय चिरस्येति विरायंकाः" इत्यमरः) । विक्लवोक्तं विद्वद्वी-

सर्वाङ्गः शक्तिमोक्षमकरोत् । ततो विध्वस्तध्वजपटं, पतत्पताकं,
च्युतचापचामरापीडं, स्वनत्खड्गं निधनमवाप मेन्यम् ।

अनन्तरं यस्याश्रमस्तेन मुनिना पुष्पादिकमादायागतेन
प्रतिपन्नवृत्तान्तेन त्वत्कृते समायमाश्रमा भग्नोऽतः शिलामयो
भवेति शप्ताऽहम् । क्षणेन च वराकीं बहुदुःखमनुभवन्तीं मां
विलोक्यार्थपुत्रकरस्पर्शविधिं शापान्तमकरोत्” ।

ततः कन्दर्पकेतुः सममागतेन वासवदत्तया च सह स्वपुरं
गत्वा यथाहृदयाभिलषितानि सुखान्यनुभवन् कालं निनाय ।

इति महाकविसुवन्धुविरचिता वासवदत्ता

समाप्ता ।

भूतं, सर्वाङ्गं यस्य, शक्तिर्वलस्य, मोक्षं त्यागम् : पटं—शक्तिर्वासवदत्ताया
अमोघायाः, मोक्षं चट्वाक्त्वं त्यागम् । (“शक्तिरायुधमपटं स्यादस्मादादौ बले
स्त्रियाम्” इति हेमचन्द्रः) । निधनं मरणम् । (“मरणं निधनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

प्रतिपन्नवृत्तान्तेन ज्ञातवृत्तान्तिन । शप्ता [क्षमंणि क्तः] । क्षणेन च वराकीं
बहु दुःखं भवदियोगजनम्, अनुभवन्तीं मां विलोक्य शपं शिलामयत्वद्वयम्, आर्य-
पुत्रस्य करस्पर्शोऽवधिरन्तोऽस्य तादृशमकरोत् । “नागरोक्त्याऽऽर्यपुत्रेति नागरोक्त्या
च प्रयुज्यते” इति भरतः ।

ततः कन्दर्पकेतुः समं वासवदत्तामङ्गसमकालम्, आगतस्तेन मण्डरन्देन, वासव-
दत्तया च सह स्वपुरं कुसुमपुरं, गत्वा हृदयं मनोऽनतिक्रम्य यथाहृदयं मनोऽनु-
रूपम्, अभिलषितं येषु तानि सुखानि सभोगशङ्कारमन्वन्तीनि, अनुभवन् कालं
निनाय । (“चितो हृदयं स्नानं हृन्मानसं मनः” इत्यमरः) ।

वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । [“अधिकृत्य कृते ग्रन्थे”
इत्यर्थे उदात्तः । तस्य “सुखाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति लुप्] वासवदत्ताऽऽख्या-
यिका समाप्तेति पाठस्तु भवमुखकः ।

वासवदत्ताव्याख्या समाप्ता ।

1. The first section of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

2. The second section outlines the various methods used to collect and analyze data. This includes both qualitative and quantitative approaches, as well as the use of statistical tools and software.

3. The third section provides a detailed overview of the results obtained from the data analysis. It highlights key findings and trends, as well as any limitations or areas for further research.

4. The fourth section discusses the implications of the findings for policy-making and practice. It offers recommendations for how the information can be used to inform decision-making and improve outcomes.

5. The final section concludes the document by summarizing the main points and reiterating the importance of ongoing research and monitoring in this field.

6. The first section of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

7. The second section outlines the various methods used to collect and analyze data. This includes both qualitative and quantitative approaches, as well as the use of statistical tools and software.

8. The third section provides a detailed overview of the results obtained from the data analysis. It highlights key findings and trends, as well as any limitations or areas for further research.

9. The fourth section discusses the implications of the findings for policy-making and practice. It offers recommendations for how the information can be used to inform decision-making and improve outcomes.

10. The final section concludes the document by summarizing the main points and reiterating the importance of ongoing research and monitoring in this field.

11. The first section of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

12. The second section outlines the various methods used to collect and analyze data. This includes both qualitative and quantitative approaches, as well as the use of statistical tools and software.

13. The third section provides a detailed overview of the results obtained from the data analysis. It highlights key findings and trends, as well as any limitations or areas for further research.

14. The fourth section discusses the implications of the findings for policy-making and practice. It offers recommendations for how the information can be used to inform decision-making and improve outcomes.

15. The final section concludes the document by summarizing the main points and reiterating the importance of ongoing research and monitoring in this field.

16. The first section of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

17. The second section outlines the various methods used to collect and analyze data. This includes both qualitative and quantitative approaches, as well as the use of statistical tools and software.

18. The third section provides a detailed overview of the results obtained from the data analysis. It highlights key findings and trends, as well as any limitations or areas for further research.

19. The fourth section discusses the implications of the findings for policy-making and practice. It offers recommendations for how the information can be used to inform decision-making and improve outcomes.

20. The final section concludes the document by summarizing the main points and reiterating the importance of ongoing research and monitoring in this field.

21. The first section of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

22. The second section outlines the various methods used to collect and analyze data. This includes both qualitative and quantitative approaches, as well as the use of statistical tools and software.

23. The third section provides a detailed overview of the results obtained from the data analysis. It highlights key findings and trends, as well as any limitations or areas for further research.

24. The fourth section discusses the implications of the findings for policy-making and practice. It offers recommendations for how the information can be used to inform decision-making and improve outcomes.

25. The final section concludes the document by summarizing the main points and reiterating the importance of ongoing research and monitoring in this field.

26. The first section of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

27. The second section outlines the various methods used to collect and analyze data. This includes both qualitative and quantitative approaches, as well as the use of statistical tools and software.

28. The third section provides a detailed overview of the results obtained from the data analysis. It highlights key findings and trends, as well as any limitations or areas for further research.

29. The fourth section discusses the implications of the findings for policy-making and practice. It offers recommendations for how the information can be used to inform decision-making and improve outcomes.

30. The final section concludes the document by summarizing the main points and reiterating the importance of ongoing research and monitoring in this field.

